GRANSK 2021 I // Online tidsskrift udgivet af Rudersdal Museer, Museum Nordsjælland, Museerne Helsingør og Furesø Museer

Øresundsbyerne
- fra urbanisering til renæssance

Øresundsbyerne

- fra urbanisering til renæssance

Redigeret af Liv Appel, Anders Reisnert og Anders Bank Lodahl

Øresundsbyerne

- fra urbanisering til renæssance

© Forfatterne og Gransk, 2021

Bogens forfattere er alene ansvarlige for deres egne bidrag

ISBN 978-87-88792-17-1

Engelsk oversættelse Anne Bloch og David Earle Robinson, HSLS, Ebeltoft

Rudersdal Museer, Museum Nordsjælland, Museerne Helsingør og Furesø Museer

Forsidebillede:

Udsnit af Kort over Øresund, 1585, Gedaente vant Landt van Schoonen; alsmen doer de Sondt zeijst, Nederländerna. MSM 1974.12.06.134. Foto: Malmö Museer.

Indhold

	Redaktørernes forord Liv Appel, Anders Reisnert & Anders Bank Lodahl	5
Kapitel 1	Indledning Liv Appel & Anders Reisnert	6
Øresund		
Kapitel 2	Öresund som en medeltida och tidligmodern stadsregion Anders Andrén	16
Kapitel 3	Region og gateways - Øresundsbyer i middelalderen Bjørn Poulsen	21
Kapitel 4	Øresundstoldregnskaberne 1497-1857 Erik Gøbel	35
Kapitel 5	Navigation and Shipping in the Sound during the Middle Ages Carsten Jahnke	49
Byerne		
Kapitel 6	Helsingborg - var fanns den äldsta staden? Joakim Thomasson	65
Kapitel 7	Dragør - fra markedsplads til søfartsby Niels-Knud Liebgott	110
Kapitel 8	København – et nyt arkæologisk blik på byens oprindelse Jane Jark Clausen	128
Kapitel 9	Landskrona - ur en teoretisk synsvinkel Stefan Larsson	140
Kapitel 10	Helsingør – fra færgested til sundtoldsby Liv Appel	151
Kapitel 11	Malmö – en stad vid Öresund Anders Reisnert	175
Kapitel 12	Skanör och Falsterbo – två städer i skuggan av Skånemarknaden Anders Reisnert	206

Redaktørernes forord

Dette særnummer af Gransk sætter fokus på udviklingen i byerne ved Øresund på den tid, hvor begge sider af sundet tilhørte det danske rige. Der er lagt særlig vægt på at inddrage den arkæologiske viden, som er frembragt ved udgravninger i disse byer. Arkæologien kaster lys over nye sider af byernes udvikling, som vanskeligt lader sig belyse ud fra skriftlige kilder og historiske kort.

De elleve artikler er baseret på foredragene fra den dansk-svenske konference "Øresundsbyerne – fra urbanisering til renæssance" i 2014. Konferencen udsprang af et samarbejde mellem museumsinspektør Liv Appel fra Museum Nordsjælland og stadsantikvarie Anders Reisnert fra Malmø Museer, og for at understrege det dansk-svenske perspektiv foregik konferencen både i Helsingør og i Helsingborg. Det var oprindeligt tanken, at artiklerne skulle udgives som en bog. Det var imidlertid svært at skaffe midler til en publikation, der både berører Danmark og Sverige, samtidig med at Øresundsområdet er for stort til, at ét enkelt lokalmuseum alene kan forsvare at påtage sig udgifterne til udgivelsen. Da Rudersdal Museer, Furesø Museer, Museerne Helsingør og Museum Nordsjælland i 2019 gik sammen om udgivelsen af det nye online forskningstidsskrift Gransk.dk, var det oplagt at udgive artiklerne om Øresundsbyerne som et særnummer. Vor anmodning blev imødekommet, og redaktionen af dette nummer af Gransk består derfor af redaktionssekretær for Gransk Anders Bank Lodahl, der er museumsinspektør ved Rudersdal Museer, Liv Appel, der sidder i Gransks redaktion og Anders Reisnert, der sammen med Liv Appel var en del af den tidligere redaktion. Anne Bloch og David Earle Robinson fra Heritage Science & Language Services har foretaget engelsk korrektur, mens Eva Arnsfelt og Hanna Dahlström har været behjælpelig med henholdsvis dansk og svensk korrektur. Eventuelle fejl og mangler er vores eget ansvar. Vi vil takke alle de institutioner, der har bidraget med artikler, for deres deltagelse: Stockholms Universitetet, Lunds Universitet, Københavns Universitet, Aarhus Universitet, Rigsarkivet i København, Kulturmagasinet Helsingborg, Malmø Museer, Københavns Museum og Museum Nordsjælland. Artiklerne gør det for første gang muligt at give en samlet præsentation af Øresundsbyernes udvikling og at se dem i en overordnet Øresundssammenhæng. Nogle artikler indkom til redaktionen allerede i 2016 (Kap. 2, 4-5 & 7-9) og i 2017 (Kap. 3 & 6), mens de sidste først blev færdiggjort i 2020, da det var besluttet at artiklerne skulle udkomme som et særnummer af Gransk (Kap. 10-12). I forbindelse med udgivelsen i Gransk har alle forfattere dog haft mulighed for at opdatere deres litteraturliste og gøre eventuelle tilføjelser. Endelig er alle artikler fagfællebedømt, og vi skylder de anonyme fagfællebedømmere tak for alle konstruktive kommentarer. Helsingør Kommune og Helsingborgs Stad har siden 1995 haft et formaliseret samarbejde om bl.a. byudvikling, turisme, arbejdsmarked og videregående uddannelser. Det var derfor naturligt at bede museerne fra de to byer om at være værter for konferencen om Øresundsbyerne i 2014. Vi siger tak til forhenværende museumschef Maibritt Bager fra Museerne Helsingør, der indledte konferencen på *Kulturværftet* i Helsingør, og til den daværende chef for Kulturmagasinet och Fredriksdal museer och trädgårdar i Helsingborg Joakim Thomasson, der afsluttede konferencen i *Dunkers Kulturhus*. Endelig tak til museumsinspektør Nils Engberg fra Nationalmuseet, der stod for konferencens workshops og til museumsinspektør Kjartan Langsted og Jannie Dam Ravn fra Museum Nordsjælland, der sammen med personale fra Museerne Helsingør og Kulturmagasinet i Helsingborg bidrog til en succesfuld planlægning og gennemførelse af konferencen.

Liv Appel, Anders Bank Lodahl og Anders Reisnert, den 1. december 2021

Kapitel 1

Indledning

FORFATTERE: Anders Reisnert, Stadsantikvarie i Malmö Emeritus, Liv Appel, museumsinspektør på Museum Nordsjælland

EMNEORD: Øresundsbyerne, Lund, Lomma, Køge

Abstract

This publication presents 11 papers written by the speakers from the Swedish-Danish conference in 2014 about the Sound and the towns around it from their early urbanization to the renaissance. This introduction also includes the short history of Køge and Lund together with Lomma, which are not discussed in a separate paper.

Øresund er handelsvejen til Østersøen og har siden middelalderen været anset for at være det vigtigste af de danske sunde og bælter. De mange handelsskibe satte ligesom færgefarten mellem Sjælland og Skåne præg på udviklingen i byerne på begge sider af Sundet. Betegnelsen Øresundsbyerne henviser til byernes geografiske placering ved Øresund. Navnet optræder første gang på en runesten fra Mejlby ved Randers og viser, at Øresund har været betegnelsen for dette farvand i hvert fald siden vikingetiden (se Kap. 3). Øresund er ca. 118 km langt og op til ca. 28 km bredt, og det afgrænses fra de tilstødende farvande Kattegat i nord og Østersøen i syd ved linjerne: Gilbjerg Hoved-Kullen og Stevns Fyr-Falsterbo. Gennemsnitsdybden er ca. 11 meter, men der er målt dybder på op mod 40 m på den kun 4 km brede strækning mellem Helsingør og Helsingborg. På trods af gode sejlforhold lurede grunde og sandbanker bl.a. ved Falsterbo og Helsingør, og derfor findes nogle af de tidligste forsøg på at oprette fyrstationer langs Øresund (Kap. 5).

De danske byer ved Øresund var Helsingør, København, Dragør og Køge på den vestlige kyst, mens Helsingborg, Landskrona, Malmø, Skanör-Falsterbo og Lund med havnebyen Lomma lå på Øresunds østlige kyst, der i dag tilhører Sverige. Skånemarkederne og de gode landbrugsarealer var fra begyndelsen af 1100-tallet den væsentligste drivkraft for byvæksten i området. Da sildefiskeriet gik tilbage i 1400-tallet, fik Øresund med Erik af Pommerns (1396-1441) indførelse af Øresundstolden i 1429 en ny betydning som porten til Østersøen. Ressourcegrundlaget i byernes opland havde ikke alene indflydelse på indbyggernes mulighed for at drive handel og håndværk, men det påvirkede også byernes udformning. Køges store torv skal således ses i lyset af byens placering på det fugtige marineforland, hvorfra man solgte landbrugsvarer fra det store, frugtbare opland til købmænd fra de nordtyske hansestæder, bl.a. Lübeck og Rostock. I direkte modsætning til Køge står Helsingør, der oprindelig ikke havde noget torv, fordi byen var omgivet af bakker og skove, og der derfor ikke kunne produceres ret mange fødevarer på det begrænsede opland. I stedet udviklede Helsingør sig med den voksende skibstrafik ind og ud af Østersøen til et knudepunkt for handel og søfart. I perioden fra 1429 til 1857, hvor byen var center for opkrævning af Øresundstolden, profiterede de mange danske og udenlandske købmænd på handel med de skibe, der kastede anker for at betale told i Helsingør

(Kap. 4). For at kompensere for det lille opland, blev Helsingørs bebyggelse opført i karréer, så det indre rum kunne udnyttes til frugt- og køkkenhaver, hvor indbyggerne kunne dyrke deres egne frugter og grønsager.[1]

Artiklerne i denne udgave af Gransk omhandler tiden fra urbaniseringen til renæssancen. Urbaniseringen i Danmark begyndte i årene 700-800 med byer som Ribe, Hedeby og Århus. Bydannelsen ved Øresund er senere, men de fleste steder har byerne sandsynligvis rod i ældre sæsonprægede bebyggelser, f.eks. fiskerlejer og markedspladser. Den ældste by i Øresundsområdet er Lund fra før år 1000, dersom man medregner den til Øresundsbyerne i kraft af sin direkte adgang til Øresund via Lomma. Lund var et trafikalt knudepunkt med usædvanligt mange sognekirker. Byen blev bispesæde omkring 1060 og var fra 1103 ærkebispesæde for hele Norden (se nedenfor). Den yngste af byerne i Øresundsområdet er Landskrona, der først blev grundlagt af Erik af Pommern i 1413.

Fig. 1. Öresund och de städer/byar som nämns i framställningen.1585 Lucas Waghenaer Janzoon. Malmö Museer.

Den her behandlede periode afsluttes med renæssancen, der var kendetegnet af en overvældende interesse for antikkens kunst og kultur. I Danmark regnes renæssancen for tiden fra reformationen i 1536 til enevældens indførelse i 1660, hvilket er senere end i Sydeuropa. Slutningen af renæssancen falder sammen med de svenske angreb på København, Køge og Kronborg i årene 1658-1660. Selvom svenskerne opgav at erobre København, medførte krigen tilbagegang i Øresundsområdet, og ved Helsingør stod det pragtfulde renæssanceslot Kronborg i ruiner. Ved arkæologiske udgravninger på stationsområdet i Køge i 2014 er der påvist spor af de fæstningsværker, som svenskerne opførte under besættelsen i 1658, og som tidligere kun har været kendt fra historiske kort. De hidtidige arkæologiske undersøgelser tyder imidlertid ikke på, at de

[1] Schjerup Hansen: *Bystruktur og Havekultur*, 2008, s. 70.

projekterede fæstningsarbejder i Køge blev færdigstillet. Dette viser, hvor vigtig arkæologien kan være for tolkningen af historiske kilder og kort.

Ved freden i Roskilde i 1658 blev rigsgrænsen mellem Danmark og Sverige trukket midt ned gennem Øresund. Forsvenskningen af befolkningen i de gamle danske områder blev straks iværksat, og i Malmø, der kun ligger ca. 30 km øst for den danske hovedstad København, måtte man ligesom i resten af de skånske byer vende blikket mod Stockholm ca. 512 km mod nord. Helt frem til vor tid har den nationale grænse i Øresund udgjort en kulturel barriere, der har hæmmet samarbejdet mellem fagfolk i Danmark og Sverige, da man ligesom 350 år tidligere har forholdt sig til henholdsvis København og Stockholm. Kun i ringe grad er forskningsresultater derfor blevet formidlet over sundet, og der har ikke i tilstrækkeligt omfang været fokus på paralleludviklinger i Øresundsområdet. I dag er forholdene heldigvis anderledes - også på museumsområdet - takket være de kræfter, der i år 2000 førte til indvielsen af Øresundsbroen, der er den første faste forbindelse mellem Skåne og Sjælland.

Konferencen *Øresundsbyerne – fra urbanisering til renæssance* i 2014 udsprang af et samarbejde mellem museumsinspektør Liv Appel fra Museum Nordsjælland og stadsantikvarie Anders Reisnert fra Malmø Museer. For at understrege det dansk-svenske perspektiv foregik konferencen både i Helsingør og i Helsingborg. For at øge deltagernes kendskab til de to Øresundsbyer, blev der i forbindelse med konferencen arrangeret ekskursioner til historiske huse, kirker og klostre samt besøg på fæstningerne Kronborg og Kärnan, der tidligere vogtede over gennemsejlingen af sundet.

Dette særnummer af Gransk består foruden dette forord og indledningen af 11 artikler (Kap. 2-12), der belyser udviklingen i de forskellige byer ved Øresund og i området som helhed i perioden ca. 1000-1660. Artiklerne er opdelt i to dele: Nummeret indledes med de fire oversigtsartikler om Øresundsområdet (Kap. 2-5), og derefter følger syv artikler om byerne Helsingborg, Dragør, København, Landskrona, Helsingør, Malmö og Skanör-Falsterbo (Kap. 6-12). Ved konferencen blev der desuden holdt to udmærkede foredrag om Køge af museumsinspektør Nanna Holm fra Museum Sydøstdanmark og om Lund og Lomma af afdelingsleder Conny Johansson Hervén fra Kulturen i Lund (se omtale af byerne nedenfor).

Første del om Øresund omfatter fire oversigtsartikler. Indledningsvis gør professor Anders Andrén fra Stockholms Universitetet opmærksom på de nære relationer og lighedstræk mellem Øresundsbyerne, der på væsentlige punkter adskiller sig fra byerne ved de danske bælter (Kap. 2). Herefter diskuterer professor Bjørn Poulsen fra Aarhus Universitet Øresund som region i middelalderen, og hvordan byerne i stigende grad kom til at fungere som gateways og indgik i et netværk (Kap. 3). Derefter følger en artikel af arkivar og seniorforsker Erik Gøbel fra Rigsarkivet i København, der viser, at Øresundstoldregnskaberne (1497-1857) ikke alene kan anvendes til undersøgelser af international handel men også kan kaste lys over regional og lokal skibsfart og varetransport (Kapitel 4). Den sidste artikel med overordnet tema er skrevet af lektor Carsten Jahnke fra Københavns Universitet, der undersøger sejladsen i Øresund. Den omfattede foruden handel og færgefart mellem byerne på tværs af sundet også skibstrafikken til sildemarkederne ved Øresund og til Østersøen (Kap. 5).

Anden del indeholder syv artikler, der hver især tager udgangspunkt i en by ved Øresund. Forfatterne har selv deltaget ved de arkæologiske udgravninger i disse byer og har førstehånds kendskab til udviklingen på stederne. To byer ved Øresund regnes traditionelt for tidlige middelalderbyer (1000-1150): Helsingborg og København. Helsingborg nævnes af Adam af Bremen ca. 1070 og ifølge Knud den Helliges gavebrev betalte

byen afgifter til kongen i 1085. Joakim Thomasson fra Kulturmagasinet i Helsingborg mener dog ikke, at Helsingborg blev en by før langt senere, og der at snarere var tale om en sæsonmarkedsplads (Kap. 6). Byvæksten i København begyndte i 1000-tallet, i 1160 kom København ind under Roskildebispen, i 1254 opnåede byen købstadsstatus og i 1420'erne blev København rigets hovedstad under Erik af Pommern. De tidlige bebyggelsesspor i København er udgangspunktet for artiklen af arkæologisk leder Jane Jark Clausen fra Københavns Museum, der gennem en længere årrække har stået for udgravninger i København. De arkæologiske undersøgelser tyder på, at halvkredsvolden om den såkaldte *Clemensstad* indrammede en sæsonplads med sildemarked i 1000-1100-tallet, og at der fandtes endnu et fiskerleje med *lerbotnar* og sildeskeletter på Kongens Nytorv i 1100-1200-tallet (Kap. 8). Stadsantikvarie Anders Reisnert fra Malmø Museer har skrevet en fyldig redegørelse om Malmøs udvikling fra et sildemarked i begyndelsen af 1100-tallet til Skånes vigtigste markedsplads og etablering en fast bebyggelse i nærheden af Sct. Petri Kirke i 1200-tallet. Før 1300 fandtes et vejsystem, og de første murstensbyggede huse var opført, da Malmø fik købstadsrettigheder senest i 1353 (Kap. 11).

Blandt de yngre byer i Øresundsområdet, der opstod i perioden 1150-1350, hvor der blev anlagt mange byer i Danmark, er Helsingør, hvis udvikling er beskrevet af museumsinspektør Liv Appel fra Museum Nordsjælland (Kap. 10). Udgravningerne i Helsingør kom først for alvor i gang efter 2006, og de hidtil mest omfattende undersøgelser i Helsingør fandt sted i forbindelse med opførelsen af Kulturvæftet og det nye søfartsmuseum på Sanden mellem middelalderbyen og Kronborg i årene 2009-2011. Helsingør nævnes første gang i Kong Valdemars Jordebog fra ca. 1231 og findes på købstadslisten fra ca. 1241, men bortset fra kirken er der endnu ikke fundet arkæologiske spor efter bygninger fra 1200-1300-tallet. Først i 1400-tallet tyder de arkæologiske kilder fra Helsingør på, at der skete et opsving, hvilket utvivlsomt hang sammen med indførelsen af Øresundstolden under Erik af Pommern. Køge er ligeledes fra højmiddelalderen, og byen blev anlagt på Sjællands østkyst med henblik på afsætning af landbrugsprodukter fra baglandet. Den fik købstadsprivilegier under Erik Menved (1286-1319) i 1288 og er næppe væsentlig ældre (se nedenfor). Endelig undersøger lektor Stefan Larsson fra Lunds Universitet den yngste af Øresundsbyerne, Landskrona, der er grundlagt i senmiddelalderen (1400-1536). Han tager udgangspunkt i byen som en social konstruktion, og betragter Landskrona ud fra forskellige teoretiske perspektiver (Kap. 9).

Et særligt fænomen var Skånemarkedet i Skanör-Falsterbo, hvor sildene fra efterårets fiskeri i Øresund fra slutningen af 1100-tallet blev nedsaltet og solgt til opkøbere, der kom fra de nordtyske hansestæder og andre byer i Nordeuropa. Kong Abel (1250-1252) tildelte markedet privilegier til gengæld for afgifter af handlen. Begge steder opførtes kirker og borge for at beskytte handlen. Først i Skanör i 1200-tallet og ca. 1300 i Falsterbo, der efterhånden tog over. Anders Reisnert har sammenfattet resultaterne af de mange udgravninger i området (Kap. 12). Handlen ved Skanör-Falsterbo fik stor betydning for hele Øresundsområdet, og der opstod lignende sildemarkeder flere andre steder i området. Det største af disse markeder fandt sted ved Dragør fra midten af 1200-tallet, og det fik privilegier af Valdemar Atterdag (1340-1375) i 1342. Niels Knud Liebgott, der deltog i Nationalmuseets udgravningskampagner i begyndelsen af 1970'erne, har beskrevet udviklingen ved Dragør og resultaterne af udgravningerne i Stakhaven, hvor bebyggelsesudviklingen kan følges fra ca. 1350 til begyndelsen af 1600-tallet (Kap. 7).

Da det desværre ikke er muligt at bringe foredragene om Køge samt Lund og Lomma som artikler skal disse byer indledningsvis kort omtales.

Køge

Køge eller *Nykøge* blev anlagt på en strandeng og fik privilegier under Erik Menved i 1288, der lovede skattefrihed til alle, der opførte huse i byen i løbet af de næste fire år.[2] Gammel Køge var en landbebyggelse, der ud fra de arkæologiske fund af Østersøkeramik har rødder i 1100-tallet og lå ved Gammel Køgegård ca. 2 km oppe ad Køge Å. Her har man påvist hulveje og en ladeplads ved åen ved navn Gammel Havn. Omkring 200 m nord for gården har Nationalmuseet fundet fundamenter af en ødekirke og kalkstensgrave fra tidlig middelalder.

Fig. 2. Plan over det middelalderlige Køge, der lå nord for Køge Å ved udløbet i Køgebugt og Øresund. Byen var omgivet af en halvkredsvold. Havnen lå indenfor volden men flyttedes til åmundingen. Sognekirken 1200-tallet (A), Gråbrødreklosteret, 1484 (B), Sankt Gertruds Kapel, 1394 (C) og Helligkors Kapel, sen 1400-tal (D). (Efter: Kristensen & Poulsen*: Danmarks byer i middelalderen*, 2016, s. 133.)

Den nye by Køge blev planmæssigt udlagt på en strandeng med et retvinklet gadenet, sognekirken Sct. Nicolai og et stort torv. Byens andre kirkelige institutioner er fra slutningen af 1300- og 1400-tallet.[3] Den fugtige grund blev drænet med grøfter, og byen blev omgivet med vold og voldgrav for at markere dens grænse og som et værn mod oversvømmelser og ydre fjender. De første arkæologiske undersøgelser fandt sted i gaden, *Bag Haverne,* og her målte voldens fod ca. 10 m og voldgraven, der var vendt mod stranden, var ca. 3 m bred. Volden var bygget af jord fra voldgraven, og man kunne se, at den nogle steder var opført ovenpå et stabiliserende lag af grene og tørv. Efterfølgende udgravninger tyder dog på, at opbygningen af volden og voldgraven er ganske uensartet, og at dateringen af voldens faser er kompliceret.[4] Ud fra arkæologiske udgravninger fremgår det, at torvet var belagt med strandsten, og at man jævnligt udlagde sand for at planere området. Da kulturlaget på torvet er tyndere end andre steder i middelalderbyen, er det tydeligt, at affaldet ikke fik lov til at ophobe sig på torvet.[5]

---

[2] *Diplomatarium Danicum*, 2. Rk., Bd. 3, 1938, nr. 30.
[3] *Danmarks Kirker* III, bd. 1, 1944, s. 166.
[4] Personlig meddelelse fra Annemette Kjærgård, Museum Sydøstdanmark.
[5] Kristensen & Poulsen: *Danmarks byer i middelalderen*, 2016, s. 199; Rasmussen: 'Køge Torv', 1978/1982, s. 75–82; Ott: *Køges byplan*, 1985.

Fig. 3. Skibsvraget fra byggeplads SH3-3 i Sønder Havn, Køge. Skibet blev bygget i Nederlandene i slutningen af 1520'erne og strandede syd for indsejlingen til Køge Havn i slutningen af 1500-tallet. Foto: Museum Sydøstdanmark.

Der er mange historiske huse i Køge, og de ældste bindingsværkshuse stammer fra begyndelsen af 1500-tallet. Den lille bod beliggende i Kirkestræde 20 er ifølge indskriften på bjælken over døren dateret til 1527.[6] Slagtergården fra Torvet 14 indeholdt tre boder og er flyttet til Køge Museums gård. Ligesom bygården i Kirkegade 13 er denne bygning opført i to stokværk, for at give plads til magasiner i overetagen.[7] Der er gennemført arkæologiske udgravninger i forbindelse med renovering af byens historiske huse. Ved en arkæologisk undersøgelse i Kapellangården (1633) også kaldet Sct. Birgittes Stenhusgård (1507) i Kirkestræde 23 blev der i 2007-2008 undersøgt to middelalderlige kældre.[8] Den ældste havn er lokaliseret et stykke oppe ad Køge Å ved broen i byens sydlige udkant. Ved udgravninger ved *Fændediget* har man påvist en sekvens af bolværker, der blev anlagt og udskiftet efterhånden, som området langs åen blev fyldt op. Havnen blev flyttet til å-udløbet i 1409-1410, og i 1500-tallet blev der anlagt en vej over det sumpede terræn mellem torvet og den nye havn.[9] Ved den tidligere kystlinje, syd for åens udløb, blev der i 2018 udgravet et klinkbygget skib, der var bygget i 1520'erne.[10]

[6] Kristensen & Poulsen: *Danmarks byer i middelalderen*, 2016, s. 408; Engquist: 'Gårde, huse og lejevåninger', 1985, s. 171–175.
[7] Kristensen & Poulsen: *Danmarks byer i middelalderen*, 2016, s. 413–414, Engquist & Munch: 'Slagtergården fra Torvet i Køge', 1973–1975; Johansen: *Middelalderbyen Køge*, 1986, s. 67–68.
[8] Rasmussen: 'Kapellangården i Køge og dens middelalderkældre', 2009, s. 17–41.
[9] Johansen: *Middelalderbyen Køge*, 1986, s. 30–32; Rasmussen: 'Bolværker og Skibsbroer i Køge', 2003, s. 40–41; Rasmussen: 'Havneforhold og bolværker i Køge', 2005.
[10] Etheridge: Beretning Nordre Havnekaj i Køge, KNV00048-02, 2014.

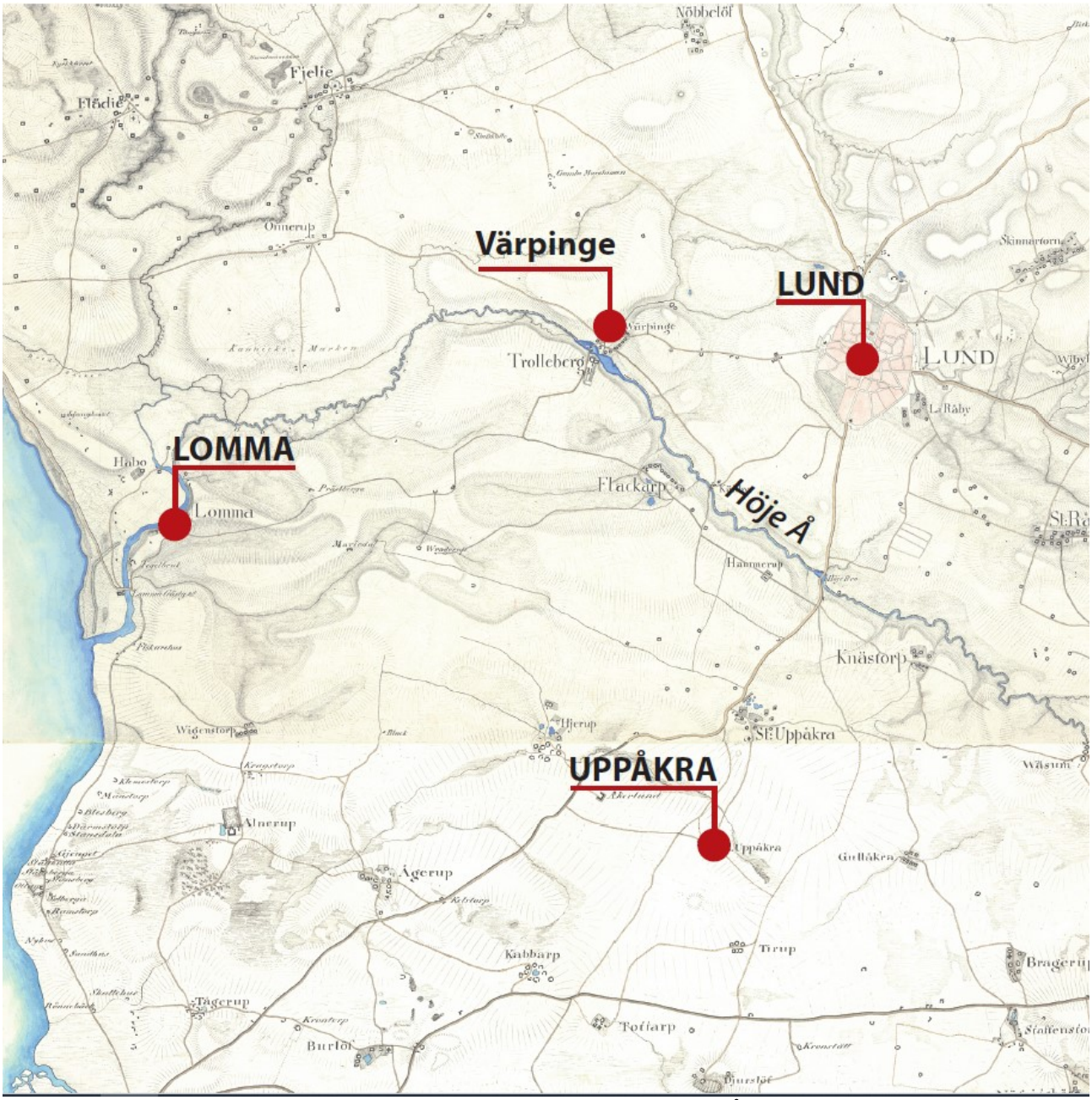

Fig. 4. De orter som nämns ved Lund och Lomma har markerats med röda punkter. Höje Å har färglagts med blått. Kartunderlaget är från Skånska Rekognoseringskartan från 1812. Grafik: Petter Lönnegård 2021.

Lund och Lomma

Lund är Skånes äldsta stad och under medeltiden säte för kyrkoprovinsen Dacias ärkebiskop. Maria Cinthio har konstaterat att det kristna gravfält som påträffades norr om domkyrkan i slutet av 1800-talet är gammalt, mycket gammalt. Dendro-dateringar av stockkistor visar att gravfältet var i bruk redan 979/980. Gravfältet har alltså använts under Kung Harald Blåtands tid (940–986). Skåne integrerade han i Danmark omkring 960, sedan han tagit korset. Han blev kristen, när han gifte sig med Tova, Obotriternas furste Mistivojs dotter. Det

har visat sig att gravarna är grävda ned genom ett relativt tjockt bosättningslager, som visar att platsen nyttjats en tid före gravfältets etablering. Bland fynden i bosättningslagret finns spår av en guldsmedja.[11]

Man är frestad att koppla samman avvecklingen av det hedniska kulthuset i Uppåkra, som kan ha skett ca. 950 e.kr,[12] med detta tidigkristna gravfält. När Harald bemäktigar sig Skåne kring denna tid är han kristen. Strax efter maktövertagandet kan man hypotetiskt tänka sig, att Harald avvecklar hednatemplet i Uppåkra och flyttar över kungsgården därifrån till Lund. Det dröjer dock några årtionden innan övrig verksamhet i Uppåkra flyttar till Lund.

Möjligen har Höje Å, som skiljer Lund och Uppåkra åt, använts för båttrafik med prålmliknande farkoster redan under järnålder. Gården Värpinge, belägen mellan Lund och kusten kan ha fått sitt namn efter, att man varpat farkoster förbi denna plats.[13] Några arkeologiska belägg för båttrafik längs ån finns dock inte.

Vid Höje Ås mynning ligger Lomma, som möjligen kan betecknas som stad 1085 och kan ha varit hamnplats knuten både till Uppåkra och Lund under järnålder och äldre medeltid.[14] De arkeologiska spåren i Lomma har förstörts av storskalig industrialism men en påvebulla i form av ett blysigill från påven Eugenius III:s pontificat (1145–1153) har påträffats här.[15]

Ärkebiskoparna i Lund har haft en egen hamn vid Lödde Ås mynning kallad Lödde Kar. Denna har preliminärt daterats till 1000-talet och nyttjats till mitten av 1500-talet. Möjligen har hamnen använts en tid av Lundaborna.[16] I närheten finns en av ärkebiskopens borgar sedan 1100-talet, Borgeby. Dessförinnan fanns en ringborg från Harald Blåtands tid på platsen.[17]

Från det att staden Malmö etablerats under 1200-talets första hälft, kanaliserades Lunds sjöfart via denna stad,[18] och så är det delvis fortfarande.

[11] Cinthio: 'En kyrkogård från Harald Blåtands tid', 2018, s. 13 ff.
[12] Larsson & Lenntorp: 'The Enigmatic House', 2004.
[13] Ödman: 'Vattenvägen till Lund, med början i Nybroån', 2018, s. 186 ff.
[14] Skansjö: 'Malmös tidigmedeltida föregångare?', 1980, s. 6–21.
[15] Carelli: 'Hamnplatsen Lomma', 2012, s. 176.
[16] Carelli: 'Hamnplatsen Lomma', 2012, s. 176.
[17] Ödman: 'Borgeby från Arilds tid till Spegels dagar', 2014, s. 20 ff.
[18] Skansjö: 'Malmös tidigmedeltida föregångare?', 1980, s. 6 ff.

Litteraturliste

Utrykt materiale

Etheridge, M.R.: Fjernvarmetracé Nordre Havnekaj, Køge, overvågningsberetning, KNV00048-02, Museum Sydøstdanmark, 2014.

Trykt materiale

Carelli, P.: 'Hamnplatsen Lomma', *Lunds Historia- staden och omlandet* (1), Medeltiden, En metropol växer fram (990–1500), Värnamo, 2012.

Cinthio, M.: 'En kyrkogård från Harald Blåtands tid', I M. Cinthio & A. Ödman (red.): *Vägar mot Lund*, Lund, 2018.

Danmarks Kirker III, bd. 1, 1944, s. 166-271.

Diplomatarium Danicum: 2. Rk., Bd. 3, Udg. af Det danske Sprog og litteraturselskab, København, 1938.

Engquist, H.H.: 'Gårde, huse og lejevåninger. I H. Nielsen (red.): *Køge bys historie 1288-1988*, bd. 1, 1288-1850, 1985, s. 133-198.

Engquist, H.H. & Munch, T.B.: 'Slagtergården fra Torvet i Køge. Et senmiddelalderligt bindingsværkshus på Køge Museum'. *Køge Museum*, 1973-75, s. 5-52.

Johansen, M.: *Middelalderbyen Køge*, Aarhus 1986.

Kristensen, H.K. & Poulsen, B.: *Danmarks byer i middelalderen*, Aarhus Universitetsforlag, 2016.

Larsson, L. & Lenntorp, K. M.: 'The Enigmatic House', I L. Larsson (red.): *Continuity for centuries: a ceremonial building and its context at Uppåkra, southern Sweden.* Serie Acta Archeologica Lundensia, Series: Uppåkrastudier nr. 10, Stockholm, 2004.

Ott, S.: 'Køges byplan – nogle betragtninger over, hvordan Køge fik sin form´, I H. Nielsen (red.): *Køge bys historie 1288-1988*, bd. 1, 1288-1850, 1985, s. 83-106.

Rasmussen, U.F.: 'Arkæologi 78. Resultater fra Køge', *Historisk årbog for Roskilde amt 1998*, s. 113-121.

Rasmussen, U.F.: 'Bolværker og Skibsbroer i Køge', *Køge Museum 2003*, s. 37-58.

Rasmussen, U.F.: 'Havneforhold og bolværker i Køge', Bolværker - fra middelalderen og nyere tid: Indlæg fra et seminar afholdt af Næstved Museum 24. maj 2002, Næstved Museum, 2005, s. 101-114.

Rasmussen, U.F.: 'Kapellangården i Køge og dens middelalderkældre', *Køge Museum*, 2009, s. 17-41.

Schjerup Hansen, J.: Bystruktur og havekultur. Mellem senmiddelalder og renæssance. En

kartografisk aflæsning og analyse af Øresundsregionens byer, København: Museum Tusculanum, 2008.

Skansjö, S.: ’Malmös tidigmedeltida föregångare? Om Lomma som stadsbildning eller bondby enligt det äldsta skriftliga källmaterialet’, *Ale 1980/2*, Lund, 1980, s. 6–21.

Ödman, A.: ’Borgeby från Arilds tid till Spegels dagar’, *Släktbron, årgång 30*, Kävlingebygdens släkt-och folklivsforskare, Kävlinge, 2014, s. 20–30.

Ödman, A.: ’Vattenvägen till Lund, med början i Nybroån’, I M. Cinthio & A. Ödman (red.): *Vägar mot Lund*, Lund, 2018.

Kapitel 2

Öresund som en medeltida och tidigmodern stadsregion

FORFATTER: Anders Andrén, professor i arkeologi, Stockholms Universitet

EMNEORD: Øresundsbyer, Skånemarknaderna, Skånemarkederne

Fig. 1: Öresund som en egen stadsregion på 1580-talet i verket Civitates orbis terrarum av Georg Braun och Franz Hogenberg.

Abstract

In their work Civitates Orbium Terrarum, Georg Braun and Franz Hogenberg present the Sound (i.e. the Oresund) as a unified urban region in 1588. To understand the significance of the Sound during the Middle Ages and Early Modern times, it is relevant to make a comparison with the two other sea passages through Denmark, the Great Belt and the Little Belt. The number of towns along each passage is similar, but those on the shores of the Sound emerged already during the 11th century, with Helsingborg on one side and Copenhagen on the other. The urban churches of the Sound area developed into three-aisled basilicas and have no counterparts along the Great Belt and the Little Belt. The number of mendicant monasteries was also greater in the Sound region. The rich agricultural land along the shores of the Sound, combined with the herring trade at the Scanian marketplaces, favoured the development of the urban region around the Sound. This was an important reason for the Sound developing into the most important communication route between the Baltic and the Kattegat, and the reason for the introduction of the Sound Toll in 1429. International trade and shipping, together with the herring fishery, gave the towns along the shores of the Sound their special position relative to their counterparts along the Great Belt and the Little Belt.

Redan på 1580-talet, i verket Civitates orbis terrarum av Georg Braun och Franz Hogenberg, framstår Öresund som en egen stadsregion. På ett av kopparsticken i detta verk avbildas Öresund med städerna Helsingør, Helsingborg, Landskrona, Malmö och delar av København. Särskilt framhävs det då nyuppförda Kronborg samt Helsingør med alla fartyg som passerar staden. Indirekt kan alltså bilden ses som en illustration av Öresundstullen, som betalades i just Helsingør. Men vad innebar det att Öresund på detta sätt framhävdes som en sammanhängande stadsregion?

För att bättre förstå den betydelse som Öresund hade under medeltiden och tidigmodern tid kan regionen jämföras med Lilla Bält och Stora Bält, som var de andra passagerna mellan Kattegatt och Östersjön. Sedan 1200-talet fanns sju till åtta städer vid vart och ett av de tre sunden, vilket ytligt sett skulle kunna tyda på att förutsättningarna var desamma vid alla passagerna. Men Öresund urskilde sig redan tidigare genom att de två äldsta städerna, Helsingborg och København från 1000-talet och 1100-talet, etablerades på ömse sidor av detta sund.[1] Även under 1300- och 1400-talet urskilde sig Öresundsregionen. I sex av städerna (Helsingør, Helsingborg, Landskrona, Malmö, København och Køge) uppfördes under dessa århundraden mycket stora treskeppiga stadskyrkor, utan riktiga motsvarigheter i städerna vid de andra sunden.[2] Samma skillnad märks också vad gäller tiggarmunkskonvent, som förutsatte många människor och omfattande urban verksamhet, för att bröderna skulle kunna överleva på sitt tiggande. I städerna vid Lilla Bält tillkom fem konvent, i städerna vid Stora Bält etablerades fyra konvent, men i städerna vid Öresund grundades inte mindre än elva konvent och två kapell.[3]

[1] Andrén: *Den urbana scenen*, 1985, s. 157, 161–162.
[2] Andrén: *Den urbana scenen*, 1985, s. 191–237.
[3] Andrén: *Den urbana scenen*, 1985, s. 242–246.

Bakgrunden till Öresunds särställning

För att få en bättre bakgrund till Öresunds särställning är det viktigt att se bortom städerna. En möjlighet är att se på den omgivande landsbygden runt de tre sunden, i första hand genom kyrkorna och deras successiva ombyggnader. Tack vare Jes Wienbergs kartering av socknarnas storlek och av valvslagningen i kyrkorna är det möjligt att studera såväl det romanska kyrkobyggandet som de gotiska ombyggnaderna. Under romansk tid utmärker sig varken områdena vid Lilla eller Stora Bält, medan Öresund, med undantag för norra Sjælland, var omgivet av landsbygd med tätt liggande kyrkor.[4] Den gotiska valvslagningen är däremot mest framträdande på landsbygden runt Stora Bält, även om valvslagningen även var omfattande runt Öresund.[5] Jämförelserna visar att de många romanska kyrkorna kan ses i förhållande till de tidiga städerna vid Öresund, men däremot finns det inget motsvarande samband mellan den gotiska valvslagningen och den väldiga manifesteringen av Öresundsstäderna under senmedeltiden.

Öresundsregionens särställning måste därför sökas i andra och större sammanhang. En avgörande skillnad gentemot Lilla och Stora Bält var det omfattande sillfisket i Öresund och framväxten av Skånemarknaderna från slutet av 1100-talet. På Falsterbohalvön, och senare även i flera av de omgivande städerna och fiskelägena, etablerades under 1200- och 1300-talen Nordeuropas största marknadsområde, med närmaste motsvarigheter i Champagnemässorna i nordöstra Frankrike. Köpmän och fiskare från hela Nordeuropa samlades på sensommaren vid Öresund för att fiska och handla.[6] En liten glimt av hur omfattande verksamheten var framgår av pundtullen från Lübeck på 1360-talet. Den visar att mer än 100.000 tunnor sill årligen exporterades från bara Skanör och Falsterbo.[7]

När Skånemarknaderna minskade i betydelse under 1400-talet fick Öresund snarare rollen som porten till Östersjön. Det var genom Öresund som den viktigaste sjöfarten gick till de stora nordtyska städerna, till de baltiska städerna, de stora svenska städerna och till Visby mitt i Östersjön. Det var denna omfattande sjöfart som var själva förutsättningen för Öresundstullen, när den infördes i slutet av 1420-talet.[8] Det är alltså snarare det omfattande fisket samt den internationella handeln och sjöfarten som kan ge en bakgrund till Öresundsregionens särställning under medeltid och tidigmodern tid, i förhållande till Lilla och Stora Bält.

Öresund som stadsregion

Det framgår av enstaka materiella spår och skriftliga uppgifter från medeltiden att städerna vid Öresund var mycket nära relaterade till varandra. Ett exempel är de i stort sett identiska kyrkorna Vor Frue i København och S:t Petri i Malmö.[9] De visar att samma byggmästare och murare måste ha arbetat på båda sidor av Öresund redan i början av 1300-talet. Ett annat exempel är det kungliga privilegiet från år 1301, vilket beviljar Esrum kloster på norra Sjælland rätt att fritt handla vissa varor i Helsingborg.[10]

Men ska vi få en tydligare bild av integrationen i Öresundsregionen måste man vända sig till tidigmoderna skriftliga dokument. Intressanta handlingar är till exempel tolagsräkenskaper för Malmö från 1660-talet

[4] Wienberg: *Den gotiske labyrint*, 1993, s. 74.
[5] Wienberg: *Den gotiske labyrint*, 1993, s. 118.
[6] Eriksson: Skånemarkedet, 1980; Ersgård, ”Vår marknad i Skåne”, 1988.
[7] Weibull: *Lübeck och Skånemarknaderna*, 1922.
[8] Degn: *Tolden i Sundet*, 2010.
[9] Andrén: *Den urbana scenen*, 1985, s. 205, 211.
[10] Wihlborg: *Helsingborg*, 1981, s. 11.

(Malmö stadsarkiv). Dessa tullistor visar hur omfattande och varierade förbindelserna var. Små båtar med färjemän transporterade människor, små skutor fraktade ved, tegel, timmer, boskap, spannmål och fisk, och större skepp förde med sig till exempel kläde, kryddor, färgämnen, skinn och järn. Tack vare dessa bitvis mycket välbevarade skriftliga källor borde det vara möjligt att bygga upp modeller för hur Öresundsregionens städer var integrerade på olika sätt. Modellerna borde omfatta såväl människor som ting i olika typer av nätverk. Sådana modeller skulle sedan kunna användas för att jämföra med materiella spår från både medeltiden och tidigmodern tid, för att söka likheter och skillnader – och kanske förändringar över tid.

Litteraturliste

Tryckt material

Andrén, Anders: *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark.* Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8° N° 13. Bonn: Habelt & Malmö: Gleerup, 1985.

Eriksson, Henning S.: *Skånemarkedet*. Højbjerg: Wormianum, 1980.

Ersgård, Lars: *"Vår marknad i Skåne". Bebyggelse, handel och urbanisering i Skanör och Falsterbo under medeltiden*, Lund Studies in Medieval Archaeology 4, Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1988.

Degn, Ole: *Tolden i Sundet. Toldopkrævning, politik og skibsfart i Øresund 1429-1857*, København: Told- og Skattehistorisk Selskab, 2010.

Weibull, Curt: *Lübeck och Skånemarknaderna. Studier i Lübecks pundtullsböcker och pundtullkvitton 1368-1369 och 1398-1400*, Lund: Skrifter utgivna av Fahlbeckska stiftelsen 2, 1922.

Wienberg, Jes: *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 11, Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1993.

Wihlborg, Anders: *Helsingborg*, Stockholm: Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska museum, Rapport, Medeltidsstaden 32, 1981.

Kapitel 3

Region og gateways - Øresundsbyer i middelalderen

FORFATTER: Bjørn Poulsen, professor, dr. phil., Historie, Aarhus Universitet

EMNEORD: Øresundsbyer, middelalder, Netværk, Region, Gatewa

Fig. 1: Mejlbystenen med runeindskrift, der nævner Øresund for første gang. "Åne rejste denne sten efter sin søn Eskil, som faldt døden med Thore i Øresund", står der. Om ulykken skete i et søslag eller blot ved en kæntring, ved vi ikke. Mark Dyer, Museum Østjylland.

Abstract

The article discusses the Medieval towns on the Sound (i.e. the Oresund) as regional centres and gateways. It is shown that the gateway function became increasingly pronounced during the Middle Ages and that the old episcopal town of Roskilde declined in comparison with towns like Copenhagen, Køge and Elsinore. Relations between the large Medieval markets in Scania and the surrounding region are discussed, and it is stressed that during the 15th century the Danish towns on the Sound began to participate in the extensive traffic between the Baltic and the Atlantic. The internal integration of the Sound region, via ferry links, is also commented upon and examples of ownership of houses in neighbouring towns are given. Finally, evidence is presented for the Late Medieval political integration of the Sound towns.

Øresund, det langstrakte farvand – 118 km langt – som forbinder Østersøen og Kattegat, dukker op som betegnelse på en runesten fra omkring år 1000. Stenen blev i 1860'erne opdaget i et havegærde i Mejlby ved Randers.[1] Dens indskrift siger, at *"Åne rejste denne sten efter sin søn Eskil, som fandt døden med Thore i Øresund"* – *Ørasundi* lyder det på olddansk.[2] Uden at gå dybere ned i den historiske kontekst for stenen, kan man sige, at Øresund er et etableret faktum i Danmarkshistorien som sted for søslag og handel allerede fra vikingetiden. Anderledes er det med begrebet "Øresundsbyerne". Det betegner i vore dages planlæggersprog nærmest de tre store: København, Malmø og Lund. Et andet moderne begreb er "Øresundsregion" (Öresundsregion), som defineres meget bredt som bestående af intet mindre end Sjælland, Lolland-Falster, Møn og Bornholm i Danmark samt Skåne i Sverige.[3] Man kan helt bestemt også finde betegnelsen "Øresundsbyer" i videnskabelig litteratur om middelalderforhold.[4] Blot er det ikke fastlagt, hvad der menes med det, udover at det er nogle danske byer langs Øresund.

Øresundsbyer

Vi kan vælge den oplagte mulighed at sige, at Øresundsbyer i middelalderen er alle de byer, der ligger langs Øresund men kun her. Det giver os så omkring år 1400 situationen med fuldt udvoksede steder som Helsingør, Helsingborg, København, Køge, Landskrona og Malmø ved siden af specialsteder for fiskeri og markeder som Falsterbo, Skanør og Dragør. Meget rigoristisk ville det imidlertid være ikke at regne visse indlandsbyer med som den store Lund eller den lille St. Heddinge.[5] En række er geografisk placeret på grænsen af Øresund som Præstø eller Trelleborg ud til Østersøen eller Søborg i Nordsjælland ud til Kattegat. Interessante inden for området er terminologiske grænsetilfælde som småhandelspladsen og udskibningshavnen Jungshoved, der allerede dukker op i kong Valdemars Jordebog 1231 sammen med pladserne Viemose og Skåningehavn (nu Kalvehave) i Sydsjælland og knytter sig til andre sydsjællandske havne som Kindvig og Sandvig (mellem Præstø og Kalvehave), hvor Roskildebispens foged i 1300-tallet garanterede fred og opkrævede told, eller til steder i Skåne som Barsebäck.[6] Det siger lidt om deres niveau, at man i 1362 ser sognepræsten i Jungshoved investere sin formue i Stralsund, eller at indbyggerne her middelalderen igennem havde deres eget fiskerleje i Falsterbo.[7] Kalvehave (Skåningehavn) og Viemose havde også intensiv sejlads på Skånemarkederne og var endnu i 1200-tallet stedet for kongers brevudstedelse.[8] Det rejser selvfølgelig spørgsmålet om, hvad en by er, men lader vi det være og definerer blot Øresundsbyer i middelalderen som de byer med fulde kongelige privilegier, der ligger langs Øresund, må næste spørgsmål blive, om dette er en passende og givende analyseenhed, med andre ord, om Øresundsbyerne har noget, der samlede dem, noget der adskilte dem fra andre?

---

[1] Sørensen: 'Mejlbystenen', 1932-34, Imer: *Danmarks runesten,* 2016, s. 231 og 233.
[2] Danmarks runeindskrifter: DK nr. MJy 56.
[3] http://da.wikipedia.org/wiki/%C3%98resundsregionen (07-01-2017). Jf. http://www.oresundskomiteen.org/ (08-06-2020).
[4] Jørgensen: 'Nogle Bemærkninger om danske studerende', 1915-17, s. 211.
[5] Carelli: *Lunds historia,* 2012. Poulsen: 'Store Heddinge', 1993.
[6] *Kong Valdemars Jordebog*, s. 20-21. Om Kindvig og Sandvig se *Roskildebispens Jordebøger*, s. 8, 9 *(hic est portus qui dicitur Kinwikshauen),* 10. *Diplomatarium Danicum,* 4, 1, nr. 133.
[7] *Diplomatarium Danicum*, 3, 6, nr. 198. *Danmarks gamle Købstadslovgivning*, 2, s. 184. Laursen: *Kancelliets Brevbøger 1561-65,* 1893-95, s. 45.
[8] *Diplomatarium Danicum,* 2, 1, nr. 80. *Diplomatarium Danicum,* 2, 3, nr. 104 (Kong Erik Glipping mødes med de tyske byer i Viemose i 1284). *Diplomatarium Danicum,* 2, 10, nr. 413. Bojsen: *Af Møns Historie,* 1906. Skattefund fra 1000-tallet i Kallehave: KNV00632, Brogården JU udgravning 5/4 2017 Vordingborg 192.

Gateway og region

Øresundsbyerne interagerede økonomisk og kulturelt, som jeg skal give eksempler på, og man kan betegne dem som "et territorialt økonomisk fællesskab", som det, der med den tyske forsker Häpke kan kaldes et "økonomisk landskab".[9] København og Malmø havde i middelalderen funktion af centrale byer for store oplande og underordnede bykomplekser. Man kan meget vel bruge det moderne begreb klyngedannelser på regionen. Mindst lige så karakteristisk ved Øresundsbyerne er dog, at man med geograferne kan karakterisere dem som "gateways", altså steder, der sammenbinder særskilte oplande med hinanden gennem hele den omliggende verden.[10] En simpel analyse kan vise, at denne gateway-funktion blev mere og mere klar middelalderen igennem. Ser man på indikatorer som kirketal og udmøntning, var Lund langt størst i 1000-1100-tallet - og den kaldes meget sigende i Kjelds Levned omkring 1150 "hovedstaden" i riget – mens Roskilde var noget mindre.[11] Indlandsbyerne dominerede.

To skattelister giver os et senere byhierarki blandt de sjællandske Øresundsbyer. Den ældste er den såkaldte Købstadliste, der gerne dateres til ca. 1241.[12] Tager vi Roskilde med fra denne skatteliste, og sætter den til 1, er den forholdsvise fordeling mellem byerne på listen således:

Roskilde	90 mark	1
København	28 mark	0,3
Helsingør	8 mark	0,08
Søborg	6 mark	0,07
St. Heddinge	1 mark	0,01

Tab. 1. Ca. 1241. Købstadslistens byer ved eller nær Øresund. Listen rummer kun byer på den vestlige side af Sundet. Kilde: *Kong Valdemars Jordebog*, s. 83.

En liste over de lån, som kong Frederik 1. (1523-33) kunne udpresse af danske byer, giver et noget anderledes billede.

København	3000 mark	1
Roskilde	1200 mark	0,4
Køge	1000 mark	0,3
Helsingør	700 mark	0,2
St. Heddinge	300 mark	0,1
Præstø	200 mark	0,07
Søborg	60 mark	0,02

Tab. 2. 1531. Frederik 1's lån fra danske byer ved eller nær Øresund. Kilde: *Danske Middelalderlige Regnskaber*, 1,1: 253 ff.

Tolker vi tallene i tabellerne som udtryk for byernes finansielle styrke, kan man se, at Roskilde der i 1200-tallet var tre gange så rig som København (tab. 1), i 1500-tallet var omtrent tre gange fattigere (tab. 2). Mens der i 1200-tallet kun var to velhavende byer langs med eller nær Øresunds vestlige side, nemlig Roskilde og København (tab. 1), så var der i dette selskab i 1500-tallet også Køge og Helsingør (tab. 2). Skønt bispebyen Roskilde ikke var så nem at distancere, var det klart byerne med adgang til hav og med vidtrækkende netværk,

[9] Häpke: 'Die ökonomische Landschaft', 1928.
[10] Hohenberg and Lees: *The Making of Urban Europe,* 1995.
[11] Kristensen og Poulsen: *Danmarks byer,* 2016, s. 99.
[12] Kristensen og Poulsen: *Danmarks byer,* 2016, s. 121.

der stod stærkest her i senmiddelalderen. I det følgende skal jeg se på nogle gateway-funktioner men også på det regionale aspekt ved Øresundsbyerne.

Ned langs sundet

Til tider kunne beliggenheden som "gateway" være stærkt generende. Det var, hvis fjender dukkede op i Øresund. Første gang København nævnes hos Saxo er i 1167, da den norske stormand Erling Skakke i alliance med den danske kongeætling Buris foretog et togt mod Danmark. Saxo fortæller: "Imidlertid kom Erling og Buris' broder Orm med en flåde ned til Danmark, traf den jyske flåde i Djursså og overvandt den let, da den ingen høvedsmand havde. Dér tog de Buris' eget skib og begav sig hurtigt til landsbyen købmændenes Havn. Her mødte Absalon dem med sjællænderne og forhindrede dem i at gå i land".[13] Saxo fortsætter, at foranlediget af angrebet anlagde Absalon en borg på en holm for at beskytte mod sørøvere. Det var en historie, der huskedes og kunne bruges senere. Da kong Hans og Roskildebispen sidst i 1490'erne stredes om retten til København, var en af sagens akter en oversættelse af præcist dette stykke af Saxo. I tidens sprog hedder det:

"Thet samme aar bygde Absalon eth lidhet slot aff nyy vtmeth syøsidhen at wærne Sieland meth fore røwere, oc røwere faredhe fore forskrefne slot oc ey torde søghe ther jnd i haffn, oc landsens jnbyggere finge trygh til seyling oc haffn".[14]

Trygge var havnene ikke altid. I 1249 blev København borg og by plyndret og nedbrændt af lybækkerne, og i 1253 klagede Roskildebispen over dette.[15] I 1289 hører vi, at den norske konge kom til Helsingør og brændte byen af, samt at denne herfra sejlede videre til København, der dog slap for videre denne gang.[16] I maj 1368 gik det hårdere ud over København, da byen blev hærget i bund og delvist afbrændt af lybækkerne.[17] Da de tyske købmænd i 1487 fik tilladelse til at beholde deres kompagni betingede de sig på baggrund af erfaringer, at deres kirkelige inventar ikke ville blive inddraget, hvis der udbrød krig:

"Wore thet oc swo, thet gud forbiwde, at owilge eller orloff komme mellom riget oc mene stæderne, tha schule the ornamente oc clenodie, som høre til theres capelle oc altere, wære friit oc vhindret til guds thieneste".[18]

Borgerne bekæmpede sørøvere. 1289 hører vi om nordmænd, hvis hoveder blev afhugget ved Helsingborg, og året efter fortæller årbogen fra Lund om den norske baron og jarl Alv Erlingsson, der blev stejlet sammesteds.[19] I Malmøs bybog indførte skriveren et par hundrede år senere en beretning fra året 1457, om hvordan fire mænd fra Söderkoping og Lyckå dukkede op foran borgmester og råd i Malmø og fortalte deres historie. De var ud for Ulfhale blevet overfaldet af sørøvere, bundet og frataget alt deres gods. Nu havde de fået opsnuset, at netop disse sørøvere lå med deres skib lå på Malmøs red. Så gik jagten med byens folk i

[13] Kjersgaard: *Byen og borgen Havn,* 1980, s. 38.
[14] *Kjøbenhavns Diplomatarium* 1, s. 249-50.
[15] *Diplomatarium Danicum,* 2,1, nr. 34, 42, 43, 113.
[16] Jørgensen: *Erik Klipping og hans sønner,* 1927, s. 6.
[17] Ramsing: *Københavns Historie og Topografi,* 1940, s. 153.
[18] *Kjøbenhavns Diplomatarium,* 1, s. 122.
[19] Jørgensen: *Erik Klipping og hans sønner,* 1927, s. 6f.

spidsen, og sørøverne fangedes ud for Skanør. De otte røvere blev ført til Malmø, halshugget, og deres hoved sat på stager ved stranden.[20]

I almindelighed var Sundet nu et fredens hav, hvor skibe sejlede til og fra, og hvor folk af mange slags samledes i byerne og på Skånemarkedet. Længe var Skånemarkederne det absolutte økonomiske centrum i området.[21] Sildefiskeri blev fra gammel tid praktiseret mange steder i Øresundsregionen. Der blev fra 1000-1100-tallet fisket sild ved København, skønt sporene heraf ikke er markante, men et par af de såkaldte *lerbottnar* med tilknytning til sildebearbejdning, fundet under Metro Citygravningen ved Kongens Nytorv, er blandt beviserne for det.[22] Saxo beskriver også en situation i 1180, hvor der i fisketiden ved Helsingborg var forsamlet en stor menneskemængde, "*der havde slået et utal af boder op på stranden*".[23] De vigtigste markedspladser, Skanør og Falsterbo, kom dog til at ligge på Falsterbohalvøen, omkring 30 km syd for stedet, hvor Malmø skulle vokse frem. Markederne var åbenbart i den tidlige del af middelalderen nordiske mødepunkter, for en række sagaer nedskrevet i 1200-tallet fortæller om nordmænd på Haløremarked, som med rimelighed kan ses som identisk med Skanørmarkedet.[24] "Færingernes historie" beretter, "*til dette Sted kommer i markedstiden den største forsamling af folk, som nogetsteds mødes her i de nordiske lande*".[25] Fra midten af 1200-tallet antog Skånemarkederne karakter af international varemesse. Købmænd kom nu hertil for at udveksle alle slags varer og for at handle købmand med købmand. Meget karakteristisk var det netop i Skanør, at de danske storkøbmænd, nemlig 18 oldermænd i St. Knudsgildet, samledes den syvende september 1256 for at vedtage nye vedtægter. Hvor brødrene tidligere havde holdt til på Gotland, da det var det optimale handelssted, var de nu flyttet til storhandelens nye centrum i Skåne. Og lige så betegnende rejstes Danmarks første fyr, et vippefyr, af lybækkerne ved Kolbacken i Falsterbo omkring 1230.[26]

I stigende grad blev alle de fremgroende byer langs Øresund funktionelle dele af Skånemarkedets netværk. Tråde fra kystbyerne strakte sig ind i landet, som det eksempelvis fremgår af en klage fra købmændene fra bl.a. Lübeck, Rostock og Wismar. De udtrykte deres vrede over, at fogeden i Malmø havde indført, *"at ingen købmand må føre gods fra Malmø til Lund på vogn, uden at han skal give ham fem lybske penninge i told for hver vogn".* Købmændene fik typisk nok hjælp af en storforbruger i Lund, nemlig ærkebispen, der ønskede sine varer billigst muligt.[27] Også landsbyboere i Skåne langt væk fra Skånemarkedet var aktive i markedsproduktionen og røgede sild i lokale ovne.[28]

På Skånemarkederne mødtes indtil 1300-tallets sidste tredjedel hanseater, hollændere og englændere fredeligt. Skånemarkedets grundlag var eksporten af den saltede sild og de store årlige varemesser, hvor folk fra mange lande mødtes. Men hanseaterne udnyttede deres magt til at få konkurrenterne fordrevet. I 1384 blev hollænderne udelukket fra Skånemarkederne, og omtrent samtidig blev det forbudt for engelske købmænd at komme hertil for at sælge klæde og købe saltet sild. Dette var med til at sætte gang i udviklingen.

---

[20] Kristensen og Poulsen: *Danmarks byer*, s. 433. Om et sørøverskib, udrustet i København se Poulsen: 'Roskildebispen Niels Skave som uheldig sørøver i 1491', 2018.
[21] Jahnke: *Das Silber des Meeres*, 2000.
[22] Jf. Dahlström, Poulsen og Olsen: 'From a port for traders', 2018, s. 107.
[23] *Saxos Danmarkshistorie*, 15, 4, 14.
[24] Jahnke: *Das Silber des Meeres*, 2000, s. 64ff.
[25] Rafn: *Færøboernes historie*, 1832.
[26] *Diplomatarium Danicum,* 1, 6, nr. 102.
[27] *Diplomatarium Danicum,* 3, 9, nr. 455.
[28] Bolander: 'Smoke houses', 2014.

Fig. 2. Udsnit af Olaus Magnus "Carta Marina", tegnet 1527-39 og trykt som træsnit i 1539 i Venedig. Man ser symbolsk kanoner, der bevogter Øresunds indsejling i Helsingør (Hilser) og over for i Helsi(ng)borg. (Uppsala Universitetsbibliotek)

For det første fremmede det hollandsk fiskeri i Nordsøen, da hollænderne søgte alternative fiskesteder. Der blev hermed åbnet et nyt marked for saltet nordsøsild. For det andet førte det til, at både hollændere og englændere for alvor begyndte at sejle direkte til havne i den østligste del af Østersøen. Den vare, begge havde at afsætte, var klæde og fransk salt, det såkaldte baiesalt, og hvad de ønskede var, ligesom hanseaterne, korn og skovprodukter. Det sidste fandt de i den østlige del af Østersøen, først og fremmest i Danzig, der hermed tog skridtet ind i en vækstperiode, der skulle komme til at vare århundreder fremover. Byen blev en storby i Østersøen på linje med Lübeck – og på vej til at overtrumfe denne.

I og med, at et stigende antal skibe fra vest sejlede forbi Skånemarkedet og begav sig til byerne i den østlige del af Østersøen, mistede den danske konge indtægter.[29] Han havde fra gammel tid opkrævet skibstolden på Skånemarkedet, men da hollændere og nederlændere ikke mere kom her, måtte han nytænke. Allerede i årene efter 1370 begyndte han da at opkræve den skånske told ved Helsingborg, hvor skipperne måtte lægge

[29] Brandenborg, 'Skånemarkedets betydning', 1988.

ind. 1429 indførtes Øresundstolden ved Helsingør. Med denne told påtog kongen sig på den ene side at garantere den fri fart gennem Sundet, på den anden side fik han store indtægter. Det viser noget om de folk, der skulle betale, at tolden blev ansat i engelsk mønt, rosenobler af guld, som ud over England også kurserede i det nederlandske område.[30] Skibsfarten ned gennem Sundet blev til stor fordel for Øresundsbyerne. De engelske skibe var givetvis i høj grad skyld i Landskronas tidlige vækst fra 1405-12.[31] Man handlede med de skippere, der sejlede forbi, også når de kom i store grupper. I 1493 tillod kong Hans borgerne i Malmø at sejle ud til flåderne i Sundet: *"… vnne oc tillade, at wore borgemestere, raad oc menighed vdi Malmø mwe faare vd tiil floden, nar ther kommer nogre flode vdi Øresund, oc købslaa met them for()ne wore borgere ther i byen til nytte oc* gaffn, ...".[32] Byernes købmænd deltog også i selve farten ned gennem Sundet, som det fremgår af Øresundstoldregnskaberne i Rigsarkivet.[33]

Danske skibe og laster var ganske vist toldfri, men nogle gange blev der alligevel noteret en dansker. I 1497 gjaldt det skippere fra Ystad, København og Næstved med laster fra Danzig (*dantsken gots*) og Skotland *(skodst gotz):*

1497, s. 5) (vestfra?) *Oluff Køpman aff **Ysted** gaff------1 nobel (han havde dantsken gots inne).*
1497, s. 27) (toldfri, østfra?). *Oluff Kopman aff **Ysted** gaff inthet.*
1497, s. 6) (vestfra?). *Jørgens søn Peder aff **Køpenhaffn** gaff --- 1 nobelle (han havde Dantzsken gots inne).*
1497, s. 13. (vestfra?). *Cristiern Iwde aff **Nestwed** gaff--- 1 nobel (han hadde skodst gotz inne).*
1497, s. 15. (vestfra?). *Oluff Ienß i **Ystede** i Skone gaff --- 1 nobel (han hadde skost gotz inne)*

I 1503 møder man en skipper fra København med hollandsk last, en fra Antwerpen, der kom fra København og endelig en skipper, der sejlede for Åge Andersen, der må være ridderen Aage Andersen Thott:

1503, s. 20) (vestfra) *Skipper Seuryn aff **Kobenhauen** gaff -- 1 nobele (han hadde hollanst goets inde)*
1503, s. 30). *Kornelyns van der Gest aff Anderop (Antwerpen) gaff inthet thet wor thet skib som bleff for Kobenhauen syst i høst*.
1503, s. 30). *Lubbert Smyt, Aghe Anderß skipper gaff inthet.*

Dette er kun små stumper af større mønstre, men det tillader os konklusionen, at de hjemlige byer, også Øresundsbyerne, var med i den store baltisk-atlantiske handel, som gik gennem Øresund omkring 1500.

[30] Enemark: 'Tolden er nobel og nobels værd', 1983.
[31] Kristensen og Poulsen: *Danmarks byer,* 2016, s. 271f, 296.
[32] *Danmarks gamle Købstadslovgivning*, 4, s. 95-96.
[33] Rigsarkivet København, Øresundstoldregnskaber 1497-1528.

Øresundstoldregnskabet fra 1528 giver endnu flere belæg for det, bl.a. forekommer københavnske skibe, hvoraf en del havde skotsk gods, og et nederlandsk skib befragtet af skotten Sander Leyel fra Helsingør.[34]

Fra kyst til kyst

I middelalderen var Øresund et internt dansk stræde, som bandt omliggende byer sammen i et kommunikativt mønster og var med til at skabe regionalt samarbejde. Der var – og er – ikke langt fra kyst til kyst. Færgerne var derfor vigtige som bindeled mellem byerne, byerne var på den vis lokale "gateways".

Roskildebispen betingede sig i 1200-tallets københavnske stadsretter, at byens borgere, når bispen ønskede det, med et skib med 12 mand skulle sejle ham til Skåne. København og Malmø udviklede sig i løbet af 1200-tallet til tvillingebyer med forbundne købmandsslægter og hyppig kommunikation. Det var derfor et stort privilegium, da der i 1275 blev toldfrihed for folk fra København og Malmø, der sejlede mellem hinandens byer.[35] I en flandersk rejsebeskrivelse fra ca. 1380 tegnes hovedruten over Sjælland til Skåne, som også gik via København: Korsør – Slagelse – Roskilde – København – Dragør – Skanør eller Malmø (*Melleboghen*) – videre Helsingborg – Halmstad – Lödöse etc.[36]

Nemmest var det selvfølgelig at sejle fra Helsingørkysten. Kun fire km er der mellem Helsingør og Helsingborg. Allerede Adam af Bremen kunne ca. 1070 skrive om Sundet: *"Den korteste rute går til Helsingborg, som til og med ses fra Sjælland".*[37] Og i nogle noter, som den engelske franciskanermunk William af Worcester nedskrev omkring 1480, gengav han tidens almenviden: "Helsingborg og Helsingør er to borge, som ligger over for hinanden ved havet". I 1331-34 sejlede den pavelige gesandt Petrus Gervasii adskillige gange over Øresund. Da han ankom fra Flandern gik han ifølge sine regnskaber i land i Helsingør og tog færgen til "borgen i Helsingborg". Det kostede syv sterlinge.[38] Senere rejser var dyrere bl.a., fordi han en gang skulle have ni heste med og en anden gang, fordi bådene var optaget af sildefangsten.

Helsingør var stedet, hvor man ofte ankom til riget. Da den flanderske adelsmand Ghillebert de Lannoy i 1413 rejste gennem Danmark, landede han også her og rejste via Roskilde, Ringsted og Næstved til kong Erik (1396-1439), der var i Vordingborg. Herfra drog Ghillebert de Lannoy til Køge, hvorfra han lod sig indskibe for at rejse til Preussen.[39]

Et senere regnskab fra 1512 for tre personer, der rejste i kongens tjeneste fra Vordingborg til Ronneby og tilbage, viser, hvordan man havde udgifter til mad, øl, overnatning og skoning af heste undervejs, men i Helsingør måtte der betales fire skilling til færgemændene, både hjem og tilbage.[40] Meget sigende bestemte kong Erik af Pommern (1396-1441) i Helsingørs privilegier fra 1414, at borgerne skulle holde *"holde deris ferger vell ferdiged emellum Sielland och Helszinborig*".[41] Det var et nationalt anliggende at skaffe adgang over Sundet, og i Christian 2's (1513-23) købstadslov fra 1522 søgte kongen at pålægge købstæderne faste takster for færgemænd, og loven giver taksterne mellem København, Malmø og Landskrona.

---

[34] Jf. Bill, Poulsen, Rieck og Ventegodt: *Fra stammebåd,* 1997, s. 206.
[35] *Diplomatarium Danicum,* 2, 2, nr. 252.
[36] Paravicini: *Europäische Reiseberichte,* 2000.
[37] Adam von Bremen: *Hamburgische,* 1917.
[38] *Diplomatarium Danicum,* 2, 11, nr. 152. Bill, Poulsen, Rieck og Ventegodt: *Fra stammebåd,* 1997, s. 206.
[39] Andersen: *Middelalderbyen Næstved,* 1987, s. 37.
[40] DMR 1,1, s. 144.
[41] *Danmarks gamle Købstadslovgivning,* 4, s. 159f.

Helsingborg var fra 1000-tallet et punkt på den svenske kyst. Nogenlunde samtidig var Lunds havneby, Lomma, 10 km nord for Malmø, som vi ikke ved meget om. Ikke tilfældigt er netop de tre byer, der nævnes i Knud den Helliges (1080-1086) gavebrev fra 1085 netop Lomma, Helsingborg og Lund. Lundekirken får tre mark af tofterne i Lomma og tre mark af Helsingborg og 21 mark af Lund.[42] Om man deraf kan formode, at Lomma og Helsingborg har været nogenlunde jævnstore, er ikke sikkert men da en mulighed, man må operere med.

Lomma må have formidlet trafikken til København, hvor der var urban bebyggelse allerede fra vel 1030'erne og videre over Sjælland til bl.a. Roskilde.[43] Kilderne til Lomma er ikke mange. En kilde kan handle om Lomma. Det er beretningen om provst Kjeld, der omkring 1146 tog til Lund og mødte kongen og ærkebispen, der begge ved afskeden gav ham gaver, nemlig en kostbar ring og "*meget guld*". Videre hedder det, da han *"var kommen ned til havnen og lige vilde til at gå ombord, så han der et menneske i smudsige og pjaltede klæder; han ynkedes over ham for hans fattigdom og gav ham den kostbare ring, for at han for den kunde skaffe sig selv klæder og lindre sin stakkels fattige families nød. Det meget guld, han havde fået af kongen, fik han også straks byttet i småpenge, og dem uddelte han undervejs til de fattige".* Ringen blev måske bortgivet i Lomma. En sikker kilde til Lommas trafikale betydning er en pavebulle af bly, som er fundet her. Tolkningen af den kan man ganske vist overveje. Det er pave Eugenius 3.'s bulle, og en analyse af den åbner for muligheden af, at det kan have siddet på et brev, som det pavelige sendebud Nicolaus Breakspear havde med sig, da han rejste i Skandinavien i årene 1152–54.[44] Som det er påpeget, synes Lomma at have udspillet sin rolle omkring 1200, men andre færgebyer stod klar. Den regionale infrastruktur fungerede.

Regional økonomisk og politisk interaktion

Mange strømmede til Øresundsbyerne og udnyttede mulighederne her. På den måde opstod der også et regionalt samarbejde. Der var penge i de folk som kom, også til gode gerninger, først og fremmest ved de store sildemarkeder. Først i 1200-tallet gav ærkebisp Anders Sunesten almisser og bodepenge fra Skanør til to nye præbender og forbød samtidig ombæring af falske relikvier på torvet her.[45] 1296 fik dominikanerne i Lund kongebrev på, at de måtte indsamle almisser i Skanør, Falsterbo og Malmø.[46] I 1359 hører man om stralsundske dominikanere i Falsterbo.[47] Og 1449 tillod Roskildebispen Københavns kapitel at have et bærbart alter, et *Altare portatile,* på markedet i Dragør.[48]

Af allerstørst betydning for den regionale integration var længe de periodiske markeder. Der er overordentlig mange kilder til besiddelse af tofter og grunde i Skanør og Falsterbo ved borgere i andre Østersundsbyer. Blot for at nævne et par eksempler havde borgmesteren i Køge i 1458 en halv gård i Falsterbo og en helsingørborger var 1529 i Malmø for at underskrive en lejet grund, der også lå i Falsterbo.[49]

---

[42] *Diplomatarium Danicum,* 1, 2, nr. 21.
[43] Dahlström, Poulsen og Olsen: 'From a port for traders', 2018.
[44] Klackenberg, 'Bullan från Lomma', 2010.
[45] *Diplomatarium Danicum,* 1, 4, nr. 69.
[46] *Diplomatarium Danicum,* 2, 4, nr. 219.
[47] *Diplomatarium Danicum,* 3, 5, nr. 249. Jf. Jahnke, 'A church landscape', 2016.
[48] *Kjøbenhavns Diplomatarium,* 4, s. 42.
[49] *Repertorium diplomaticum*, 2. rk., nr. 884. Erslev og Mollerup, *Kong Frederik den Førstes danske Registranter,* 1879, s. 219.

I fisketiden kom der til Skanør, Falsterbo og Malmø sjællandske og skånske købmænd, håndværkere og håndværkssvende i stort tal.[50] Ifølge et testamente fra 1359 havde den stralsundske borger Johan Grabow udeståender ikke kun på Falsterbo, men også til andre personer længere væk fra, som han sikkert har handlet med her under markedstiden. Oluf Næve fra Roskilde skyldte ham otte skilling grot, Jakob Pedersen i Køge skyldte en skilling grot, en mand fra Ringsted 17 grot. Det kunne Jakob Kindben angiveligt bevidne.[51] Man ser for sig en hel hob sjællændere handle i den stralsundske bod.

Der var imidlertid også en tæt personel integration blandt andre byer. En landstryger bevægede sig i 1357 mellem landsbyen Vallensbæk på Sjælland og byerne Trelleborg, Roskilde samt København.[52] Særlig da mellem de største byer som København, Malmø og mellem de ret betydelige som Helsingør, Køge og Landskrona og Helsingborg var der mange borgere, der bevægede sig, som det fremgår af ejendomstransaktioner. 1478 solgte Køge-borgeren Tyge Wath to boder i København til en københavner. Dem havde han arvet efter sin mor, så hun var sikkert fra denne by.[53] 1510 hører vi, at en Helsingør-borger havde en bod i Klædeboderne i København.[54] 1539 var en københavner og en rådmand fra Landskrona på rådhuset i Malmø og indgik en overenskomst om arv, der bestod i ejendomme i Malmø.[55] I 1485 kom sønnen efter fogeden og møntmesteren i Malmø Hans Myndel, væbneren Erik Hansen Myndel, til Helsingborg slot og solgte her til dets lensmand en hel del grunde i Malmø. Til stede som vidner befandt sig da en borgmester og en rådmand fra Helsingør.[56] Vi kan videre se, at de tyskere, der i stort tal i 1300-tallet slog sig ned i byerne, opbyggede netværk mellem flere Øresundsbyer. I 1349 havde den lybske borger Ghyso Ghyseler en hustru i København og en svoger i Malmø.[57]

Det er på baggrund af den personelle integration og Øresundsbyernes økonomiske betydning, at et politisk samarbejde kom i gang. Allerede ved underskrivelsen af freden i Vordingborg mellem holstenerne og danskerne i 1435 fandt man København og Malmø som medbeseglere sammen med rigets aristokrater. Det virkelig interessante i vor sammenhæng er imidlertid den bevægelse hen imod et regionalt politisk samarbejde og noget som minder om vore dages Øresundsregion, der fandt sted i senmiddelalderen.

I begyndelsen var det en udvikling af landenes samarbejde. I 1421 samlede Erik af Pommern en stor del af sjællænderne på Ringsted landsting for at give ham opbakning til kampen mod holstenerne. Der var også byfolk fra Roskilde, København, Slagelse, Næstved, Kalundborg, Ringsted, Skælskør, Køge og Vordingborg.[58] Her forhandlede de den berømte såkaldte købstadsforordning, som kongen konfirmerede den 15. februar 1422.[59] 1472 bestemte kong Christian 1. (1448-1481), at en borgmester, en rådmand og en borger fra alle sjællandske byer skulle mødes i Ringsted hvert år omkring 24. juni.[60] Dette år diskuterede man vigtige sager i Ringsted, og mødet resulterede i et antal forordninger, der regulerede handelslivet på Sjælland.[61] En

[50] Erslev og Mollerup, *Kong Frederik den Førstes danske Registranter*, 1879, s. 256.
[51] *Diplomatarium Danicum,* 3, 5, nr. 254.
[52] Olsen, *Sjællandske Krønike,* 1981, s. 48.
[53] *Kjøbenhavns Diplomatarium,* 1, s. 213.
[54] *Kjøbenhavns Diplomatarium,* 4, s. 312f.
[55] Kroman, *Malmø rådstueprotokol,* 1965, s. 160f.
[56] *Repertorium diplomaticum,*2 rk., nr. 5745.
[57] *Diplomatarium Danicum*, 3, 3, nr. 184.
[58] Diplomatarium Danicum nr. 14210702001, (online siden: 2010, besøgt: 8.6.2020).
[59] Pasternak, 'Erik af Pommern og købstadsforordningen'*,* 1960.
[60] *Danmarks gamle Købstadslovgivning* 3, s. 352.
[61] Kjersgaard, *Byen og borgen Havn,* 1980, s. 146ff.

lignende situation eksisterede i Skåne, som det fremgår af et brev fra kong Hans (1481-1513) fra 1502. Majestæten tillod borgerne i de skånske byer at samles den 29. juni en gang om året for at blive enige om deres byers privilegier og handel.[62] Fra året 1504 foreligger der en fælles beslutning fra et sådant skånsk bymøde. Her siges det, *"ware meeste parttin aff alle køpstedher i Skane een borgmesther ock en raadman forsamdlet i Lund paa raadhusset"*.[63]

I 1516 nærmer vi os for alvor den politisk organiserede union af Øresundsbyer. Dette år var der i februar forsamlet en borgmester og en rådmand fra Helsingør, Køge, Næstved, Nakskov, Sakskøbing, Stubbekøbing, Malmø og Landskrona i København for at forhandle. Kun repræsentanter for Aalborg forstyrrer billedet af, at samarbejdets rammer var sat af Øresundsregionen i moderne forstand: "*Sjælland, Lolland-Falster, Møn og Bornholm i Danmark samt Skåne*". Som mødets repræsentanter til at forhandle med kongen udså man sig tre borgmestre fra København samt den mægtige og indflydelsesrige borgmester Hans Mikkelsen fra Malmø. Den sidstes navn blev dog strøget igen, vel fordi man trods alt foretrak at forhandle landsdel for landsdel.[64] Selve Øresundssamarbejdet synes imidlertid realiseret med Christian 2.'s bylov af 1522. Heri bestemmes det nemlig, at alle østdanske byer, altså de sjællandske og de skånske, skulle samles i København hvert år, men de vestdanske skulle mødes i Viborg.[65] Var lovene ikke året efter blevet brændt på bålet, havde den Øresundsregionens politiske union af byer været institutionaliseret. Vi skal måske frem for den indledende minimumsdefinition for middelalderens Øresundsbyer som alle byer, der ligger langs Øresund alligevel operere med én, der indbefatter alle de sjællandske og skånske byer.

[62] *Danmarks gamle Købstadslovgivning,* 4, s. 363f.
[63] *Danmarks gamle Købstadslovgivnin*g, 5, s. 129f.
[64] *Kjøbenhavns Diplomatarium,* 1, s. 298ff.
[65] *Den danske rigslovgivning,* s. 99.

Litteraturliste

Utrykt materiale

Rigsarkivet København, Øresundstoldregnskaber 1497-1528.

Trykt materiale

Adam von Bremen: *Hamburgische Kirchengeschichte,* udg. Bernhard Schmeidler, 3. udg., Hannover / Leipzig, 1917.

Andersen, Aage: *Middelalderbyen Næstved*, Viby: Centrum, 1987.

Bill, Jan, Bjørn Poulsen, Flemming Rieck og Ole Ventegodt: *Fra stammebåd til skib* (*Dansk Søfarts Historie,* 1), København: Gyldendal, 1997.

Bojsen, Frede: *Af Møns Historie. Den ældre Middelalder,* København: Akademisk Boghandel, 1906.

Bolander, Adam: 'Smoke houses and Entrepreneurship in Two Rural Villages in Medieval Scania: Örja and Skegrie', I M.S. Kristiansen & K. Giles (red.): *Dwellings, Identities and Homes. European Housing Cultures from the Viking Age to the Renaissance*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2014, s. 185-194.

Brandenborg, Ole: 'Skånemarkedets betydning for kongemagtens finanser i den senere middelalder', I Poul Enemark, Per Ingesman & Jens V. Jensen (red.): *Kongemagt og samfund i middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig på 60-års dagen,* Aarhus: Arusia, 1988, s. 155-160.

Carelli, Peter (red.): *Lunds historia – staden och omlandet. 1. Medeltiden,* 2012, Lund: Lunds kommun, 2012.

Dahlström, Hanna S., Bjørn Poulsen og Jesper Olsen: 'From a port for traders to a town of merchants: exploring the topography, activities and dynamics of early medieval Copenhagen', *Danish Journal of Archaeology,* 7, 1, 2018, s. 69-116.

Danmarks gamle Købstadslovgivning, udg. Erik Kroman, bd. 1-5, København, 1951-61.

Danske Middelalderlige Regnskaber 1. rk., bd. 1, udg. Georg Galster, København, 1953.

Den danske rigslovgivning, 1513-1523, udg. Aage Andersen, København, 1991.

Diplomatarium Danicum, 1.-5. række, København, 1938ff.

Enemark, Poul: 'Tolden er nobel og nobels værd. Toldhistoriske aspekter omkring en retssag i 1548', *Zise*. *Toldhistorisk Tidsskrif*t, 1983, nr. 3, s. 93-115.

Erslev, Kristian & W. Mollerup, W.: *Kong Frederik den Førstes danske Registranter,* København, 1879.

Hohenberg, Paul M. and Lees, Lynn H.: *The Making of Urban Europe 1000-1994,* Harvard University Press, 1995.

Häpke, Rudolf: 'Die ökonomische Landschaft und die Gruppenstadt in der älteren Wirtschaftsgeschichte', I *Aus Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Gedächtnisschrift für Georg von Below,* Kohlhammer: Stuttgart, 1928, s. 82-104.

Immer, Lisbeth: *Danmarks runesten. En fortælling*, København: Gyldendal, 2016.

Jahnke, Carsten: *Das Silber des Meeres*, (Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte, bd. 49), Köln, Weimar, Wien: UTB Verlag, 2000.

Jahnke, Carsten: 'A church landscape that disappeared – Hanseatic merchants, churches and the Scanian fairs', I Jes Wienberg (red.): *Mellan slott och slagg. Vänbok till Anders Ödman,* Lund Studies in Historical Archaeology, vol. 17, Lund, 2016, s. 97-103.

Jørgensen, Ellen: 'Nogle Bemærkninger om danske studerende ved Tysklands Universiteter i Middelalderen', *Historisk Tidsskrift,* 8, 6, 1915-17, s. 197-213.

Jørgensen, Ellen: *Erik Klipping og hans sønner. Rigets opløsning. Udvalg af kilder fra tidsrummet 1275-1340,* København: Selskabet til Historiske Kildeskrifters Oversættelse, 1927.

Kjersgaard, Erik: *Byen og borgen Havn. Københavns Historie, bd. 1 indtil år 1600,* København: Gyldendal, 1980.

Kjøbenhavns Diplomatarium, bd. 1-8, udg. Oluf Nielsen, København 1872-87.

Klackenberg, Henrik: 'Bullan från Lomma: ett påvligt sigill på villovägar', *Fornvännen* 105:1, 2010, s. 20-29.

Kong Valdemars Jordebog, udg. Svend Aakjær, 1, København 1980.

Kroman, Erik, udg.: *Malmø rådstueprotokol (Stadsbok) 1503-48*, København 1965.

Kristensen, Hans Krongaard og Poulsen, Bjørn: *Danmarks byer i middelalderen*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2016.

Laursen, L.: *Kancelliets Brevbøger 1561-65*, København 1893-95.

Olsen, Rikke Agnete, (red.): *Sjællandske Krønike*, Højbjerg: Wormianum, 1981.

Paravicini, Werner, (red.): *Europäische Reiseberichte des späten Mittelalters: Eine analytische Bibliographie, Teil 3. Niederländische Reiseberichte*, Kiel: Peter Lang, 2000.

Pasternak, J., 1960, ''Erik af Pommern og købstadsforordningen af 1422', 15. februar", *Scandia* 26, s. 349-342.

Poulsen, Bjørn: 'Roskildebispen Niels Skave som uheldig sørøver i 1491. Et bidrag til forståelsen af magten i senmiddelalderens Danmark', Nina J. Koefoed; Bo K. Holm; Sasja E.M. Stopa (red.): *Religion som forklaring?: Om kirke og religion i stat og samfund: Festskrift til Per Ingesman,* Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2018. s. 161-178.

Poulsen, Bjørn: 'Store Heddinge i middelalderen', *Store Heddinge før og nu,* 1, Fakse: Stevns Museum, 1993, s. 7-21.

Rafn, Carl C.: *Færøboernes historie i den islandske Grundtext med færøsk og dansk Oversættelse,* København: Jens Hostrup Schultz, 1832.

Ramsing, H.U.: *Københavns Historie og Topografi i Middelalderen,* bd. 1, København: Ejnar Munksgaards Forlag, 1940.

Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis. Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen, 2. rk., udg. William Christensen, København 1928-39.

Roskildebispens Jordebøger og Regnskaber, udg. af C.A. Christensen, København 1956.

Saxos Danmarkshistorie, oversat af Peter Zeeberg, København 2000.

Sørensen, Aage: 'Mejlbystenen', *Historie/Jyske Samlinger,* 5. rk., bd. 1 (1932 - 1934), s. 134-142.

Kapitel 4

Øresundstoldregnskaberne 1497-1857

- en kilde til international, regional og lokal skibsfart og varetransport

FORFATTER: Erik Gøbel, historiker, fhv. seniorforsker, Rigsarkivet i København

EMNEORD: Øresundstold, handel, skibsfart, Øresundsbyerne

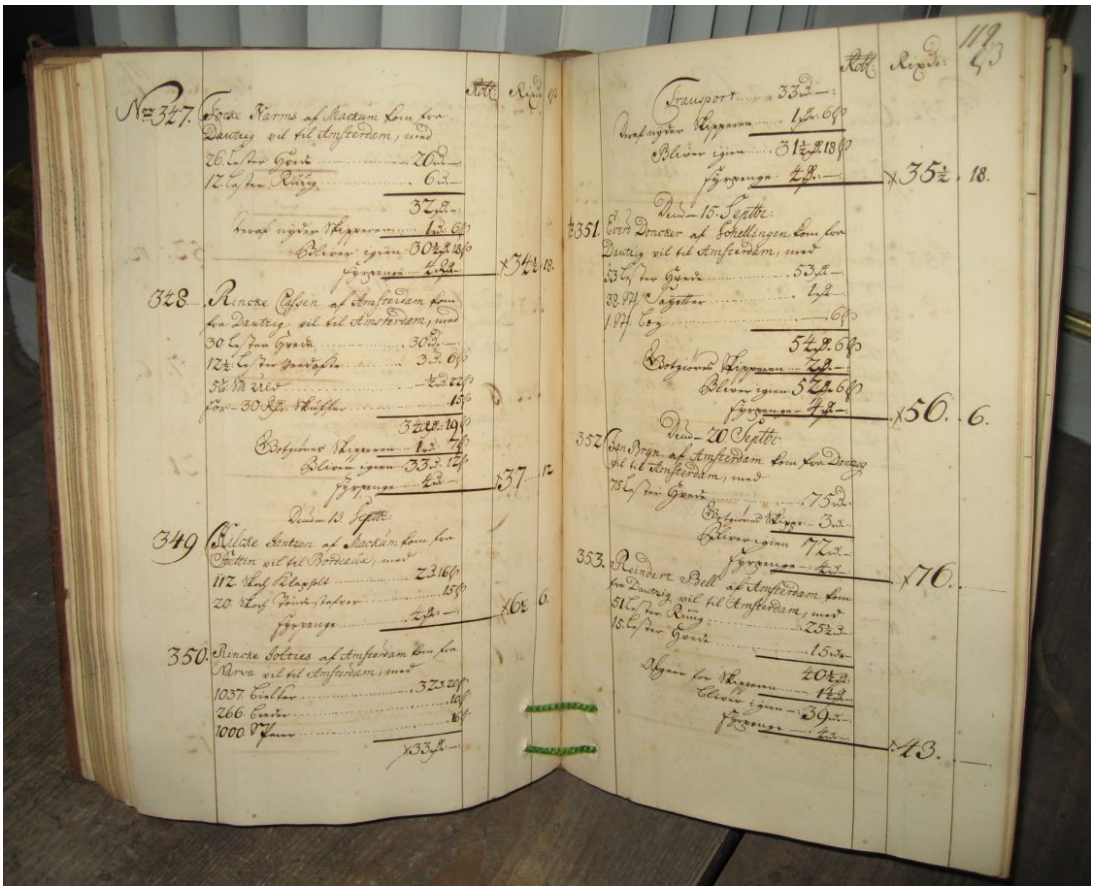

Fig. 1: Opslag i Øresundstoldregnskaberne for 1734.

Abstract

The Sound Toll Registers contain information about all shipping and trade through the Sound (i.e. the Oresund) from 1497 to 1857. This article discusses the Sound Toll Registers and their contents. Their research potential is demonstrated by international, regional and local examples of voyage patterns, cargoes etc. All data on the 1.8 million ship passages recorded in the Sound Toll Registers are easily accessible at: www.soundtoll.nl.

De bevarede regnskaber fra Øresundstolden er en historisk kilde af interesse for både internationale, regionale og lokale forhold. I toldregnskaberne kan man nemlig finde oplysninger om 1,8 millioner skibes passage gennem Øresund i den lange periode fra 1497 til 1857. Da de danske stræder – først og fremmest Øresund – var en særdeles vigtig handelsvej for international søfart og varetransport i tidlig moderne tid, er Øresundstoldregnskaberne en uhyre vigtig og helt enestående kilde til verdenshandelens historie. Øresund forbandt nemlig de store økonomiske vesteuropæiske centre blandt andet i London og Amsterdam med markederne i Baltikum, hvor Vesteuropas mangeartede forarbejdede varer blev udvekslet med råvarer som tømmer, korn, hamp, hør og tjære samt jern og fisk.

På grund af deres kolossale informationsindhold og forskningspotentiale har UNESCO optaget Øresundstoldregnskaberne på The Memory of the World Register, som opregner den allervigtigste skriftlige kulturarv i verden. Men som vi skal se, er Øresundstoldregnskaberne samtidig en rig kilde til Øresundsregionens historie og til helt lokale forhold samt til individuelle skippere i byerne langs Øresunds kyster.

Den letteste måde at få adgang til Øresundstoldregnskaberne på i vore dage er ved at benytte den digitaliserede udgave på www.soundtoll.nl, som indeholder transskribering af alle de 1,8 millioner poster fra perioden 1497 til 1857 samt forskellige søge- og statistikværktøjer, men som også giver mulighed for at se scannede billeder af selve de originale indførsler i protokollerne.

Hvor intet andet er nævnt i det følgende, bygger teksten på de originale Øresundstoldregnskaber eller på databasen – samt på de grundige fremstillinger i den af Ole Degn redigerede bog om Øresundstolden.

Øresundstoldregnskaberne

Øresundstolden blev indført af kong Erik af Pommern (1396-1441) i 1429; men fra den ældste tid mangler regnskaberne helt, og for perioden 1497-1574 mangler en hel del årgange (nemlig 1498-1502, 1504-1527, 1529-1535, 1549-1556, 1559, 1561 og 1570-1573). Derimod er rækken ubrudt fra 1574 og indtil ophævelsen af Øresundstolden i 1857 (dog mangler 1634 og 1659). Også fra strømtolden i Store Bælt og i Lille Bælt er tilsvarende toldregnskaber bevaret for visse perioder.

De bevarede Øresundstoldregnskaber omfatter næsten en kvart million sider og optager omkring 60 hyldemeter i Rigsarkivet i København. Toldbøgerne er ført på Øresunds Toldkammer i Helsingør, hvor Øresundstolden blev opkrævet, af hensyn til dokumentation af indtægterne fra denne særlige told.

Alle skibe skulle stoppe ved Helsingør – både udlændinge, som skulle betale Øresundstold af skib og/eller ladning, og fartøjer under dansk flag, der ikke skulle erlægge egentlig Øresundstold men kun fyrpenge. I perioder var også andre nationer helt eller delvist fritaget for at betale tolden. Dette gjaldt for eksempel skibe under svensk flag helt fra Kalmarunionens tid til 1720. Men alle passerende skibe blev noteret i Øresundstoldregnskaberne, fordi alle skulle betale fyrpenge, der var en beskeden fast afgift til opretholdelse af fyr og farvandsafmærkning.

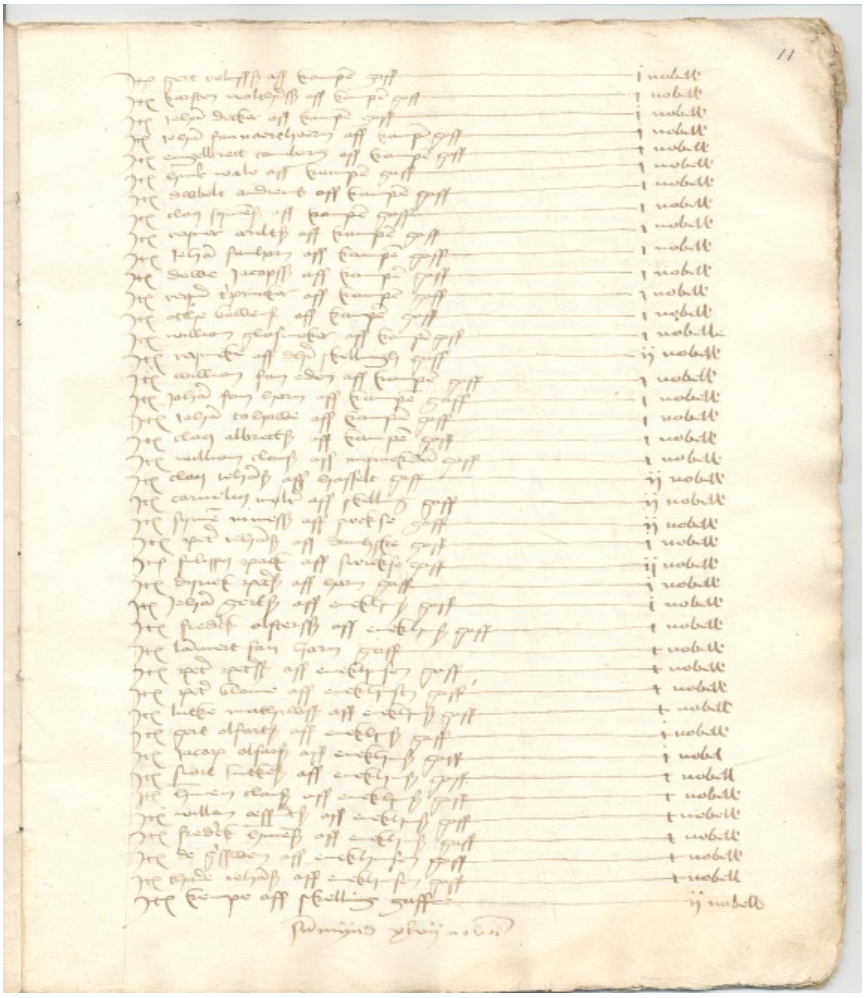

Fig. 2. Opslag i det ældste bevarede Øresundstoldregnskab for 1497. Foto: Forfatteren.

Informationsindholdet i regnskabsbøgerne ændrede sig en hel del gennem tiden. De tre ældst bevarede årgange – 1497, 1503 og 1528 – noterede helt summarisk, hvilke skippere der i årets løb havde passeret gennem Øresund, og hvad de havde betalt. Eksempelvis: "Gert Roluffs aff Camp. gaff 1 Nobell". Kampen er en nederlandsk havneby, og skipper Roluffs betalte med en engelsk guldmønt, en såkaldt rosenobel. I regnskaberne for årene 1536-1548 findes desuden anført, om fartøjerne var lastede eller ballastede, og hvilken størrelseskategori de tilhørte. Fra 1557 finder vi tillige datoen for passagen og navnet på afsejlingshavnen. Da man i 1567 begyndte at opkræve told af varerne ombord, blev ladningerne udspecificeret i Øresundstoldregnskaberne. Endelig anførte man fra 1660'erne også, hvorhen skipperen agtede sig fra Helsingør.

Dermed havde toldbøgerne fundet det indhold, som vedvarede lige til slutningen i 1857. Standardformuleringen af indførslerne lød som for eksempel følgende for et af de mange nederlandske skibe på vej ud af Østersøen den 9. oktober 1689, lastet med korn, boghvede og vedaske. I dette tilfælde betaltes 108½ daler 12 skilling.

Jacob Clasen Brandaris af Vliel[and] kom fra Dantzig med		
82 Lester Huede a 1 Dr.	82 [daler]	
18 Lester Biug a ½ Dr.	9	
45 Lester Boghuede a 1 Ort	11	12 [skilling]
10 Lester Vedaske a 1 Ort	2½	
vil til Amsterd[am]		
Fyrpenge	4	
Lastpenge	104½	12
Summa	108½	12

Tab.1: Standardformulering af indførsel i Øresundstoldregnskaberne for skipper på vej ud af Østersøen.

I modsat retning og på et meget senere tidspunkt er følgende typiske eksempel fra den 15. april 1831.

Anthony Brown af London [kom] fra London til Riga med		
120.230 Pd. Sukker	225 [daler]	21 [skilling]
45.409 Pd. Peber	113½	2
47.940 Pd. Bomuld	179½	14
29.798 Pd. Caffe	149	
1.558 Pd. Indigo	11½	9
3.777 Pd. Piement	7	4
55 Ox.hd. [oksehoveder, store tønder] Øll	5	8
1/10 Sk[ip]Pd. [16 kg] Kobbertraad	3	
	691½	13
Føring	27½	7
	664	6
Fyrp[enge]	4	
	668	6

Tab. 2.: Standardformulering af indførsel i Øresundstoldregnskaberne for skipper på vej ind i Østersøen.

Den såkaldte føring var en præmie til skipperen, indført for at opmuntre ham til at toldklarere sin ladning korrekt og ikke prøve at snyde med for lave angivelser.

Gennem århundrederne sejlede flere og flere skibe gennem Øresund. På Figur 3 over det samlede antal skibspassager ses, at trafikken jævnt hen øgedes. Fra et årligt gennemsnit på omkring 1.500 før 1550 voksede tallet til 25.813 i 1856, som var det år, hvor allerflest passerede. Aktivitetsniveauet var afhængigt af konjunkturerne i verdenshandelen, og man oplevede midlertidige nedgange for eksempel under Store nordiske Krig 1709-1720 og Napoleonskrigene 1810-1815.

Et indtryk af fordelingen på de forskellige søfarende nationer 1497-1795 får man ved hjælp af Figur 4. Ganske få nationer tegnede sig for en stor del af trafikken. I middelalderen havde Hansestæderne spillet en vigtig rolle, men i 1500-årene og indtil slutningen af 1600-årene var over halvdelen af skibene nederlandske – i visse perioder kom deres andel helt op på 80 procent af den samlede trafik gennem Øresund. En anden vigtig nation var englænderne med skotterne. Deres andel voksede støt til knap en trediedel, et niveau som de stadig fastholdt i 1830'erne.

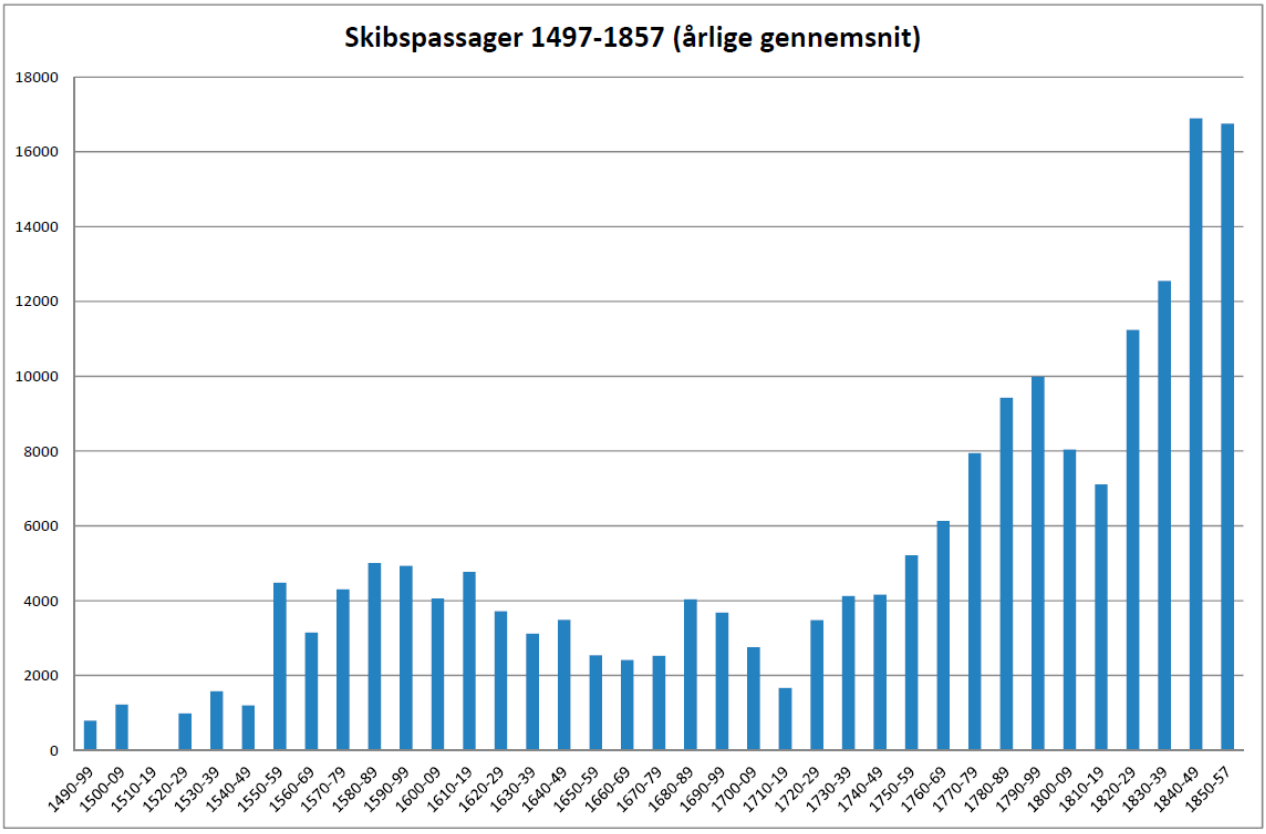

Fig. 3: Antal skibspassager i årlige gennemsnit.

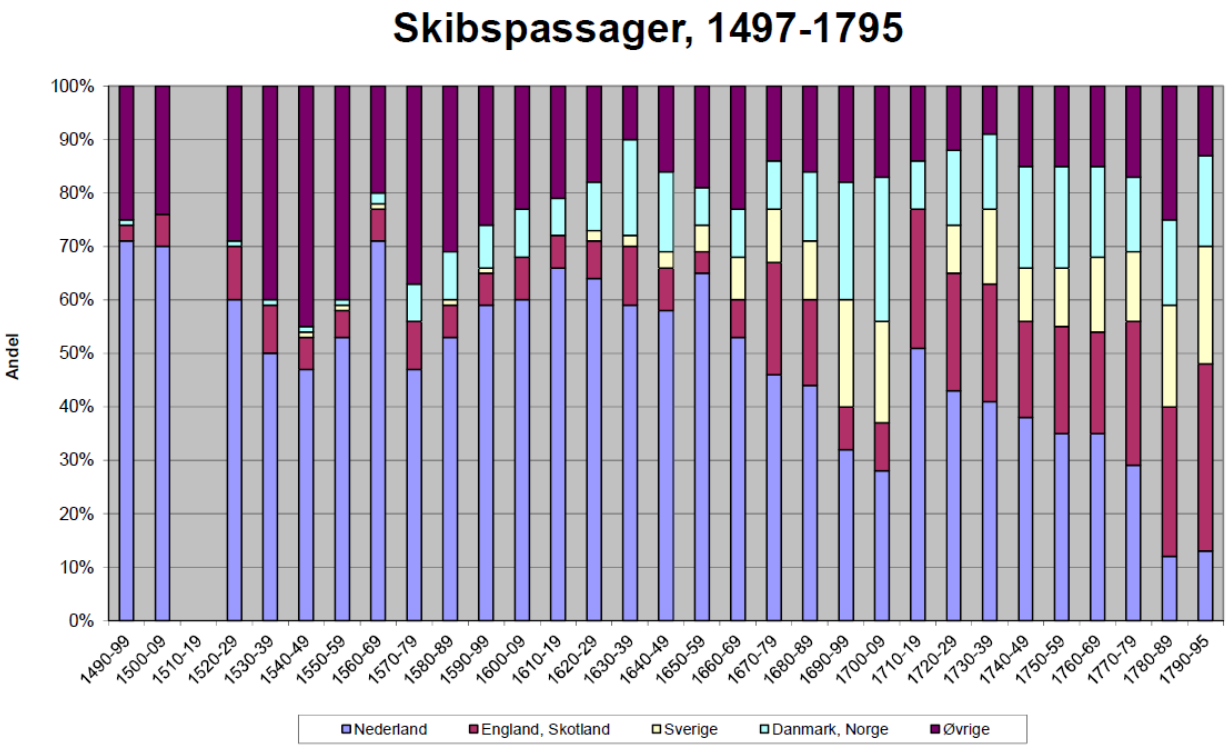

Fig. 4: Andel af passerede skibe fordelt på nationer af 1497-1795.

Udviklingen efter Napoleonskrigene kan ses af vedstående tabel over skibspassager 1815-1850. Da var den nederlandske andel faldet, selv om det absolutte antal skibe under nederlandsk flag ikke var reduceret, men samtidig var britiske og især preussiske skibe blevet meget hyppigere i Øresund. Svensk, norsk og dansk sejlads tegnede sig tilsammen for nogenlunde hver tredie gennemsejling.

	1815-1824	1825-1834	1835-1844	1845-1850
Nederlandene	7	7	7	8
England	32	34	26	30
Preussen	14	17	18	14
Sverige	16	10	9	11
Norge	8	10	12	13
Danmark	8	7	8	7
Øvrige	15	15	20	17

Tab.3: Skibspassager 1815-1850 (andele i procent)

Provenuet fra Øresundstolden var en væsentlig indtægtskilde for Danmark. I alt for perioden 1497 til 1857 blev opkrævet 86 millioner daler. Historikeren Ole Degn har omregnet dette beløb til 11,5 milliarder euro i vore dages penge.[1] I slutningen af 1600-tallet udgjorde Øresundstoldsprovenuet 4½ procent af statens samlede indtægter, og andelen voksede til 8 procent i 1780'erne. I 1800-årene tegnede Øresundstolden sig ofte for 10 procent af statsindtægterne i Danmark.[2] Taksterne for lastetolden i Øresund blev længe holdt hemmelige, og først i 1640'erne offentliggjorde de danske myndigheder toldrullen med taksterne for de forskellige varer. Af varer, som ikke udtrykkelig var nævnt deri, opkrævede man 1 procent af værdien i Øresundstold. Toldbehandlingen på Øresunds Toldbod blev efterhånden mere kompliceret med større skibe og med store og mangeartede ladninger. Foruden over selve toldbetalingen beklagede mange sig over at måtte spilde kostbar tid ved at skulle stoppe ved Helsingør, ofte et helt døgn eller to – især hvis en gunstig vind nåede at vende til en ugunstig i løbet af ventetiden.

Selv efter afståelsen af Skåne, Halland og Blekinge til Sverige lykkedes det Danmark at vedblive med at opkræve Øresundstold. Men fra 1830'erne begyndte først USA og snart også Preussen og England at protestere mere og mere energisk. I forbindelse med afskaffelsen af tolden fra 1. april 1857 lykkedes det Danmark at opnå en imponerende kompensation fra alverdens søfartsnationer på ikke mindre end 33½ millioner rigsdaler, hvad der svarede til 14 års Øresundstold på den tid. Når det lykkedes Danmark at vedblive med at opkræve Øresundstold, efter at man havde måttet afstå provinserne øst for Øresund ved Roskildefreden i 1658, skyldtes det først og fremmest, at toldbetalingen for den enkelte ladning trods alt var ganske beskeden, og at Danmark gennem århundreders sædvane havde vundet en vis ret til opkrævningen. I Brømsebrofreden i 1645 fastsloges, at svenske ladninger fortsat var helt fritaget for betaling af Øresundstold, og dette blev blot præciseret i 1658. Men efter Store nordiske Krig måtte svenskerne fra 1720 til at erlægge denne told. Dog blev svenske småfartøjer i kystfart fritaget for toldbetalingen fra 1852 [3]

[1] Degn: 'Øresundstoldens toldsatser', 2010b, 138-143.

[2] Gøbel: 'Øresundstolden og dens regnskaber', 2010a, 44.

[3] Johannesson: *Skåne, Halland og Blekinge,* 1981, s. 400.

Fig. 5: Øresund afbildet i Georg Braun & Frans Hogenberg: Civitates orbis terrarum, ca. 1582.

Øresundsregionen

De oftest besejlede pladser på østsiden af Øresund mellem Kullen i nord til Falsterbo i syd var i henhold til Øresundstoldregnskaberne 1634-1857 i runde tal: Malmö med 33.500 afsejlinger og ankomster tilsammen, Landskrona med 6.800, Höganäs med 5.700 og Helsingborg med 4.000. De hjemmehørende skippere spillede i Malmö og Landskrona kun en mindre rolle, men i Höganäs og Helsingborg derimod en stor rolle i besejlingen af deres hjemhavn.

På mindre steder som Mölle, Viken, Råå og Skanör var sejladsmønsteret derimod et helt andet. Fra Viken for eksempel sejlede i løbet af hele perioden 1634-1857 kun 19 skibe direkte fra hjemhavnen og forbi Helsingør, næsten alle var de på vej til Helsingborg eller København. Til Viken ankom bare 21 dér hjemmehørende fartøjer, hovedsagelig fra Helsingborg. Men skippere hjemmehørende i Viken passerede Kronborg ikke mindre end 1.260 gange, oftest i fart med fragt mellem andre steder end hjemhavnen, eksempelvis i fart mellem vestsvenske havne, mellem skånske og sjællandske havne eller meget sjældnere på Baltikum og England.

På den vestlige side af Øresund – fra Gilleleje nordligst til Stevns sydligst – finder vi ganske samme mønster for skipperne fra søfartsbyen Dragør med mange sejladser forbi Helsingør (3.073), men kun forholdsvis få til og fra Dragør (henholdsvis 79 og 50). Den oftest forekommende plads i Øresundstoldregnskaberne var hovedstaden København med 64.000 afsejlinger og 92.000 ankomster. Den atypiske havn Helsingør havde henholdsvis 5.000 og 14.000, medens den mindre købstad Køge syd for København tegnede sig for 4.600 afsejlinger og 2.800 ankomster.

Køge

Gennem Øresund til havnen i Køge sejlede i alt 2.571 skibe i årene fra 1634 til 1857. Tre fjerdedele af dem kom fra Norge, hvor Halden med 611 sejladser, Bergen med 338 og Drammen med 270 var de vigtigste. Fra danske og svenske havne kom langt de fleste fra de østensundske pladser Uddevalla med 163 sejladser, Halmstad med 64, Kungsbacka med 18 samt Marstrand og Göteborg med 17 hver. Fra den engelske region

ankom gennem tiden, men overvejende i 1800-tallet, 268 skibe – over halvdelen fra Newcastle upon Tyne med stenkul.

Ser vi udelukkende på de passager, hvor skipperen havde hjemsted i Køge, drejer det sig i alt om cirka 1.300 forbisejlinger i hver retning. Af de nordgående rejser kom 570 eller 79 procent fra Køge, medens 100 eller 14 procent var stået ud fra Københavns Havn. Hertil kom enkelte på rejse fra pladser i Baltikum, Danmark eller Sverige. Ydermere var der hele 585 rejser, hvor Køge-skippere passerede Kronborg på vej fra norske havne, hovedparten fra Bergen med 253 passager og Kristiania med 119 samt Tønsberg og Drammen med henholdsvis 47 og 43 forbisejlinger.

Når skipperne fra Køge sejlede mod Norge, var fordelingen på de norske havne tilsvarende. Når de passerede Helsingør for sydgående, var 28 procent af dem destineret til København, medens hele 62 procent var på vej mod hjemmet i Køge – ofte om efteråret for at gå i vinterhavn dér. De resterende få Køge-skippere sejlede mod de danske provinshavne, svenske havnebyer eller pladser i Østersøen. Det må her erindres, at Øresundstoldens regnskaber ikke omtaler den hyppige nærtrafik tværs over Øresund, som ikke passerede Helsingør, men kun medtager sejladser mellem havne henholdsvis nord og syd for Kronborg. Varerne, som Køge-folkene transporterede gennem Øresund, var en masse fisk og fiskeprodukter, trælast og jern den ene vej. Og den anden vej fragtede de først og fremmest malt og korn, især byg og rug. Som eksempel på et mikrostudie er sidst i artiklen beskrevet en enkelt Køge-skippers, Torstinus Nielsens sejladser.

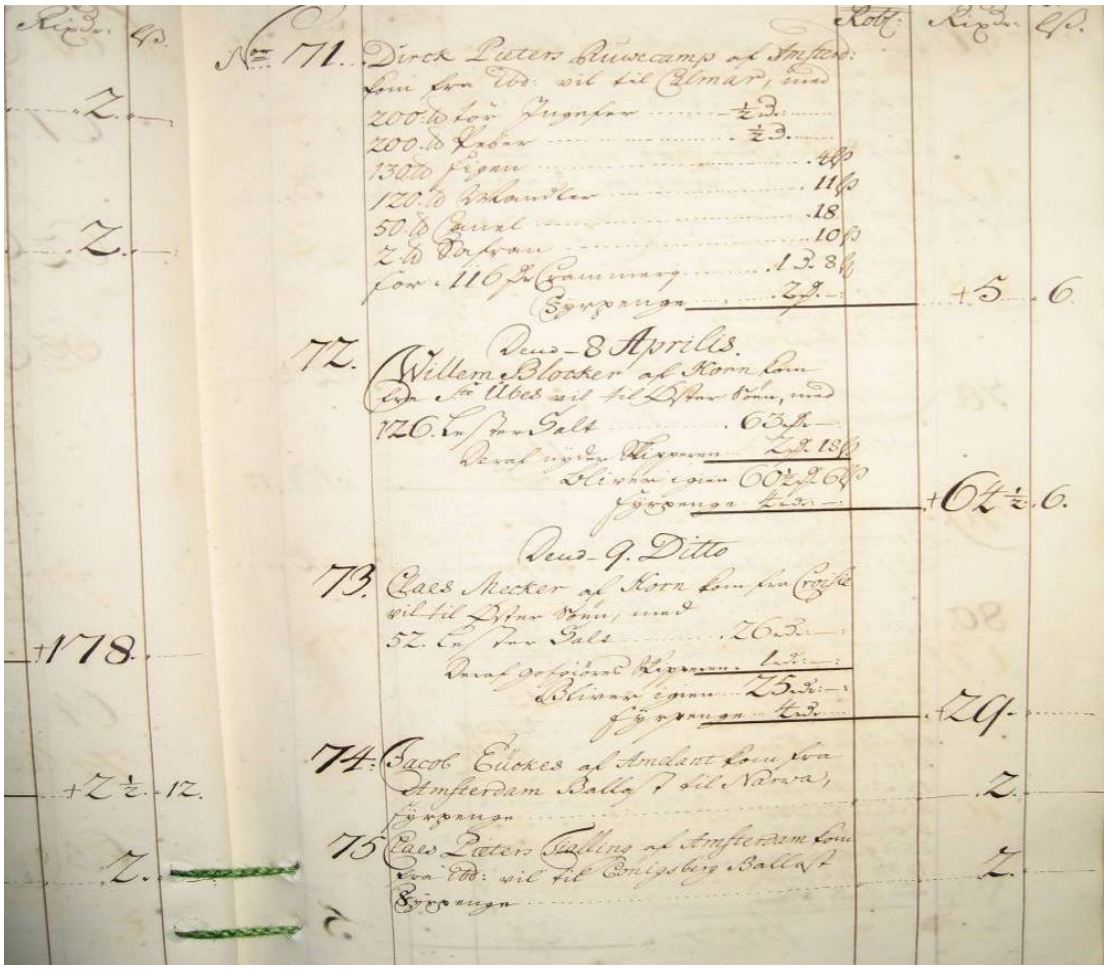

Fig. 6: Opslag i Øresundstoldregnskaberne for 1734.

Malmö

Som eksempel på søfart og handel i en større by fra Øresundsregionen kunne man vælge Malmö. En væsentlig del af denne bys sejlads passerede Helsingør, som det dokumenteres i Øresundstoldregnskaberne. Mellem 1634 og 1857 passerede i alt 9.939 skibe hjemmehørende i Malmö forbi Kronborg enten på vej nordpå eller sydpå. Det højeste tal for et enkelt år nåede man i 1814, hvor 258 fartøjer hjemmehørende i Malmö passerede Helsingør; i 1855 drejede det sig tilsvarende om 256 passager. Men endnu flere fartøjer end de hjemmehørende havde Malmö som afsejlingshavn, nemlig 17.040, og 16.489 havde byen som destination gennem hele perioden 1634-1857. Der var imidlertid tale om store variationer gennem tiden, forårsaget af den politiske situation, for eksempel findes næsten ingen Malmö-boere i Øresundstoldregnskaberne under Store nordiske Krig 1709-1720.

Øresundstoldregnskaberne viser, at sejladserne fra og til Malmö overvejende gik til og fra svenske havne nord for Helsingborg: Göteborg, Uddevalla, Halmstad, Marstrand, Kungsbacka, Strömstad og Falkenberg. Men også norske havne spillede en væsentlig rolle, først og fremmest Bergen. En typisk ladning nordpå repræsenterer Lars Nielsen fra Malmö, som i begyndelsen af december 1731 transporterede 160 tønder malt, 70 tønder rug, 2 tønder havregryn og 1 skippund (159 kilo) flæsk til Göteborg, for hvilken last han betalte 5½ rigsdaler i Øresundstold. I modsat retning sejlede for eksempel A. Petersson, også hjemmehørende i Malmö, i juni 1837 fra Bergen med 450 tønder sild, 50½ tønder tran og 800 våger (15,3 tons) tørfisk, alt sammen bestemt til Malmö. Han måtte erlægge 29 rigsdaler i Øresundstold.

De hyppigst nævnte varer på fartøjer hjemmehørende i Malmö var: byg, malt, sild, rug, ærter og havre, foruden kul fra England. Men Øresundstoldregnskaberne nævner helt op til 52 forskellige varekategorier i en enkelt ladning, oftest var der dog tale om, at en skipper kun havde ganske få slags varer ombord. Malmö-skipperne, der passerede Helsingør, havde oftest vestsvensk eller baltisk havn – ofte naturligvis Malmö – som destination, næst vigtigst var havne i England og i Norge. Betydelig færre sejladser gik til fjernere destinationer som Nederland, Frankrig, Spanien eller Portugal. Det var naturligvis fra de samme havne, Malmö-fartøjerne returnerede.

Øresundstoldregnskaberne giver i visse tilfælde også mulighed for at se på selve de fartøjer, der sejlede gennem Øresund. For dem, der eksempelvis var hjemskrevet i Malmö, findes der oplysning om navn og i mange tilfælde tonnage i perioden 1666-1708. Den ældste forekomst af begge dele finder vi den 29. juli 1667, hvor tolderen i Helsingør noterede i sit regnskab, at "*Matz Matzen af Malmö kom fra ibdm. [sammesteds]. Fremviist sit Søe Bref paa sin førende Schude Fortuna dregtig 30 Lester. Will till Christiansand og derpaa frii passerit*". I henhold til svenskernes toldfrihed kunne skipper Matzen altså sejle frit forbi Helsingør uden at erlægge Øresundstold. Mellem 1724 og begyndelsen af 1820'erne anførte Øresundstoldregnskaberne både fartøjstype og drægtighed for svenske fartøjer – og last, da den svenske toldfrihed ophørte i 1720. I 1820'erne og 1830'erne finder vi kun drægtigheden anført sporadisk, men 1842-1857 er for praktisk talt alle Malmö-fartøjer anført deres drægtighed.

Dette muliggør en stikprøve med hensyn til udviklingen i de malmöske fartøjers lasteevne. I femåret 1730-1734 var den gennemsnitlige drægtighed på 7,8 læster, 1760-1764 var den 11,6 læster, og 1790-1794 var den yderligere øget til 12,8 læster. Men 1850-1854 var den vokset til et gennemsnit på hele 47 læster. Fartøjernes voksende størrelse er vigtig at huske på, hvis man vil sammenligne antallet af sejladser til forskellige tider.

Årstidsvariation

Regnskaberne kan også bruges til at demonstrere, hvordan skibsfarten i et så vigtigt gennemsejlingsfarvand som Øresund fordelte sig på årstiderne. Som tilfældigt, men typisk eksempel, er her valgt årene 1751-1755. Af vedstående diagram ses klart den omstændighed, som overrasker mange moderne mennesker, nemlig at skibsfarten som regel lå stille om vinteren. I egentlige isvintre var det naturligvis umuligt at sejle, men heller ikke i andre vintre ønskede reder eller skipper at risikere skade på fartøj eller indehavende last i det barske vejr. Diagrammet viser, at skibstrafikken lå praktisk talt stille i januar og februar, medens sejladserne toppede i juni, juli og august. Endnu så sent som under den hårde vinter 1837/1838, hvor Øresund frøs til midt i januar, var dette et stort problem for søfarten. I januar 1838 passerede kun 12 skibe Helsingør og i februar kun 1, i alt passerede det år næsten 14.000 fartøjer.[4]

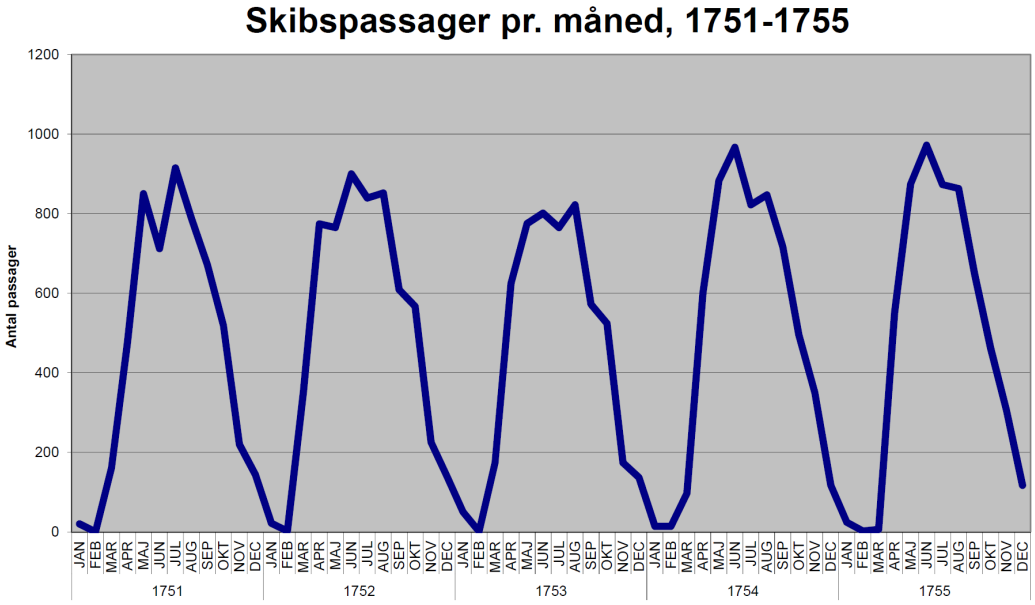

Fig. 7: Antal passerede skibe per måned i fem tilfældigt udvalgte år.

Last eller ballast

En anden form for årstidsvariation havde at gøre med retning og tillastningen af de passerende fartøjer. Efter vinterpausen så man typisk store flåder af ballastede skibe på vej ind i Østersøen for at hente regionens råvarer.

Lad os tage første halvår 1740 som eksempel. Det var en ualmindelig streng vinter i hele Europa, hvor Øresund frøs til midt i januar, og man kunne køre over det med store fragtvogne. Skibsfarten kom først i gang igen i midten af marts. Da ankom østgående nederlændere i store eskadrer af ballastede skibe. Fra 23. april til 3. maj passerede den første sådanne gruppe på 158 fartøjer; den anden var på 213 skibe og blev noteret i Øresundstoldregnskaberne mellem 19. og 23. maj; den tredie gruppe på 196 fartøjer passerede Helsingør mellem 5. og 15. juni; og endelig kom den fjerde, som omfattede 214 skuder, i dagene fra 21. til 29. juni. Det højeste antal østgående nederlændere på en enkelt dag i første halvår 1740 oplevede tolderne i Helsingør den 29. april, hvor de fortravlede embedsmænd på Øresunds Toldkammer måtte ekspedere 177 skippere, hvoraf 82 dog heldigvis sejlede udelukkende i ballast. Det højeste antal skibspassager for alle nationer

[4] Gøbel: 'Øresundstolden og dens regnskaber', 2010a, s. 55f.

tilsammen i løbet af en enkelt uge var 449 eller 64 i gennemsnit om dagen. Hovedparten i denne uge i juni 1740 var nederlændere, men briterne bidrog væsentligt til travlheden med to store eskadrer på hver 36 skibe.

Selv om der således var tale om ganske mange skippere på en gang, var deres ekspedition ved Øresunds Toldkammer dog nem, idet ballastere i de fleste perioder blot skulle betale en fast afgift i fyrpenge – og altså ikke undergå egentlig toldbehandling. For eksempel passerede næsten 17.000 nederlandske skibe gennem Øresund 1784-1795. Af disse sejlede 32 procent i ren ballast, 5 procent delvis i ballast og resten uden ballast. I tilfælde af gunstig vind opholdt ballastede skibe sig kun ganske kortvarigt på reden ved Helsingør, typisk blot en time eller to. Men nogle måneder senere ville de selvsamme skippere vende tungt lastede tilbage i modsat retning med mange varer ombord og med tidkrævende toldbehandling til følge. Opholdet i Helsingør benyttede man dog altid til nødvendig proviantering og afsendelse og modtagelse af post og i påkommende tilfælde til reparation af mindre skader på fartøjerne.

Fig. 8: Helsingør Rhed i 1793. Museet for Søfart.

Torstinus Nielsen

Endelig kan Øresundstoldregnskaberne benyttes til mikrostudier af en enkelt skippers rejser og ladninger. Som et lidt tilfældigt eksempel kunne man vælge Torstinus Nielsen fra Køge. Han forekommer i Øresundstoldregnskaberne fra 1730 til 1743, i hvilket tidsrum han passerede Helsingør 27 gange, hver eneste rejse var mellem Danmark og Norge.

Første gang, man møder ham i regnskaberne, er 23. april 1730, hvor han var på vej nordpå med sin galiot på 16 læster – cirka 42 tons i vore dages mål – fra hjemhavnen i Køge til Bergen med 350 tønder malt og 334 tønder byg i lasten. Han returnerede fra Bergen mod Køge og passerede Helsingør for sydgående 15. juni samme år med en ladning fisk og tran. Allerede en måned senere var han atter på vej til Norge med en ladning malt, denne gang destineret til Frederikshald. Således lå Torstinus Nielsen nærmest i fast fart mellem hjemstedet Køge og sydnorske havne, oftest Bergen og Frederikshald, men også med enkelte rejser til

Langesund, Drammen eller Kristiania. Som regel nåede han to returrejser om året. Fra 1735 blev galioten udskiftet med en væsentligt mindre jagt på 7½ læster – cirka 20 tons. Måske er han skiftet fra at være forhyret skipper på en anden reders fartøj til at blive herre på eget dæk. Torstinus Nielsen indledte gerne årets mellemrigske sejladser med at afsejle fra Køge i april, eventuelt først i juni. Han var væk fra Øresund på vejen til og fra Norge i 51 døgn i gennemsnit, hans hurtigste tur varede kun 35 døgn, medens den længste var på 85 døgn. Vind og vejr eller afsætning og indkøb af ladning kunne spille ind på varigheden af rejserne.

I sine skibe fragtede Nielsen til Norge først og fremmest malt og byg men også lidt beg, havre, ærter og røget flæsk. Fra Norge hjembragte han fortrinsvis trælast og fiskevarer i form af saltet sild og tørfisk men også en smule tran, stangjern og fransk salt. Hans sidste rejse med jagten gik forbi Helsingør 15. april 1743 med en last havre til Frederikshald, og han returnerede derfra 4. juni samme år med norsk tømmer i form af planker og rafter på vej mod Køge.

De år, hvor Torstinus Nielsen kun optræder i Øresundstoldregnskaberne med en enkelt norgesrejse eller slet ikke ses i regnskaberne, kan man gætte på, at han har sejlet i anden fart, for eksempel indenrigs til danske havne eller udenrigs på Østersøen.

Kildeværdi

Som med alle andre historiske kilder må man overveje Øresundstoldregnskaberne kildeværdi. Da der jo er tale om et toldregnskab, må man spørge: Er de anførte informationer korrekte? Er alle skibe med? Er ladningerne korrekt registreret?

Blandt sagkyndige historikere er der almindelig enighed om, at alle skibspassager er noteret i regnskaberne. Det var praktisk talt umuligt at snige sig forbi slottet og vagtskibet ved Helsingør uden at blive opdaget, og hvis skipperen lykkedes med det, ville han som regel blive afsløret, når han passerede næste gang. Ruterne gennem Store Bælt og Lille Bælt var vanskelige at besejle, og der opkrævede man også told efter samme tarif som i Øresund. Heller ikke Ejderkanalen, der 1784 åbnedes for skibstrafik mellem Østersøen og Nordsøen, var noget reelt alternativ til sejlads gennem Øresund.

Øresundstoldregnskaberne er en mere problematisk kilde at anvende, når talen er om varetransporten. Smugleri er naturligvis forekommet, da de danske toldere som regel ikke visiterede skibene, men blot foretog toldbehandlingen som rent skrivebordsarbejde ud fra de ladningsdokumenter i form af konnossementer og lignende, som skipperen medbragte og fremviste. Tolderne har selvfølgelig været opmærksomme på muligheden for svigagtig angivelse fra skipperne, og i påkommende tilfælde er toldvisitøren gået ombord og har efterset skibet.

Et konkret eksempel herpå vedrørte Benjamin Stevens af London, som den 24. juni 1738 ankom fra sin hjemhavn på vej mod Riga, og som angav, at hans skib kun var ballastet. Alligevel gik visitøren ombord på det opankrede fartøj, og han fandt 13.022 pund vitriol, også kaldet kobberrødt, 2.223 pund tin, en kiste vinduesglas, et anker øl og for 104 rigsdaler blandede kramvarer, foruden for yderligere 25 rigsdaler glas til vinduer. Tolderne har herefter sikkert med tilfredshed kunnet bogføre en toldindtægt fra den lumske englænder på 23 rigsdaler 12 skilling.[5]

[5] Kanstrup: 'Svigagtig angivelse', 2010, s. 426f.

Ved konfrontation af Øresundstoldregnskabernes enkeltoplysninger om varer med andet kildemateriale – for eksempel havne- og toldregnskaber fra en given ladnings afsejlings- eller ankomsthavn – har historikerne vist, at i visse tilfælde mangler hele eller dele af varepartierne i Øresundstoldregnskaberne.[6] Det præcise omfang af unddragelserne i Helsingør kendes naturligvis ikke. Øresundstoldregnskabernes oplysninger vedrørende varerne må altså tages med et vist forbehold, idet de ikke er fuldstændige. Hvad der er anført i disse regnskaber er sandsynligvis korrekt nok, men ikke fuldstændig dækkende.

Afslutning

Ovenstående er kun en summarisk præsentation af det kolossale forskningspotentiale, som de berømte Øresundstoldregnskaber rummer. Foruden skibsfart og til dels varetransport i Øresundsregionen kan regnskaberne benyttes til mange andre forskningsformål som for eksempel undersøgelser af økonomisk historie (toldvæsen, havnebyers fremvækst og hensygnen), teknologihistorie (skibstyper og tonnage), kulturhistorie (forbrugsmønstre og mode), sproghistorie (handelsterminologi, person- og stednavne) og miljøhistorie (sejlsæsoner).

Øresundstoldregnskaberne er som nævnt lettest at tilgå på www.soundtoll.nl.

[6] Rönnbäck: 'The Sound Toll Chamber Commodity Records', 2010.

Litteraturliste

Utrykt materiale

Sound Toll Registers Online. www.soundtoll.nl.

Trykt materiale

Bang, Nina Ellinger & Korst, Knud: *Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1497-1660*, 3 bd. København, 1906-1933.

Bang, Nina Ellinger & Korst, Knud: *Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1661-1783*, 4 bd. København, 1939-1954.

Degn, Ole (red.): *Tolden i Sundet. Toldopkrævning, politik og skibsfart i Øresund 1429-1857*, København, 2010a.

Degn, Ole: 'Øresundstoldens toldsatser, indtægter og regnskabsformer 1497-1857', i Ole Degn (red.): *Tolden i Sundet ... ,* 2010a, s. 125-174.

Gøbel, Erik: 'Øresundstolden og dens regnskaber 1497-1857', *Handels- og Søfartsmuseets Årbog 69,* 2010a, s. 41-72.

Gøbel, Erik: 'The Sound Toll Registers Online Project, 1497-1857', *International Journal of Maritime History 22,* 2010b, s. 305-324.

Gøbel, Erik: 'Øresundstoldens arkivalier 1497-1858', i Ole Degn (red.): *Tolden i Sundet ... ,* 2010c, s. 569-588.

Johannesson, Gösta: *Skåne, Halland og Blekinge,* København, 1981.

Johansen, Hans Christian: *Shipping and Trade between the Baltic Area and Western Europe 1784-95*, Odense, 1983.

Kanstrup, Jan: 'Svigagtig angivelse. Øresundstolden i 1700-tallet', i Ole Degn (red.): *Tolden i Sundet ...,* 2010a, s. 371-454.

Rönnbäck, Klas: 'The Sound Toll Chamber Commodity Records. Estimating the Reliability of a Potential Source for International Trade History', *International Journal of Maritime History 22,* 2010, s. 229-238.

Kapitel 5

Navigation and shipping in the Sound during the Middle Ages

FORFATTER: Carsten Jahnke, Associate professor, The Saxo Institute, University of Copenhagen

EMNEORD: The Sound, Middle Ages, transport, trade, Øresundsbyer.

Abstract

The Sound had and partly has until today many different functions. On the one hand it is connecting Scania and Zeeland and creates by this an own inner Danish and Scandinavian landscape. Secondly the Sound was in the Middle Ages Europe's and Scandinavia's most important fishing area for herring and thirdly the Sound was and is an important international waterway. This short paper sketches some of the main points of these functions, mostly from the Middle Ages up to the 16th century.

The Sound (Oresund), the narrow strait dividing the Danish island of Zealand from the Scanian peninsula, now part of Sweden, has had two major functions since time immemorial: First and foremost, it was and is the primary link between these two important parts of the Danish kingdom and southern Scandinavia. But the Sound was and is also one of the (now four) main connections between the Baltic and the North Sea. Because of this, its function has always been twofold: connecting the region and linking it to European markets and waters.

The Sound and its geography

The Sound is the easternmost link between the Kattegat and the Baltic. The westernmost connection is now the Kiel Canal, completed in its current form in 1914. Between the two lie the Great Belt and the Little Belt, the two other natural straits connecting the Kattegat with the Baltic. Together with the latter, the Sound has been deemed an international waterway since the Copenhagen Convention of 1857.[1] The Sound extends from a line running between Gilbjerg Hoved (west of Gilleleje in Zealand) and the tip of the Kullen peninsula, north of Helsingborg in nowadays Sweden, in the north, to a line running between Stevns lighthouse and Falsterbo, in the south. It is 118 km long and has a width of between 4 and 28 km. Its mean depth is around 11 m, reaching a maximum of 40 m around Helsingborg. The name 'Sound' or 'Oresund' means a 'small strait with a stony fairway'. The southern part of the Sound, around the Halør peninsula (nowadays known as the Skanör-Falsterbo peninsula), south of Falsterbo, is one of the most dangerous waterways in Scandinavia.[2] These waters, and the Falsterbo reef around Halør, were called *Skaðinaujō*, 'damage island', in Old Norse. They were so hazardous that they became eponymous with Scandinavia as a whole and have been known at least since Pliny the Elder:

[1] Andersson: *The Baltic Straits*, 1982, pp. 67ff. Ahonen: 'Den dansk-amerikanske strid om Øresundstolden', 2010, pp. 527-568.

[2] See Jahnke: *Das Silber des Meeres,* 2000, pp. 66ff.

"Leaving these however, we come to the nation of the Ingævones, the first in Germany; at which we begin to have some information upon which more implicit reliance can be placed. In their country is an immense mountain called Sevo, not less than those of the Riphæan range, and which forms an immense gulf along the shore as far as the Promontory of the Cimbri. This gulf, which has the name of the "Codanian", is filled with islands; the most famous among which is Scandinavia, of a magnitude as yet unascertained: the only portion of it at all known is inhabited by the nation of the Hilleviones, who dwell in 500 villages, and call it a second world: it is generally supposed that the island of Eningia is of not less magnitude."[3]

And further on:

"There are writers also who make mention of some other islands, Scandia …, Dumna, Bergos, and, greater than all, Nerigos, from which persons embark for Thule."[4]

Fig. 1. The Sound, map by Gurstaf Klint, *Karta öfver sundet emellan Sverige och Dannemark med närgränsande delar af Östersjön och Kattegat*, Stockholm 1804. Royal Library Copenhagen, the Map Collection 7153,7-1-1804/1.

---

[3] Pliny: *The Natural History*, 1855, Lib. IV, chap. 27. Plinius: *Naturalis Historia*, 1906, Lib. IV. chap. 39: '*incipit deinde clarior aperiri fama ab gente inguaeonum, quae est prima in germania. mons saevo ibi, inmensus nec ripaeis iugis minor, inmanem ad cimbrorum usque promunturium efficit sinum, qui codanus vocatur, refertus insulis, quarum clarissima est scatinavia, inconpertae magnitudinis, portionem tantum eius, quod notum sit, hillevionum gente quingentis incolente pagis: quare alterum orbem terrarum eam appellant'.*

[4] Pliny: *The Natural History,* 1855, Lib. IV, chap. 30. Plinius: *Naturalis Historia*, 1906, Lib. IV., chap. 41, '*sunt qui et alias prodant, scandias, dumnam, bergos maximamque omnium berricen, ex qua in tylen navigetur'.*

The Sound as a line of communication between Zealand and Scania

A central function of the Sound was in connecting Scania, one of the most important parts of the Danish realm throughout the Middle Ages, with the island of Zealand, which was increasing in importance by the 14th and 15th centuries.[5]

Due to the narrowness of Sound at Elsinore/Helsingborg, with only 4 km separating Zealand from Scania,[6] this was and is the natural crossing point. The course of the Medieval roads in the later Helsingborg,[7] and the location of Helsingborg Castle, Kärnan, bear witness to the former importance of the route. Adam of Bremen, a late 11th century chronicler, mentions this passage as being the most favourable,[8] and by 1414, at the latest, the king urged the town of Helsingborg to keep its Sound ferries in a constant state of readiness.[9] The crossing was so important that, in 1561, the town was able to impose an extra tax on all those using its ferry quay.[10]

But the Helsingborg-Elsinore crossing was not the only option, as Adam of Bremen noted.[11] When the Roskilde bishop, Jacob Erlandsen, gave the town of Copenhagen its charter in 1254, he ordered that:

"…whenever the bishop is to travel on official business from Zealand to Scania, the town of Copenhagen must provide him with a ship and a crew of twelve men at its own expense."[12]

This paragraph is the second of 14 specified by the bishop, thereby clearly demonstrating the importance of the Sound's connecting function. The number of ferry ports located on the Sound in the Middle Ages has not been ascertained until now. Christian II's Sound ferry act of 1522 mentions only three: Copenhagen, Malmö and Landskrona. The first two ports were to have eight ferrymen, and the latter only two.[13] The act required towns to make ferries available, equipped with oars,[14] and in 1519 the Malmö treasurer paid for a boat and two oarsmen to row the city-messenger to Copenhagen.[15]

As is also the case today, these ferry ports were used as checkpoints, and they were also important information channels. During the crisis of 1534, Copenhagen therefore blocked the ferry link to Malmö,[16] and in 1557 the king ordered the councillors of Helsingborg, Landskrona, Malmö, Elsinore and Copenhagen to check every foreign passenger on their ferries, to obtain a better overview of their activities.[17] Ferries are and were the chokepoints for all traffic in the kingdom of Denmark.

---

[5] Riis: 'Hvorfor blev København Danmarks hovedstad?', 1994, pp. 73-80.

[6] Adam of Bremen, Lib. II, Chap. 40.

[7] See Thomasson: 'Helsingborg - var fanns den äldsta staden?', 2021.

[8] Adam von Bremen, Lib. IV, Chap. 7: '*A Seland in Sconiam traiectus multi, brevissimus in Halsingpurg, qui et videri potest*'.

[9] *Danmarks Gamle Købstadslovgivning* (*DGKL*), Helsingborg, no. 2, § 8, 160. See also no. 3, 13 Dec. 1440, § 8, 161.

[10] *Kancelliets Brevbøger (Da. Kac. Brev.*) III, 62f., 1561 14 Aug.

[11] Adam von Bremen, Lib. IV, Chap. 7.

[12] *Københavns Diplomatarium (KD)* I, no. 16, § 2, 18.

[13] *Den Danske Rigslovgivning*, no. 12, Christian IIs Bylov, 6 January 1522, § 78, 125f.

[14] *Den Danske Rigslovgivning*, no. 12, Christian IIs Bylov, Koncept, 6 January 1522, § 78, 75.

[15] *Lyder van Fredens Kämnärsräkenskaper för Malmö (KR)*, fol. 98r.

[16] *KD* IV, no. 463, pp. 486f.

[17] *Da. Kac. Brev.*, Vol. II, 64, 29 Jan.1557. See Bååth: *Helsingborgs historia*, 1933

The number of ferries was normally restricted to a minimum. In Helsingborg, for example, only two ferries were permitted to cross the Sound, with the same impacts on the traffic-flow as today. In the late 15th century, when exports of Danish oxen reached new heights, farmers in Scania also raised cattle, which had then to be driven to the European cattle market at Ribe, in Jutland.[18] As a result, thousands of these beasts thronged the streets of Helsingborg, because they had to wait 14 or more days for their passage:

"Because those, who wrangle the oxen in the autumn or at Eastertide from Scania, have to wait up to 14 days or three weeks, because there are only allowed two ferries at this town…[19]"

As an example, the ferry tariffs for crossings between Copenhagen and Malmö, Landskrona and Helsingborg in a ship able to transport eight to ten horses were regulated as follows in 1590:

> *"- For the whole ship 6 marks (1 mk. = 16 shillings à 3 albus à 4 pennies)*
> *- For a horse and a man 8 shillings*
> *- For a pedestrian 2 shillings*
> *- One ton of goods 2 albus*
> *- One barrel of wine 2 shillings*
> *- One pack of cloth 12 shillings"[20]*

Hiring the entire ferry cost as much as a whole ox,[21] so crossing the Sound officially was not a cheap undertaking. But the price was variable, and if we examine the expenses of the Malmö town council between 1517 and 1518, for example, a broad range of prices is observed:[22]

Year	From Malmö to	Who/What	Shipper	Price
1517	Copenhagen	Anders Bysvend	Stye Fergemand (the ferryman) in his ferry	24 sh.
1517	Copenhagen	the King's Knights	Marinus Brun in his ferry	24 sh.
1517	Kastrup	Anders Bysvend	Laurent Jepsen	3 sh.
1517	Copenhagen	6 pounds of malt		6 sh.
1517	Copenhagen	a royal letter	4 oarsmen	2 mk
1517	Landskrona	the king's armour	Peer Torbjörnsson and Lasse Tömmermand with their ship and 4 men	2 mk

[18] See in general Enemark: *Dansk Oksehandel,* 2003, especially pp. 137ff.

[19] *Da. Kac. Brev.* II, 65f., 6 February 1557. *Fordi de, som uddrive Øxne om Høsten eller Fasten fra Skåne, tit må vente 14 Dage eller 3 uger i Helsingborg, da det kun tillades de to Færger ved byen.*

[20] *KD* II, no. 547, here § 30, p. 444.

[21] Enemark, *Dansk Oksehandel,* 2003, pp. 531-537.

[22] *KR*, passim.

Year	From Malmö to	Who/What	Shipper	Price
1517	Copenhagen, Landskrona	Knud Fynbo to Copenhagen, horses and stones to Landskrona	Jens Kieldsen	9 sh.
1518	Copenhagen?	Syward van Melen and his men	Peer Setil	2 mk.
1518	Dragør	Jacob Nickelsen, mayor, Morten Krämere, Anders Iwersen, Hans Byskrivare and Anders Bysvend	Niels Starre	2 ½ mk.
1518	Copenhagen	Hans Wedderstrup, Carnelis and his men	Mickild Nielsen	3 mk.
1518	Copenhagen?	two cannons	Bertil Fergemand	8 sh.
1518	Copenhagen?	crossbows	Hans Lalandsfar	6 sh.
1518	Copenhagen?	11 horses, bought by the king's equerry	Niels Starre and Peer Fynbo	28 sh.
1518	Copenhagen	one cannon	Hans Brun	24 sh.

Tab. 1

For a closer look at one of the Malmö ferrymen of the time we can take Peer Setil as an example. Although never mentioned as an official ferryman (*fergemand*), he and his ferry and crew were often used by the town administration. In 1517, he was paid for journeys to Copenhagen and Dragør,[23] in 1518 he received 9 mk for seven journeys to the same destinations[24] and in 1519 he made eight journeys for the town council.[25] He lived in a small house owned by the town in the Færgestræde (i.e. 'Ferry Road'), close to most of the other town ferrymen;[26] his house was renovated by the council in 1519.[27] He also rented three huts on the shore, close to the ferry port.[28] Peer Setil is clearly a typical example of a Late Medieval urban ferryman. He could make a living from his job and, judging from his tax records, he did quite well, compared to his neighbours.[29]

But people wishing to cross the Sound were not limited to the official ferries. From time immemorial, farmers on both sides of the Sound had crossed the waters: They made the entire Sound area one great melting pot, but usually without leaving any significant traces in the written sources. In the late 15th and early 16th century, however, the Danish kings began to combat these illegal crossings, and in 1522 Christian II drew up a list of the illegal harbours on the Scanian coast:

[23] *KR*, foll. 25v., 27v.

[24] *KR*, foll. 67r. and 72v.

[25] *KR*, foll. 98r., 102v. and 105v.

[26] *KR*, foll. 12v., 53v. and 86r. regarding Færgestræde, now known as Frans Suellsgatan, see Ljungberg, *Gatunamnen i Malmö*, 1960, s.v. Frans Suellsgatan, 48f. I am grateful to Catharina and Anders Ödman for this reference.

[27] *KR*, fol. 107v.

[28] *KR*, foll. 16r. and 58r.

[29] *KR*, foll. 12v., 53v. and 86r.

"These are the illegal harbours on the Scanian side: from the Kullen and Råå to Helsingborg, together with Glumslöv, Barsebäck, Lyddeå, Lomma, Limhamn, Hellestedbo, Porsehavn, and some more."[30]

The Sound was the connecting element for all inhabitants on both sides.

The Sound as Europe's great fishing area

There is another activity where we can trace shipping links associated with both sides of the Sound: the great herring fisheries of the Scanian markets.[31] The farmers of the Sound area had used marine resources as a winter provisions since time immemorial. By the 11th century at the latest,[32] we can trace rural fishermen who moved into temporary settlements along the coast of the Sound, so-called *fiskelejer*, in the autumn. The Danish chronicler Saxo Grammaticus describes just such a large gathering of temporary fishermen on the shore at Helsingborg in 1180.[33] International markets later developed in some of these places, firstly in the form of an internal Scandinavian market at Halör, later as a truly European markets at Skanör, Falsterbo, Malmö, Landskrona and Dragør.[34] From the 13th to the 16th century, merchants came to the Sound from across Europe to buy herring and to sell their goods to the region's consumers, and to other merchants. Herring fishery was, as such, a traditional side-line for the farmers of the Sound,[35] and because of the shallow waters, no explicit training in catching fish was required. Four to six men normally made up one fishing group, a *notlag*, equipping a small boat with nets and other gear.[36] Up until the 14th century, most of these *notlag* were made up of people from the Sound area. But the merchants from the Netherlands or Germany began to bring their own fishermen too, who were then in direct competition with the Danish fishers.[37] When the French traveller Philippe de Mézières sailed through the Sound in 1380, he claimed to have counted about 40,000 fishing boats at Skanör and Falsterbo alone.[38] This is definitely an exaggeration, but it can be assumed that at least about 10-20,000 boats were employed here in the Scanian herring fisheries at this time.[39] In 1523, the Lübeck reeve (i.e. representative) in Falsterbo counted exactly 7,515 fishing boats at Falsterbo alone,[40] and this was just one place of many. During the Scanian market season, from August to November, the Sound was a unique fish-production area and one of the most important trading centres in Europe. The possibilities of the herring fisheries clearly demonstrate the Sound's connecting function. Farmers and people along the coasts were accustomed to using the Sound as a source for winter stocks and as a means of transport, for both goods and information.

---

[30] *Den Danske Rigslovgivning*, 1991, no. 12, Christian IIs Bylov, 6 January 1522, § 55, 119.

[31] See in general Jahnke: *Das Silber des Meeres*, 2000 and Jahnke: 'The Medieval Herring Fisheries in the Baltic Sea' 2009, pp. 170-178.

[32] Ersgård: *Vår Marknad i Skåne*, 1988, pp. 37.

[33] Saxo Grammaticus, *Gesta Danorum*, 2005, Lib. XV, IV,14, pp. 490f.

[34] Jahnke: *Das Silber des Meeres*, 2000, passim.

[35] Stoklund: *Bondefiskere og strandsiddere*, 2000, pp. 72-125.

[36] Jahnke: *Das Silber des Meeres*, 2000, pp. 180f.

[37] Jahnke: *Das Silber des Meeres*, 2000, pp. 178-192.

[38] Jorga: *Philippe de Mézières*, 1896, p. 284, translation in Etting, *Queen Margret I*, 2004, p. 39.

[39] Jahnke: *Das Silber des Meeres*, 2000, pp. 180f.

[40] Register over de danske Slotte, 1836, p. 313.

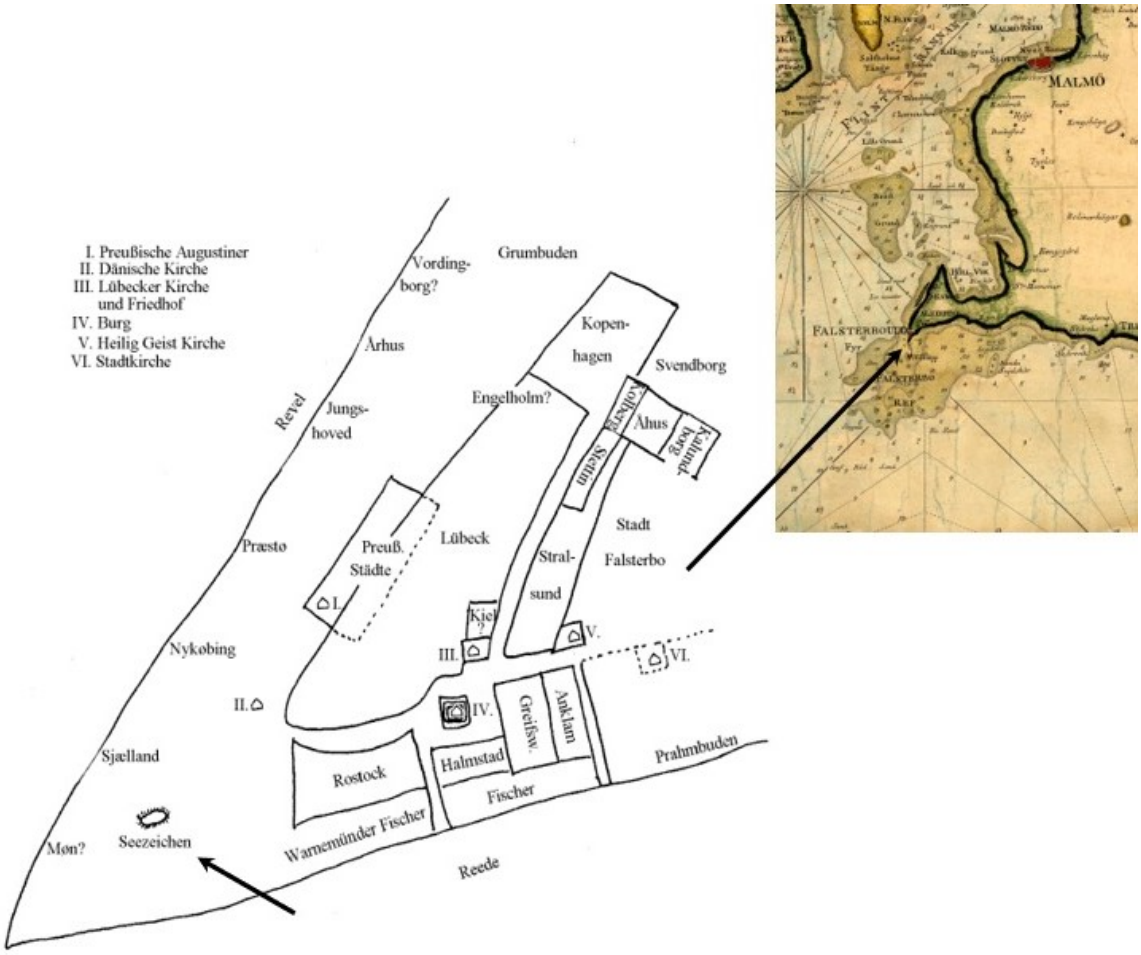

Fig. 2. The position of the Falsterbo bascule light (Seezeichen). After Jahnke, Das Silber des Meeres, 2000, s. 123.

The Sound as an international waterway

But the Sound was more than just shallow fishing waters; the strait was and is one of the most important access routes to and from the Baltic Sea. Already in the times described in the 13th century sagas, the Sound was the access route to the East, mostly in connection with the markets in Halör or raiding expeditions.[41] But the route through the Sound was also hazardous, not least because of the Falsterbo reef. It was an adventure for the Scandinavian sailors who came from Denmark, Iceland, Norway, Sweden or Gotland. But when, in the early 13th century, increasing numbers of inexperienced Saxons from the southern coast of the Baltic voyaged to the Scanian markets,[42] this adventure became too dangerous. The Lübeck merchants therefore asked the Dominican brethren in their town to intervene with the Danish king.[43] They were successful in their endeavours and between 1229 and 1241 King Valdemar 2 (the Victorious, 1202-1241) authorised the raising

[41] Jahnke: *Das Silber des Meeres*, 2000, pp. 64-67.

[42] Jahnke, 'merchant seafaring in Danish waters', 2015, pp. 17-38.

[43] See the regestum of this document in *Diplomatarium Danicum (Dipl. Dan.)* I.6., no. 102.

Fig. 3: Reproduction of a bascule light on the Kullen. Photo: Carsten Jahnke.

of the first navigation mark in Denmark, and in the entire Baltic area: the Falsterbo beacon.[44] This took the form of a bascule light, and the king granted the right to take wood from his own forests as fuel for its lighting. The privilege does not clearly state who should maintain the fire and where the keeper of the bascule light should live. Given that the original document was written in Lübeck, then taken to and kept in the archives

[44] *Dipl. Dan*. I.6., no. 102.

of the town council, it seems logical to assume that the people of Lübeck tended the bascule light, but no hint to this has so far been found in the Lübeck sources.

The Falsterbo bascule light is oriented towards the south, as its installation was initiated by merchants from Lübeck, providing them with security on their voyages from the Baltic into the Sound. But from the early 13th century, increasing numbers of merchants from England, the Zuiderzee and the North Sea area also sailed to the Scanian markets and from there on into the Baltic too. In 1251 they were granted a privilege for their voyages, in which their route is described in a single word: They were sailing *ummeland*, meaning around the Skaw (Skagens Odde).[45]

In the Middle Ages, skippers in northern Europe tended to avoid long passages across open sea. They mostly sailed along the coast or in waters where they were able to check the depth of the seabed. At the same time, Medieval ships were extremely dependent on the wind regime. Many ships could not sail against the wind as they had problems tacking and could therefore not beat upwind. Medieval sailing routes were therefore slightly different from those that we would take today.

We have a northern European sailing handbook from around 1470, the so-called *Seebuch*, where we can find detailed instructions on how to sail from the West (todays North) Sea to the Baltic Sea:

> *"Item, from the Skagen reef to [the island of] Laesø, SE, 2 kennings.*
>
> *Item, from Laesø, reef to [the island of] Anholt, SE, 2 kennings.*
>
> *[fol. 31r.]*
>
> *Item, from Anholt to Kullen, that is three kennings, that course is SSE.*
>
> *Item, from Kullen to Lappesand, SExE and then sail to your mark.*
>
> *Item, hold Helsingborg off the land so that you do not founder on the Svinbådan.*
>
> *Item, watch out for Lappesand, a tower stands there on the SE; and off Helsingør stay in the shelter of the castle so that you do not sail down to the sand.*
>
> *Item, from Helsingør to [the town of] Dragör it is two kennings and from the Dragör reef to the Falsterbo reef it is one kenning; that course is SxW.*

Item, when you cannot see between that house and the church, then you are on that shallowest part of the reefs.

> *Item, from Falsterbo to [the island of] Bornholm, that is 14 large weke zees, the course is ExS."*[46]

[45] *Dipl. Dan.* II.1., no. 50 & 52.

[46] http://www.dsm.museum/seebuch/, (23.06.2020) foll. 30v.-31r.

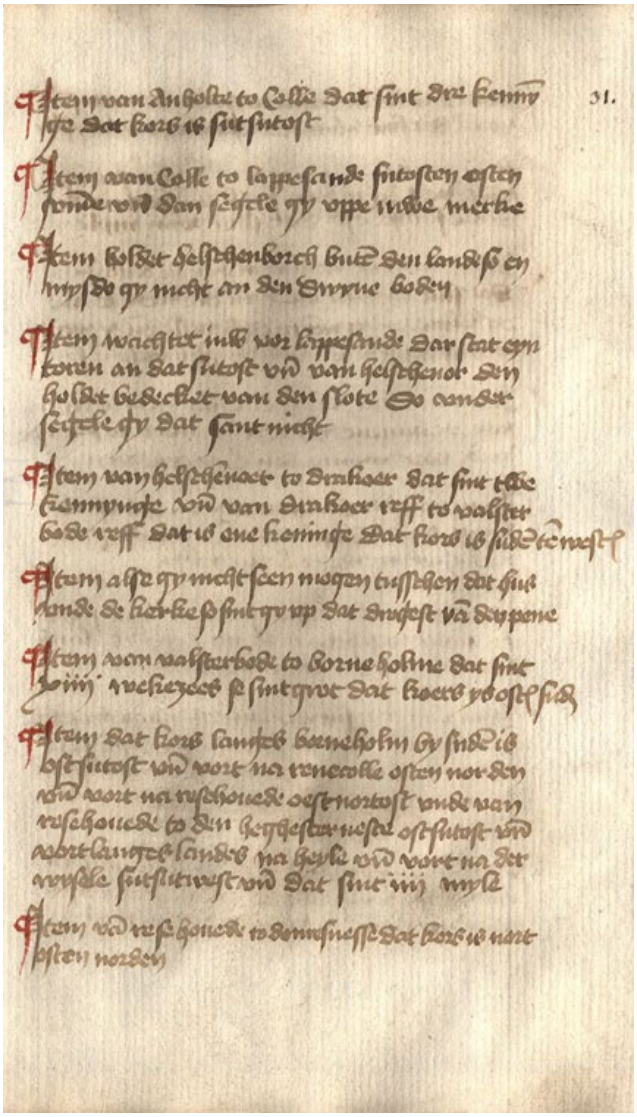

Fig. 4. Folio 31r. of the Seebuch, starting with the route from Anholt to the Kullen.

The route from east to west was hazardous and, up until the 19th century, the waters around the Skaw and the Skaw reef were some of the most dangerous in Europe, with many strandings, i.e. vessels going aground: But the difficulties did not cease there: The Læsø reef was almost as dangerous as the Skaw, and a sailors' saying warned:[47]

Lassoe / Nidung vnd Anholt	Læsø / Niding and Anholt
Maecken dat menigh Stuyrman niet wert oldt	Keep the common steersmen from getting old

[47] Coldingensi & Pontano: *Chorographica DANIÆ*, 1629, 59. From 1522, Jon Jensen Kolding/Jonas of Kolding was headmaster of the grammar school in Kolding; see Fabricius, *Abriß einer allgemeinen Historie der Gelehrsamkeit*, 1754, 79. Kolding's book was first printed in Frankfurt, in 1594. https://www.kulturarv.dk/mussam/VisGenstand.action?genstandId=3919868. (23.06.2020)
The Niding is a bank and a reef at the entrance to the port of Kungsbacka in Halland.

Even after Læsø the dangers were far from over; there then followed the reefs at Anholt and smaller reefs at Elsinore and Helsingborg, Svinebåden and Lappsand. Yet this dangerous route was still the best option for Medieval ships, and it is also a reasonable, if we are not thinking in oriented maps:

Fig. 5. Map of the Skagerak and the Kattegat from the Scaw to the Sound. After Joannes van Keulen, Pascaert van Schager-rack, de Belt en de Orisondt, tot in de Oost Zee, c. 1680. Royal Library Copenhagen, the Map Collection 2-222.

Coming from the West Sea, driven by prevailing western winds, the Sound is the natural, but also a hazardous, entrance to the Baltic.

Some navigation marks would have been useful to minimise the danger, but the people of Lübeck, and the inhabitants of towns in the Wendic region (Wismar, Stralsund, Rostock, Greifswald, Anklam, Demmin) were not really interested in foreign traffic between west and east. It was to their favour to keep the western competition out of the Baltic. This can be seen, for example, in the introduction of the Sound Toll in 1429. The fact that the duty was collected at the northern end, at Elsinore/Helsingborg, was perhaps to allow the

Lübeck merchants to sail in and out of the Sound without paying duty.[48] The western Baltic towns were also definitely not interested in making routes to the Sound safer, even when their own ships also sailed in these waters.

It was not until 1533 that the councillors of the Danish realm (rigsråd) authorised the town of Copenhagen to lay out some buoys at Middelgrunden, a sandbank between Rævshalen and Kongedybet, on the sailing route into the town.[49] Copenhagen town council was allowed to claim some recompense for this operation, but was then forced to share the sum with the toll keeper in Elsinore.

It seems clear that the initiative for the laying out of the buoys came from the town council, who waited until king Frederik I's death to seek permission. The reason also seems clear: to promote maritime traffic into the town's harbour. The results showed skippers in the Sound that it was possible to improve safety in these waters. They took their wishes before king Frederik 2 (1559-1588),[50] and after many years, on 8 June 1560, he ordered the town of Copenhagen to lay out some buoys in some hazardous parts of the Sound, the banks at Falsterbo and Dragør.[51] Two years earlier, the Copenhagen burgher Rasmus Ollufsen had requested, and received, the right to set up a lamp, *blusseriet*, at Dragør during the herring fishery season in the autumn.[52] In 1560, this right was also approved for Copenhagen burgher Hans Lauritzøn.[53]

At the same time, the skippers complained to the king that there were far too few beacons and buoys on the dangerous route from Skagen to the Baltic.[54] In April 1560, he therefore ordered further buoys to be laid out at Læsø and Anholt Reef, and in the Sound at the Falsterbo reef and at Dragør Strømme.[55] Then, in June 1560, he ordered beacons to be set up at the Skaw, on the island of Anholt and on the Kullen peninsula, at the northern entrance to the Sound.[56] He also commanded a large buoy with a bell to be placed by the island of Læsø, identified as the best place by mariners.[57] In December 1560, the king made his order more precise: "*The beacons at the Skaw, Anholt and on the Kullen should be bascule lights with an iron basket, 1½ ells* [c. 90 cm] *in width, on a crane made of oak timber and with a height of 20 ells* [12 m]." (Authors translation) They should be lit from 1 March to St. Martins Day (11 November) each year.[58] In February 1561, the customs officer in Elsinore was ordered to inform western towns – in particular Amsterdam, Enkhusen, Stavoren, Kampen, Bremen, Hamburg and Emden – that these beacons and buoys had now been established.[59]

---

[48] Hørby, 'Øresundstolden og den Skånske Skibstold', 1966 pp. 245-272.
[49] *KD* I, no. 261 pp. 381-382.
[50] *Da. Kac. Brev.* II, 110, 13 June 1557, and 409, 8 June 1560
[51] *KD* IV, no. 582, 571.
[52] *Da. Kac. Brev.* II, 167, 16 March 1558.
[53] *Da. Kac. Brev.* II, 413, 17 June 1560.
[54] *Da. Kac. Brev.* II 409, 8 June 1560.
[55] *Da. Kac. Brev.* II, 390, 22 April 1560.
[56] *Da. Kac. Brev.* II, 409, 8 June 1560.
[57] *Da. Kac. Brev.* II, 410, 8 June 1560.
[58] *Da. Kac. Brev.* II, 474, 16 December 1560.
[59] *Da. Kac. Brev.* III., 12, 3 February 1561.

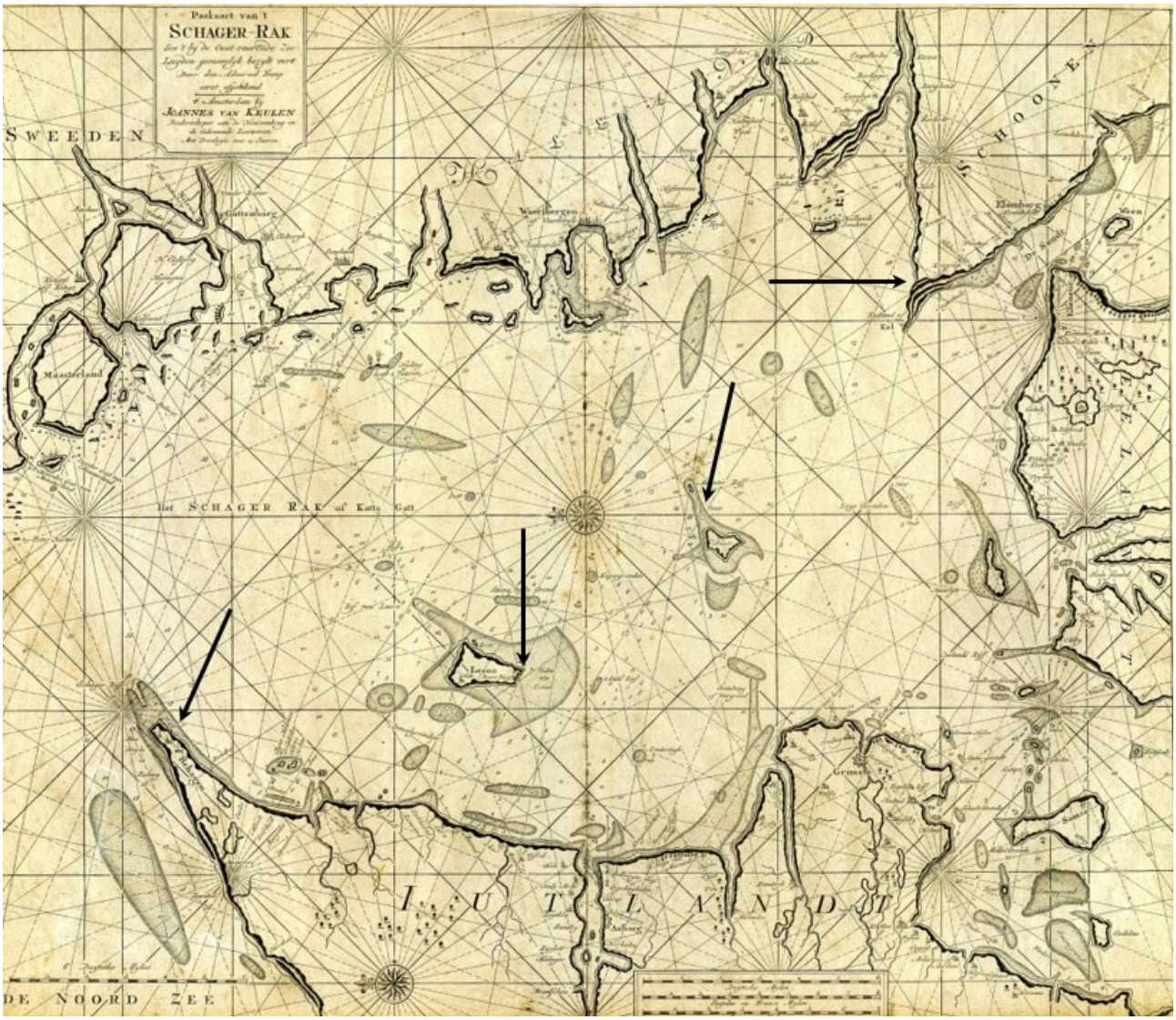

Fig. 6. The position of the new navigation mark in 1560. As for the beacon at the Skaw, the position of the first bascule light may have been on the western side of the peninsula. Henningsen, *Papegøye og Vippefyr*, 1960, p. 9.

On Kullen, the *Kol*, by the Sound, a bascule light apparently proved to be impractical, or the plans were changed shortly thereafter. Specifically, it can be seen that the king ordered some payments to Jost and Villum Blytækkere (i.e. plumbers – literally 'leaders of roofs') in the summer of 1564, for their work on the tower on Kullen.[60] It is this tower that features as a pictogram on the map in Braun and Hogenberg's *Civitatis Orbis Terrarum*, which was in the care of the famous Tycho Brahe.

Already in 1563, the lighting of the tower was franchised to Jørgen Berger, who promised to perform the duty in this year from start of July to St. Martins Day for 30 fl. He was obliged to make 12 large beacons to set up in the tower, and then to light them every day from sunset to sunrise.[61]

[60] *Da. Kac. Brev.* III, 478, 22 July 1564.

[61] *Da. Kac. Brev.* III, 300, 30 July 1563.

Fig. 7. Freti Danici or Sundt accuratiss Delineatio, Interior Arcis magnificentia, Nobilissimum Daniae Fretum der Sundt, c. 1588. Royal Library, Copenhagen.

Navigation and shipping in the Sound

The Sound constituted both an internal Danish connection and an international maritime thoroughfare, and both functions were of enormous importance. As the easiest and shortest way between two vital parts of the Danish kingdom, it was navigated by many sailing boats and ships engaged in coastal shipping. The connections through the Sound shaped an own landscape between Zealand and Scania. For the many fishers at the time of the herring fisheries, the Sound was an enormous resource of pan-European importance, but it was also an information channel and connecting hub, given that many of these fishers came from abroad. Last but not least, the Sound was and is one of the most important international maritime thoroughfares in northern Europe. It is the link connecting east and west or, as Jonas of Kolding states:

"Through this strait, which is called Øresund, all major ships-traffic of Europe, which by reason of commerce had to go to Sweden or the Eastern Sea, is forced to pass [*coguntur transire*]. "(Authors translation)[62]

In the Middle Ages, sailing on the Sound was an everyday activity, both for the farmers living along its coasts and for the international sailors who gave names to the towns around this strait, and the banks and reefs in its waters.

[62] Coldingensi & Pontano: *Chorographica DANIÆ,* 1629, pp. 72f.

References

Sources

Adam von Bremen: *Hamburgische Kirchengeschichte*, Bernhard Schmeidler (ed.): *MGH, SS rer. germ. in usum scholarum*, Vol. II, Hannover, 1917.

Ionas Coldingensis & Isac Pontanus: 'Chorographica DANIÆ descriptio compendio,' Joannis Stephanus (ed.): *De regno Daniæ et Norwegiæ*, Leiden, 1629, pp. 41-97.

Da. Kac. Brev.: *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold*, Vol. 1-39, C.F. Bricka et al.(ed.): København, 1885-2005.

Den Danske Rigslovgivning 1513-1523, Aage Andersen (ed.): København, 1991.

DGKL: *Danmarks Gamle Købstadslovgivning*, Erik Kroman (ed.): Vol. I-IV, København, 1951-1961.

Dipl. Dan.: *Diplomatarium Danicum*, 1.-5. Række, Niels Skyum-Nielsen et al. (ed.): København, 1938-.

Nicolae Jorga, *Philippe de Mézières, 1327-1405, et la Croisade au XIVe Siècle*, Paris, 1896.

KD: *Københavns Diplomatarium*, O. Nielsen, (ed.): Voll. I-VIII, Kjøbenhavn, 1872-1887.

KR: *Lyder van Fredens Kämnärsräkenskaper för Malmö, 1517–1520*, Leif Ljungberg (ed.): Malmö, 1960.

Plinius der Ältere: *Naturalis Historia* Karl Friedrich Theodor Mayhoff (ed.): Leipzig, 1906.

Pliny the Elder: *The Natural History*, John Bostock (ed.): London, 1855.

'Register over de danske Slotte, Lehn og Kiøbsteder, der laae til Kongens Fadebuur i Kong Frederik den Førstes Tid, m.v. (1523)', H. Knudsen (ed.): *Nye Danske Magazin*, 2. Række, VI. Bind, 1836, pp. 270-287.

Saxo Grammaticus: *Gesta Danorum*, Karsten Friis-Jensen and Peter Zeeberg (ed.): København, 2005.

Litterature

Ahonen, Kalevi: 'Den dansk-amerikanske strid om Øresundstolden', in Ole Degn (ed.): *Tolden i Sundet: Toldopkrævning, politik og skibsfart i Øresund 1429-1857,* København, 2010, pp. 527-568.

Alexandersson, Gunnar: 'The Baltic Straits, The Hague 1982', *International straits of the world*, Vol. VI.

Bååth, Ludvig Magnus: *Helsingborgs Historia*, Vol. II.1, Hälsingborg, 1933.

Enemark, Poul: *Dansk Oksehandel 1450-1550. Fra efterårsmarkeder til forårsdrivning*, Aarhus 2003.

Ersgård, Lars: "*Vår Marknad i Skåne", Bebyggelse, Handel och Urbanisering i Skanör och Falsterbo under Medeltiden*, *Lund Studies in Medieval Archeology*, Vol. IV, 1988.

Etting, Vivian: *Queen Margret I (1353-1412) and the Founding of the Nordic Union*, The Northern World 9, Leiden, 2004.

Fabricius, Johann Andreas: *Abriß einer allgemeinen Historie der Gelehrsamkeit*, Vol. III, Leipzig, 1754.

Henningsen, Henning:'„Papegøye og Vippefyr", Det danske fyrvæsen indtil 1770', *Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg Årbog* 1960, pp. 1-40.

Hørby, Kai: 'Øresundstolden og den Skånske Skibstold. Spørgsmålet om kontinuitet', in: *Middelalderstudier, tilegnet Aksel E. Christensen på tresårsdagen, 11. september 1966*, København, 1966, pp. 245-272.

Jahnke, Carsten: *„Das Silber des Meeres". Fang und Vertrieb von Ostseehering zwischen Norwegen und Italien vom 12. bis zum 16. Jahrhundert*, *Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte,* Vol. 49, Köln, Weimar, Wien, 2000.

Jahnke, Carsten: 'Historical research on merchant seafaring in Danish waters and in the western Baltic Sea 1000-1250', together with Anton Englert, in Anton Englert (ed.): *Large Cargo Ships in Danish Waters 1000-1250. Evidence of specialised merchant seafaring prior to the Hanseatic Period*, *Ships and Boats of the North,* Vol. 7, Roskilde, 2015.

Jahnke, Carsten: 'The Medieval Herring Fisheries in the Baltic Sea', in Louis J. Sicking and Darlene Abreu-Ferreira (ed.): *Beyond the Catch. Fisheries of the North Atlantic, the North Sea and the Baltic, 900-1850, The Northern World*, Vol. 41, Leiden, 2009, pp. 157-186.

Ljungberg, Leif: *Gatunamnen i Malmö*, Malmö 1960.

Riis, Thomas, 'Hvorfor blev København Danmarks hovedstad?', in: *Struktur og Funktion. Festskrift til Erling Ladewig Petersen*, Odense 1994, pp. 73-80.

Joakim Thomasson: 'Helsingborg - var fanns den äldsta staden?' *Øresundsbyerne - fra urbanisering til renæssance GRANSK 2021 I*, 2021.

Stoklund, Bjarne: *Bondefiskere og strandsiddere. Studier over de store sæsonfiskerier 1350-1600*, Odense, 2000.

Kapitel 6

Helsingborg - var fanns den äldsta staden?

- myten om högstaden och urbaniseringen

FORFATTER: Joakim Thomasson, PhD.-studerande, Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet.

EMNEORD: Øresundsbyer, middelalder, medeltiden, urbanisering, byudvikling, bebyggelseutveckling, byarkæologi

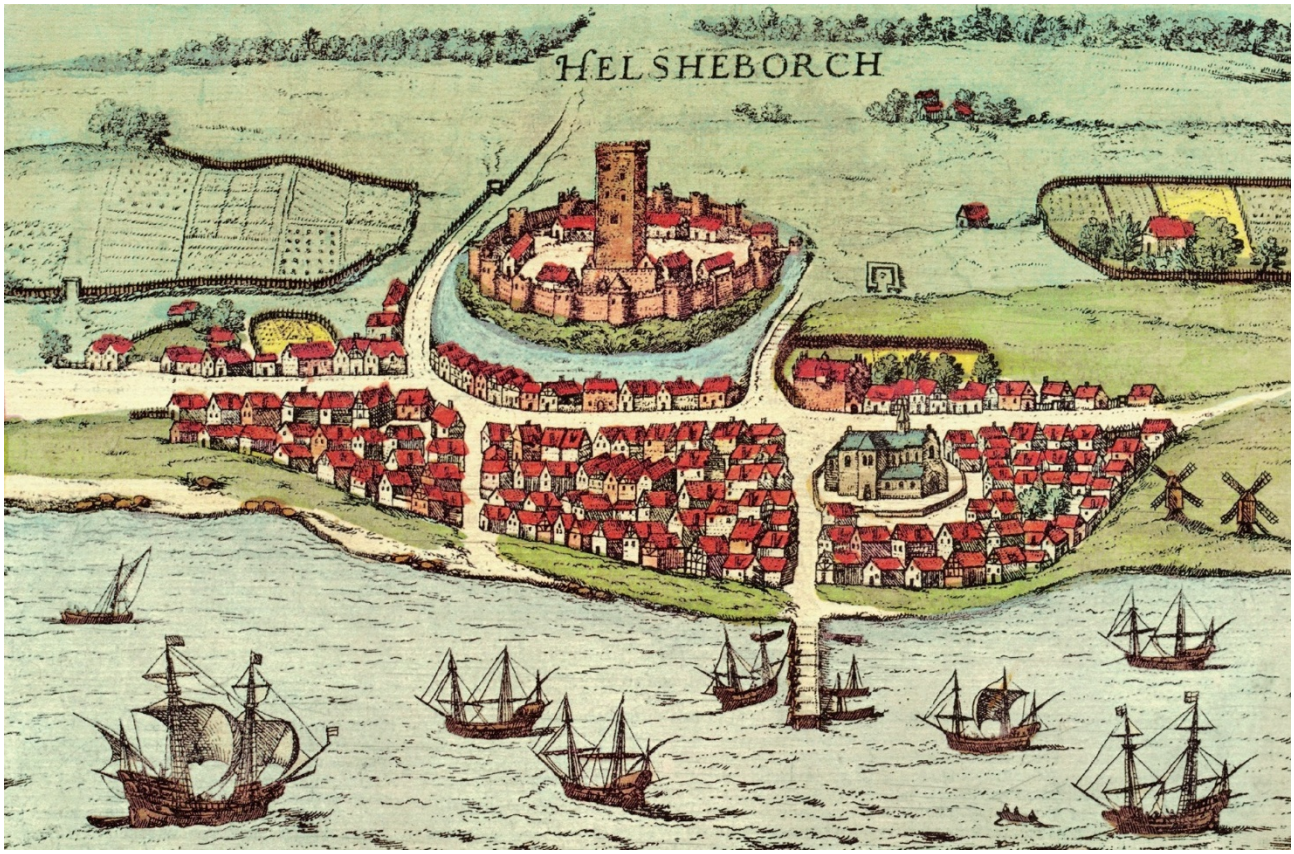

Fig. 1. Kopparstick av Helsingborgs från verket Civitates orbis terrarum från 1588, redigerat av Georg Braun. Verket innehåller prospekt över 546 städer. Fra Helsingborgs museer.

Abstract

Where was early Helsingborg situated? The myth about the Early Medieval town on the escarpment and the urbanisation.

Already in the 16th century, archbishop Mogens Madsen described the area around the castle on the steep escarpment overlooking the narrowest strait in Öresund as a vanished Troy. The historian Ludvig Magnus Bååth, who wrote the first academic work on the history of Helsingborg, promoted this narrative of an original urban settlement on the top of the escarpment. The paramount argument for an urban settlement is Canute the Holy's deed of gift to Lund Cathedral in 1085, in which it is stated that the king extracted a specific urban tax from Helsingborg. Ever since Bååth's work in the early 1920s, archaeological investigations have been undertaken with the aim to confirm this narrative.

The article is a critical examination of the hypothesis. It comprises a detailed review of archaeological observations in the area. This provides the basis for an interpretation of the original topography, as well as the development of the settlement from the Viking Age to the 14th century.
It is concluded that the hypothesis of a town on the escarpment lacks empirical support. Instead the archaeological results provide evidence for five separate settlements located on conspicuous and strategic positions on the escarpment, controlling the roads down to the beach that functioned as a seasonal market and a landing place. The earliest settlement dates to the 8th and 9th centuries, and functioned as a residence for a praefectus, who maintained the peace at the seasonal market and landing place on the beach below. During the 11th century a crown estate was established at this place, which during the middle of the following century was fortified with the construction of a castle. The other four settlements were established at the same time as the crown estate, during the 11th century. They comprised noble manors, out of which four were facilitated with conspicuous Romanesque churches with adjoining cemeteries. These settlements reflect the growing importance of the seasonal market, but also the establishment of royal power structures and the feudal state. In this early period, the urban tax mentioned in the deed was extracted from the seasonal market, by the crown and the holders of the manors on the escarpment.

The market place attracted permanent citizens and grew to a town during the end of the 13th century. At the same time, a Dominican convent with adjoining cemetery was established immediately south of the castle. Rather than an early medieval town, as suggested by Bååth and others, the first permanent urban settlement on the escarpment was a suburb that had been established in the vicinity of this Dominican convent.

Inledning

Mogens Madsen föddes i Helsingborg år 1527.[1] Hans föräldrar var rådman- och borgmästarparet Kirsten Poulsdatter och Mads Tøndebinder Pedersen. Efter uppväxten lämnade Madsen hemstaden och blev sedermera biskop i Lund, och var den som författade den första kända utsagan vi känner till om Helsingborgs historia. År 1587 skrev han nämligen texterna om de fyra skånska städer som finns i det stora bokverket om världens viktigaste städer, *Theatrum urbium*. Om Helsingborg skriver Madsen att

[1] Bååth: 'Den äldre medeltiden', 1925, s. 160.

”På berget som reser sig över den långsträckta staden stod borgen, som sades vara uppförd av hälsningarna från Hälsingland vid tiden för kristi födelse, då Frode III var Danmarks kung eller så däromkring …”. Han beskriver vidare att ”Mitt emot borgen låg fordom det dominikanerna tillhörande ryktbara klostret, […], jämte trenne andra sockenkyrkor, nämligen de nära liggande Petri-, Clemetis- och Olaikyrkorna, samt dessutom det nyligen uppförda Kors-kapellet som låg nära staden i söder. Nu ett förstört Troja”.[2]

Georg Brauns kompletterande kopparstick visar en stad dominerad av monument; borgen på berget och kyrkan på stranden (jfr fig. 1). Vad Madsen av allt att döma inte kände till var att Helsingborg omtalas i Knut den Heliges gåvobrev från år 1085. Enligt dokumentet betalade invånarna tomtskatt, något som har relaterats till en specifik beskattning av städer. Detta har rönt uppmärksamhet och lokalpatriotisk stolthet. Dokumentet antyder att Helsingborg är en av de allra äldsta städerna och av central betydelse för rikets framväxt. Har det funnits något mäktigare och mer betydelsefullt än den efter alla dansk-svenska krig illa åtgångna staden vid havet, uppe vid det ensamma borgtornet på den grönbeväxta landborgen?

Berättelserna om ett försvunnet Troja har levt kvar. Sökandet efter Helsingborgs allra äldsta historia har förenklat handlat om att identifiera de kyrkliga institutionerna som nämndes av Madsen, och härleda såväl dessa som borgen bakåt i tiden. Redan under början av 1900-talet hade S:t Clemens- och S:t Petrikyrkorna lokaliserats och daterats till 1100-talet. Något som liknande de monument som fanns på landborgen saknades på strandområdet. Detta har lett fram till *högstadshypotesen*. Denna innebär i korthet att stadens historia har berättats utifrån att den ursprungliga stadsbebyggelsen funnits på landborgen, och att staden från och 1200-talet successivt flyttades till stranden och *lågstaden*.

Allt sedan högstadshypotesen formulerades har det saknats empiriska belägg för en varaktig tätorts-bebyggelse på landborgen. Frågan för den arkeologiska verksamheten har varit *när* spåren efter Helsingborgs mytiska Troja skulle påträffas. Efter nära ett sekels arkeologi, nya kunskaper om medeltida städer och delvis andra forskningsperspektiv, är det dags att ställa frågan *om* det funnits en högstad.

Detta arbete är en kritisk granskning av högstadshypotesen och ett försök till en ny tolkning av urbani-seringsförloppet. Artikeln inleds med en kort redogörelse av innehållet i högstadshypotesen. Därefter följer en analys av det omkringliggande kulturlandskapet. Helsingborg är belägen på en strategisk plats vid Öresunds smalaste del och var utgångspunkt väsentliga medeltida landsvägar. Därför innehåller artikeln en analys av dess sträckningar i nordvästra Skåne. Efter detta följer en empirisk inriktad genomgång av arkeologiska observationer på landborgen. Eftersom den senaste översikten publicerades för mer än 35 år sedan, [3] är genomgången av nödvändighet detaljrik. Detta leder fram till en sammanställning av bebyggelseutvecklingen på landborgen. Artikeln avslutas med formulering av en ny hypotes om urbani-seringsförloppet i Helsingborg.

[2] Madsen: ’Om Hälsingborg’, 1933, s. 458-9.

[3] Kindström: ’Stadsplan och bebyggelse’, 1985.

Högstaden i forskningen

Mogens Madsen till trots, det var först genom Ludvig Magnus Bååth som högstadshyptesen kom att motiveras inom ramen för ett systematiskt forskningsarbete.[4] Bååth menade att en borg bör ha anlagts redan under slutet av 900-talet då bygden runt Helsingborg koloniserades. Platsen växte fram som en transitort, där fiske och handel hade större betydelse än den obetydliga jordbruksproduktionen. Med utgångspunkt i Werner Sombarts maktteori, argumenterade han emellertid för att det var etableringen av ett kungalev (en gård som tillhörde kronans ämbetsgods och var en del av rikets förvaltning) och den efterföljande riksborgen, befolkade av militärer, administratörer och andra i hovet, som de egentliga förutsättningarna för en stadsbildnings skapades: ”*En samverkan mellan vissa ekonomiska och politiska krafter, med övervikt för de senare, har sålunda säkerligen resulterat i uppkomsten av den borgstad som på förut antytt sätt fick namnet Helsingborg*”.[5]

Bååths argument för att lokalisera det tidigmedeltida stadsområdet till landborgen är utsagorna i det skriftliga materialet i kombination med placeringen av S:t Clemens och S:t Petri kyrkor. Omnämnandet av tomtskatt i Knut den Heliges gåvobrev uppfattade Bååth som att det måste ha funnits tomter och därmed även tätortsbebyggelse. Nästa pusselbit lokaliserade han i den terminologi som Saxo Grammaticus använde för olika typer av orter i verket *Gesta Danorum*.[6] Helsingborg omnämns som *urb* och *oppidum*, vilket enligt Bååth betyder vallomgärdad stad. Samtidigt framgår det i Saxos text att bebyggelsen på stranden hade karaktär av fiskeläge snarare än stad.[7] Eftersom både borgen och de tidigmedeltida kyrkorna var belägna på landborgen, som erbjöd ett naturligt skydd mot fientliga attacker från havet, menade han att det var rimligt att anta: ”*…, att det just på Slottshagens område, som fordom en murbekransad stad var belägen*”.[8] Till följd av fiskets och handelns ökade betydelse från och med 1200-talet, flyttades allt större delar av staden successivt till stranden,[9] vilket möjliggjordes av kronans kapacitet att upprätthålla fred på haven.

Högstadshypotesen har efter detta integrerats i en ny ramberättelse, som inordnar Helsingborg som en ort bland många i en samhällsövergripande urbaniseringsprocess. Städerna föregicks av vikingatida säsongsnyttjade handelsplatser belägna i dess respektive närområden. Byn Köpinge, som fanns söder om staden i anslutning till den hävdvunna jordbruksbygden i Rååns dalgång, identifierades som den merkantila föregångaren till Helsingborg (fig. 4).[10] Borgen och stadsområdet på landborgen uppfattades som etableringen av en tidigmedeltida administrativ centralort. Framväxten av varaktig tätortsbebyggelse på stranden var det konkreta uttrycket för förskjutningen från centralort till rådsstad. Lågstaden på stranden nedanför utvecklades från och med 1200-talet till den mest väsentliga delen av staden. Man menar att högstaden får minskad betydelse först under 1400-talet, för att under slutet av nästföljande sekel av Mogens Madsen beskrivas som ett förstört Troja.[11]

---

[4] Bååth: ’Den äldre medeltiden’, 1925.

[5] Bååth: ’Den äldre medeltiden’, 1925, s. 209.

[6] Bååth: ’Den äldre medeltiden’, 1925, s. 217-8.

[7] Bååth: ’Den äldre medeltiden’, 1925, s. 230.

[8] Bååth: ’Den äldre medeltiden’, 1925, s. 210.

[9] Bååth: ’Den äldre medeltiden’, 1925, s. 235.

[10] Wihlborg: *Helsingborg*, 1981, s. 45.

[11] Holmberg: *Den skånska öresundskustens medeltid,* 1977, s. 111; Wihlborg: *Helsingborg*, 1981, s. 57.

Medan det råder enighet om vad dessa företeelser representerar, finns det delade meningar om det konkreta utförandet. Det har exempelvis framförts argument för att den medeltida borgen föregåtts av en vikingatida ringborg belägen i Öresundsparken norr om S:t Clemens kyrka,[12] medan Anders Wihlborg i rapporten från projektet Medeltidsstaden påpekade att det inte finns några belägg för en borg förrän vid mitten av 1100-talet.[13] På samma sätt finns konsensus kring att det funnits en stadsbebyggelse på landborgen från och med 1000-talet, men olika åsikter om exakt var denna varit belägen.[14]

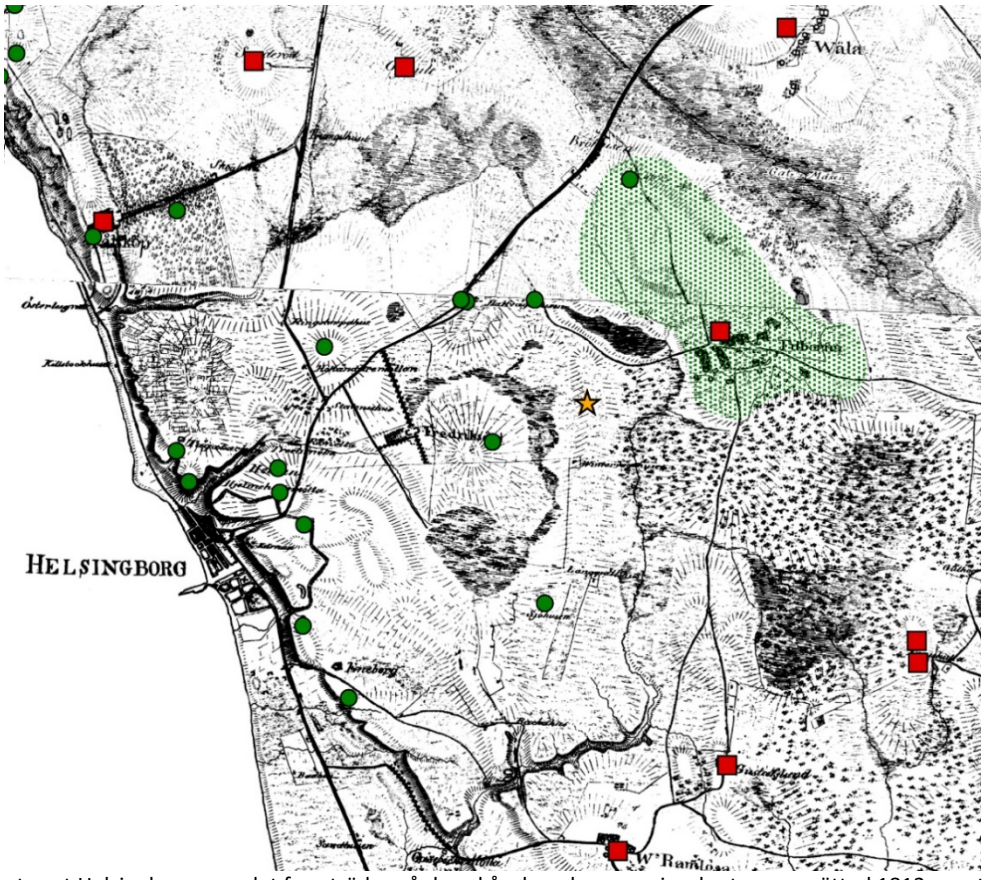

Fig. 2. Landskapet runt Helsingborg som det framträder på den skånska rekognoseringskartan, upprättad 1812, samt 1815-1820. Helsingborg är beläget i Luggude härad. I landsförsamlingen fanns under medeltid minst tolv kamerala enheter. I detta område var byn Filborna den största bebyggelseenheten (18 gårdar), Västra Ramlösa hade sju gårdar medan övriga mestadels var ensamgårdar. Röda kvadrater motsvarar bebyggelseenheter, gröna cirklar förhistoriska gravar samt stjärnan fyndplatsen för Filbornaskatten. Filborna är belägen på en nordsydlig höjdrygg (grönskrafferad). Bearbetad version av Fältmäteribrigaden 1986.

De landskapliga förutsättningarna

Landskapet i nordvästra Skåne är väl återgett på den skånska rekognosceringskartan från början av 1800-talet (fig. 2). Här finns våtmarker, vattendrag och höjdpartier tydliggjorda. Här framträder utbredningen av den karakteristiska landborgen. Vid det som skulle bli Helsingborg finns en uppenbar topografisk skillnad. Landborgen ändrar karaktär. Norr om Helsingborg finns landborgen nästan direkt vid vattenbrynet. De

[12] Holmberg: *Den skånska öresundskustens medeltid,* 1977, s. 40-1; Weidhagen-Hallerdt: ’En nyupptäckt ringborg i Helsingborg?’, 2009.

[13] Wihlborg: *Helsingborg*, 1981, s. 47-52.

[14] Holmberg: *Den skånska öresundskustens medeltid,* 1977, s. 71-2, 87-8; Wihlborg: *Helsingborg*, 1981; Kindström: ’Stadsplan och bebyggelse’, 1985, s. 13.

mestadels smala sandstränderna kompletteras ofta av sandstenshällar och rullsten. I det område där den medeltida staden växte fram, i det följande benämnd strandplatsen, mynnar sex ravinliknande dalgångar. Vidare söderut fanns vidsträckta och sanka strandängar ända ner till Rååns deltaliknande mynning. Den smalaste delen av Öresund sammanfaller på detta sätt med en förändring av kusttopografin, där det finns rumsliga möjligheter att landa båtar och samla större mängder människor.

Landskapet närmast Helsingborg dominerades av lövskogar och vildvuxen undervegetation.[15] Det fanns vidsträckta områden av kärr-, myr och mossmarker. Det fuktiga landskapet medförde att det framförallt var högt liggande sandiga och torra områden som nyttjades som åkrar. Långt fram i tidigmodern tid fanns sammanhängande inmarksområden (åker- och ängsmark) och likaledes sammanhängande fäladsmarker, gemensamma för flera byar.[16] Boskapsskötseln var då jordbrukets huvudnäring.

Bygderna

Strandplatsen vid sundets smalaste del var belägen på gränsen mellan två hävdvunna bebyggelseområden.[17] I norr fanns *Kullabygden* och i söder anslöt det *västskånska bebyggelseområdet*. Helsingborgs belägenhet mellan bygderna framstår tydligt vid en analys av den rumsliga utbredningen av fornlämningar och ortnamn. Redan i Bror Schnittgers kartläggning från år 1925 påpekas den tydliga koncentrationen av förhistoriska och ovan mark synliga fornlämningar i de södra delarna vid Ramlösa, längs med Rååns dalgång och upp mot Glumslövs backar och Dalamossen.[18] Det är också här de tydligaste förekomsterna av ortnamn med efterleder som varit aktiva före vikingatid och riklig med ortnamn med vikingatida- och tidigmedeltida efterled finns.

I Kullabygden finns koncentrationer av ovan mark synliga fornlämningar, som gravhögar och stensättningar, i huvudsak längs med landborgkusten (främst från bronsålder). I området förekommer endast ett fåtal tidigmedeltida eller äldre ortnamnssuffix.[19] Det finns betydligt fler medeltida ortnamn, som slutar med –röd/-ryd (röjning) och – hult (skogsdunge), än i det västskånska bebyggelseområdet.

Nu har det gjorts en del arkeologiska undersökningar av medeltida bytomter i området. I den mest rudimentära form är det möjligt att visa när bebyggelsen etablerades. Resultaten visar på intressanta skillnader. I Kullabygden förefaller bebyggelseetablering ha ägt rum först under 1300-talet, medan detta inträffade redan under 1100- och 1200-talen i det västskånska området.[20] Excerperingar av skriftligt material anger även att byarna i söder under tidigmodern tid bestod av ett större antal gårdar än de i norr, och att det i Kullabygden fanns betydligt fler bebyggelseenheter som bestod av ensamgårdar.[21]

[15] Carelli: 'Helsingborgsområdets medeltid', 2010, s. 121-26.

[16] Sjöbeck: ' Allmänningen Kulla Fälad', 1947; Anglert: *Makt och herravälde*, 1995, s. 127-134.

[17] jfr Callmer: 'Territory and Domination', 1991; Jennbert: 'Helsingborgstraktens förhistoria', 2010.

[18] Schnittger: 'Hälsingborgstrakten under forntiden', 1925; Mårtensson: 'Fasta fornlämningar', 1925; jfr även Carelli: 'Helsingborgsområdets medeltid', 2010.

[19] Carelli: 'Helsingborgsområdets medeltid', 2010, s. 112-16.

[20] Thomasson: 'Bybildningen och bönderna', 2005, s. 81-2.

[21] Dahl: *Torna och Bara*, 1942, s. 10-20.

Fig. 3: Utbredningen av fäladsmarken runt Helsingborg omkring år 1850. Filborna var centralt beläget mellan två större fäladsområden. Bearbetad version av Sjöbeck 1947.

Byn Filborna

Från järnålder till tidigmodern tid förefaller området kring Helsingborg ha varit glesbefolkat. Det var långt mellan de mestadels små bebyggelseenheterna.[22] Byn Filborna, ca tre km från Helsingborg (fig. 2, 3), framträder som ett undantag. Under tidigmodern tid var byn den största bebyggelseenheten i närområdet.[23] I Luggude härad fanns antingen ensamgårdar eller byar med vanligtvis tio gårdsenheter, medan det i Filborna år 1670 fanns hela arton stycken. De äldsta uppgifterna visar att elva av de arton gårdarna tillhörde kronan.[24]

Mycket talar även för att det fanns en eller flera aristokratiska miljöer i Filborna under vikingatid och tidigmedeltid. Kulturgeografiska analyser av det äldre kartmaterialet visar att det i byn en gång funnits två större gårdar, varav den ena bör ha varit en betydande enhet.[25] Det finns vidare flera intressanta marknamn i det äldre kartmaterialet. I de norra delarna av bytomten benämndes en av markerna för *Drängspjället*, en annan för *Skieplandet*. I den södra vången fanns även *Kungsängen* och sydväst om bytomten *Smedjeåker*.

[22] jfr Aspeborg: *Bönder och barbarer*, 2008; Carelli: 'Helsingborgsområdets medeltid', 2010; Jennbert: 'Helsingborgstraktens förhistoria', 2010.

[23] Svensson: 'Linjalen i landskapet', 2010, s. 249.

[24] jfr Söderberg: 'Gårdens utveckling', 1997; Larsson och Söderberg: Filborna by, 2004.

[25] Erikson: Kulturgeografisk analys, 2004. Avser även analys av marknamnen.

Detta är marknamn som ansluter till omnämnanden på runstenar från sen vikingatid och i det äldsta skriftliga materialet. *Drengar* var en titel på medlemmar i hirder kring kungar eller andra personer från samhällets elit, som för sina tjänster disponerade över jordegods för sin försörjning, eller som en typ av vasaller. *Skieper* var benämningar på kaptener på fartyg, möjligen anknutna till en sjökrigsorganisation (ledungen). Det fanns även kultplatsindikerande marknamn i närheten av bytomten i form av *Torsåker, Torshålan* och *Torsängen*, samt *Lundsängen*, *Lunnen* och *Lundsåker*.

Undersökningarna visar på att det åtminstone periodvis fanns bosättningar under folkvandringstid och vendeltid i det område som blev bytomt.[26] Etableringen av varaktig- och en mer utbredd bebyggelse ägde rum under 900-tal. Den bestod av löst organiserade gårdar med skeppsformade treskeppiga långhus. På en av gårdarna fanns en mindre hallbyggnad av trelleborgstyp. Fyndmaterialet visar på olika sätt att gården haft högre status än de andra som undersöktes. Analyser av makrofossilmaterialet påvisar att den förfogat över bättre odlingsmarker. Fyndmaterialet visar även att det funnits en smedja på gården. Men även speciella fynd, som hästutrustning, delar av en täljstensgryta, nycklar och ett mynt förstärker intrycket att det varit fråga om en högstatusmiljö. Byns rang påvisas även av den silverskatt som påträffades väster om själva bytomten.[27] Den består av smycken, silverskrot, gjuttackor, samt arabiska-, ett engelskt- och ett danskt mynt. Troligen har skatten lagts ner i jorden under perioden från 955 till 975 e. kr.

Vägarna

I det äldre kartmaterialet framträder Helsingborg som en knutpunkt mellan de östra och västra delarna av Danmark. Viktiga landvägar förmedlade kommunikationerna vidare norrut till Halland, åt nordost mot Småland och Blekinge, samt åt söder till ärkebiskopssätet i Lund (fig. 4).[28] Kunskapen om vägarnas ålder och status är begränsad. Den välundersökta vägsträckningen mellan Trelleborgsområdet till Lund kan användas som jämförelseobjekt. Den passerade inte igenom områdets byar, och förefaller därför vara ett kommunikationssystem som tillkommit före det att byarnas etablerats.[29] Det finns även rumsliga samband mellan vägsträckningen och förhistoriska gravhögar, brandgravar och härdområden, som ytterligare accentuerar sträckningens tidsdjup.[30] Med få undantag var de samtida bebyggelserna belägna en bit bort från vägsträckningen och områdena med gravar.

Hur såg det då ut längs med de huvudvägar som utgår från Helsingborg? På den skånska rekognoscerings-kartan framgår att vägsträckningen till Ängelholm i nordväst och vidare mot Halland, samt till Tranarp i öster och vidare mot Blekinge löpte genom fler än elva bymarker, men endast genom fyra bytomter.[31] Vägsträckningen söderut mot Lund, berörde före Landskrona sju bymarker men löpte endast genom en bytomt (Nedre Glumslöv). Dessa mycket översiktliga iakttagelser uppvisar på detta sätt likheter med förhållandena längs vägsträckningen Trelleborgsområdet - Lund.

[26] Larsson och Söderberg: Filborna by, 2004.

[27] Schnittger: ’ Hälsingborgstrakten under forntiden’, 1925, s. 96.

[28] jfr Blomqvist: *Lunds historia*, 1951, s. 14-8; Carelli: ’Helsingborgsområdets medeltid’, 2010, s. 137-8.

[29] jfr Erikson: ’En väg till Uppåkra?’, 2001.

[30] Rudebeck: ’Vägen som rituell arena’, 2002.

[31] jfr Fältmäteribrigaden: *Skånska rekognosceringskartan*, 1986.

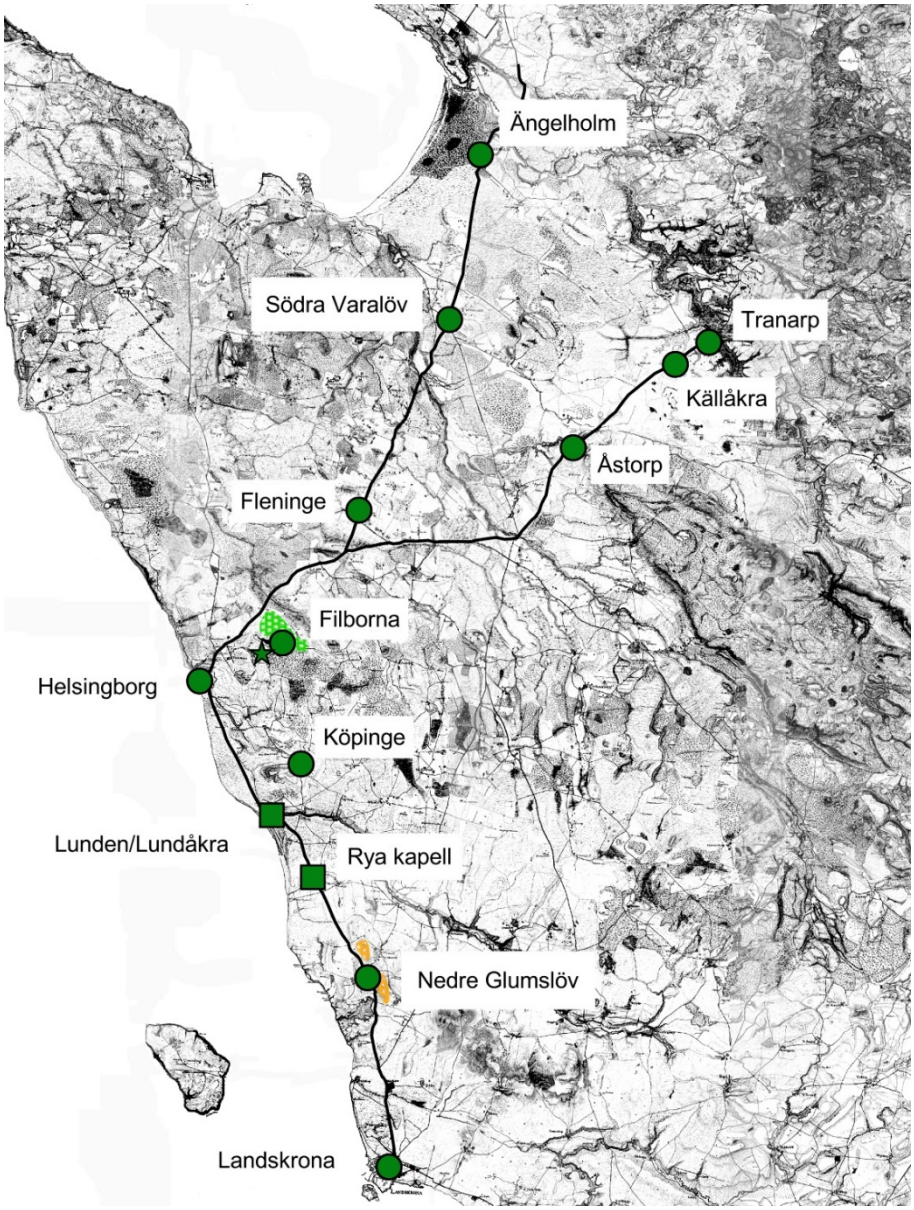

Fig. 4. Utbredningen av härvägarna som anknyter till Helsingborg. Cirklar motsvarar bytomter och kvadrater marknamn. Filborna bymark är grönskrafferad och de förhistoriska samlingsplatserna vid Glumslöv är gulskrafferade.

Den *sydliga vägen* finns ett område som berörts av kulturgeografiska och landskapsarkeologiska analyser.[32] Det framgår att vägsträckningen huvudsakligen men inte enbart berörde byarnas fäladsmarker. I de fall sträckningen fanns i åkermark, var det med undantag av Nedre Glumslöv områden som var perifera i förhållande till bytomterna. Vägen anslöt inte heller till platser med bebyggelseindikerande marknamn (med undantag av *kapellstycket* vid byn Rya). Detta intryck förstärks av fornlämningsbilden. Av de boplatser som

[32] Erikson: Kulturgeografisk undersökning, Helsingborg, 1996.

påträffats och som varit möjliga att datera är det stora flertalet äldre än järnålder. En handfull har daterats till äldre järnålder medan endast en plats var från den senare delen av järnålder.

Vägsträckningens samband med rituella platser tydliggörs även av marknamn. I anslutning till passagen över Råån fanns *Lunnen* och *Lundåker*. Men de tydligaste relationerna med rituella platser illustreras av spridningen av gravhögar, brandgravar och härdområden. Vid Nedre Glumslöv löpte vägsträckningen genom ett rituellt centrum vars beståndsdelar bestod av en koncentration av gravmonument, brandgravar, grop- och härdområden.[33] I Nedre Glumslöv fanns under medeltiden en huvudgård som innehades av ärkebiskopssätet.[34] I det skriftliga materialet kan denna följas tillbaka till 1400-talet, men ägostrukturen, kyrkans läge i förhållande till den övriga bebyggelsen samt fynd av byggnadslämningar (bl.a. en grundmurad källare) i anslutning till kyrkan, visar att den kan föras tillbaka till 1100-talet.[35] Nästa ort som ansluter till vägsträckningen var bropassagen över Saxån vid Landskrona, som grundlades under början av 1400-talet. Tidigare fanns här enligt Saxo Grammaticus ledungshamnen *Landora* och ett kungalev i någon av byarna Norra- eller Södra Säby.[36]

Landsvägarna mot *Halland och Blekinge* delas först ett stycke öster om Helsingborg. Den gemensamma sträckningen slutar i närheten av byn Hyllstorp. Därefter fortsätter Blekinge-landsvägen österut över Rönne å och vidare mot Söderåsen, medan Hallandsträckningen löper norrut mot en annan bro över samma å vid Ängelholm. Kunskapen om vägsträckningarna är mer fragmentarisk än den sydgående. Mårten Sjöbeck har sammanställt äldre kartmaterial i sina landskapsstudier av Luggude härad.[37] Där framgår att vägsträckningarna i huvudsak löpte genom fäladsmark. Före delningen vid Hyllstorp berördes ingen bytomt. Hallandssträckningen går sedan endast genom Fleninge före passagen över Rönne å. Småland-Blekingesträckningen löper genom Åstorp, Källåkra och Tranarp före passagen över Rönne å vid Tranarp.

Sträckningarna berör enligt Fornminnesregistret endast två platser med daterade bebyggelselämningar. Det finns begränsade uppgifter om gravar. Några enstaka observationer från området omedelbart öster om Helsingborg pekar emellertid på samband mellan vägsträckningen och rituella rum (jfr fig. 2). Längs med vägsträckningen mellan Helsingborg och Filborna bymark finns flera observationer av förhistoriska gravar. Närmast det äldre stadsområdet i väster finns notiser om en domarring[38] och en gravhög.[39] Vidare österut vid Ringstorps vattentorn fanns ett gravfält från yngre bronsålder förromersk järnålder, möjligen även en domarring.[40] I kartmaterialet avbildas vidare österut ett par gravhögar vid Berga kasern och stadsdelen Drottninghög.[41] Vägen omfattade de norra delarna av Filbornas nordsydligt orienterade bymark (själva bytomten låg ca en kilometer längre söderut). Analysen av det äldre kartmaterialet uppvisar en koncentration av gravhögsindikerande marknamn i anslutning till vägsträckningen.[42]

---

[33] jfr Fendin: ’De rituella fälten på Glumslövs backar’, 2005.

[34] Karlsson: Byarnas bönder, 2005, s. 9-15.

[35] jfr Jacobsson: ’Glumslövs kyrkogård’, 1983; Thomasson: ’Byarnas bönder’, 2005, s. 85-6.

[36] Karlsson: Byarnas bönder, 2005, s. 24-5.

[37] Sjöbeck: ’Allmänningen Kulla Fälad’, 1947.

[38] Riksantikvarieämbetets fornminnesregister Fornsök, Helsingborgs socken (härefter RAÄ Helsingborg), nr 173.

[39] RAÄ Helsingborg 40; jfr Mårtensson: ’Fasta fornlämningar’, 1925, s. 305.

[40] Wibling: ’Ringstorpsfynden’, 1906.

[41] jfr Thomasson: *Drottninghög och Dalhem*, 2005, 29-30, 62-4.

[42] Erikson: Kulturgeografisk analys, Helsingborg, 2004:26, 2004.

Hallandssträckningens passage över Rönne å påminner om motsvarande över Saxån i söder. Rönnebro omtalas första gången under mitten av 1200-talet.[43] I anslutning till bron fanns Luntertun (kapell från 1200-tal, nämns som köpstad 1481), samt kungsgården Rönnegård som för första gången omtalas under 1300-talet.

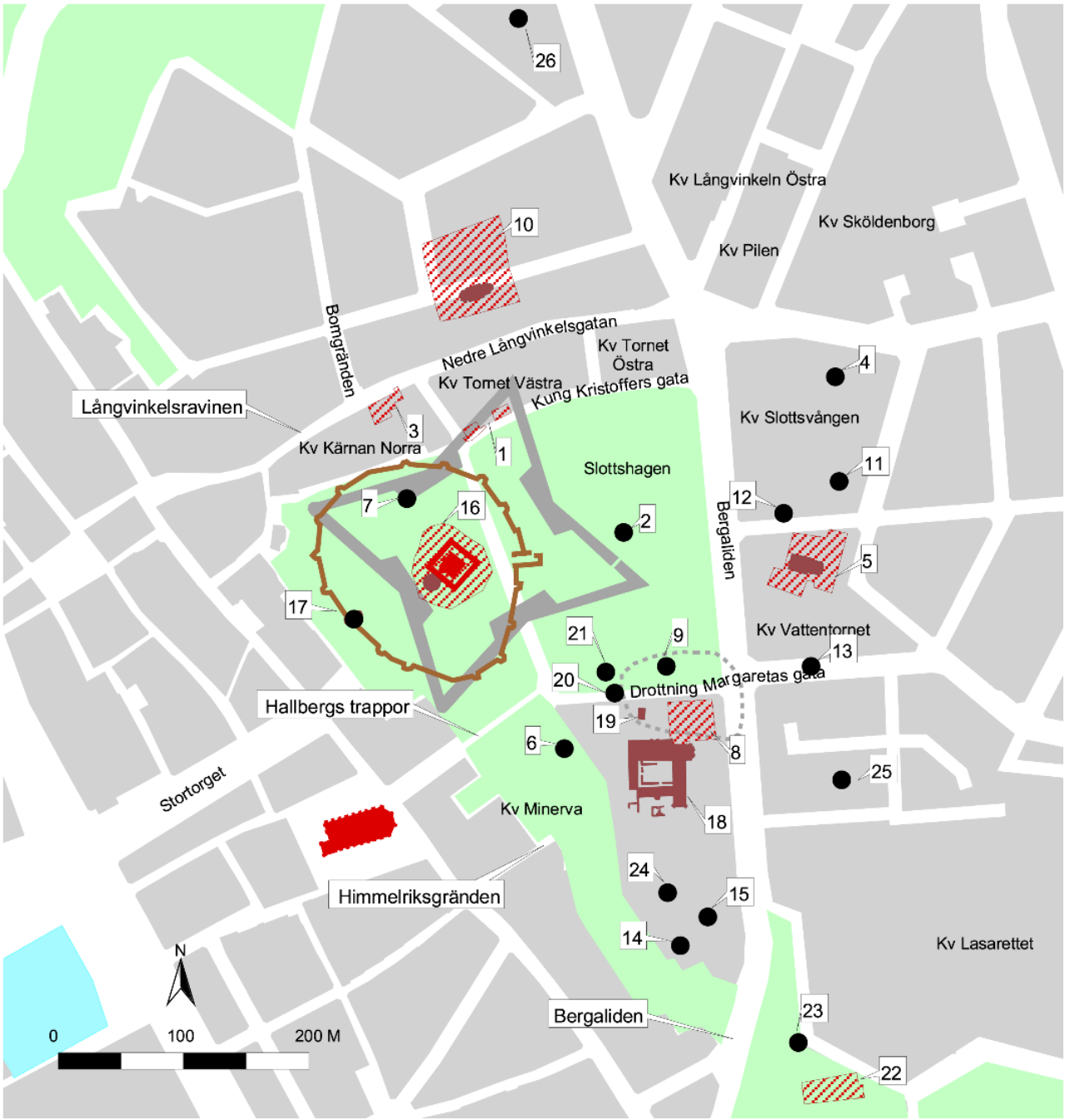

Fig. 5. Bebyggelselämningar på landborgen. Befintliga medeltida byggnader är rödskrafferade medan arkeologiskt dokumenterade och icke kvarstående byggnader i murverk på landborgen har brunskrafferats. Den medeltida borgansläggningen (med ringmur och borgtorn) samt kastellet, anlagt 1658-1678, är markerade. Utbredningen av sänkan norr om dominikankonventet markeras av grå streckad linje. Referenser till de arkeologiska observationerna finns i texten. Skala 1:6 000.

[43] Anglert: Luntertun/Ängelholm, 1984.

Landborgsbebyggelsen

Den ursprungliga topografin

Dagens topografi är till stora delar resultat av 1600- och 1700-talens befästningsarbeten och 1800- och 1900-talens stadsplanering. Fortfarande kan emellertid de grundläggande förutsättningarna mellan de djupa erosionsdalarna ner till stranden och de mellanliggande landsborgsplatåerna skönjas. Hälsobäcken och Bollbrobäcken skapade naturliga topografiska begränsningar i norr och söder. De fyra återstående ravinerna fungerade som hålvägsliknande stråk som förmedlade tillträde till kusten (jfr fig. 8).

Förändringarna av *Långvinkelsravinen* i norr är påtagliga. Den branta sträckan i den nuvarande gatans östra övre del jämnades ut under 1860-talet.[44] Ravinens norrsluttning var betydligt brantare än den sydliga. Anläggandet av en bastion i dess sydöstra delar har förändrat topografin. Den ursprungliga nivån i Kung Kristoffers gata i närheten av Kärngränden var ca fem meter under nuvarande markyta (fig. 5:1).[45] Detta visar tillsammans med resultat från provborrningar i de norra delarna av Slottshagen (fig. 5:2, 5:7),[46] att ravinens sydöstra delar ursprungligen haft en flack sluttning som öppnat upp vägsträckningen åt söder. Förhållandena bekräftas av vägsträckningarna på äldre kartor (fig. 6)[47] och från arkeologiska undersökningar (fig. 5:3).[48] Den norra av de två gatorna i erosionsdalens nedre delar löpte längs med Nedre Långvinkelsgatans nuvarande sträckning. Den södra gatan, Strömmen, följde landborgsbranten genom det som i dag är Henckelska gården och anslöt sedan till Strömgränden (jfr rekonstruktion fig. 8).[49] Längre upp i ravinen, vid nuvarande Bomgränden löpte gatan i ravinens flackare södra delar och undvek därigenom det brantare partiet i norr (motsvarande den befintliga vägsträckningen).

Långvinkelravinens brantare norra del ansluter till ett markant och ytmässigt omfattande höjdläge i nordost (högsta punkten är ca 40 m ö.h.). Utlöparen av detta höjdläge bildar en avsats i ravinens nordöstra del, platsen för S:t Clemens kyrka, som kulminerar vid Bomgränden. Höjdryggen omfattar även kvarteren Slottsvången och Vattentornet sydöst om Långvinkelravinen. Visserligen har området förändrats av såväl modern bebyggelse som 1660-talets befästningsarbeten (fig. 5:4),[50] men undersökningarna vid S:t Petri bekräftar att kyrkan uppfördes på ett ursprungligt höjdläge (fig. 5:5).[51] Troligen har höjdryggen fortsatt fram till Drottning Margaretas gata i söder, men det saknas observationer från de nybyggnationer som genomförts i denna del av kvarteret. Höjdryggen bör ha varit mer accentuerad än vad den är idag. I söder fanns en svacka i terrängen (jfr nedan) och i väster tyder resultaten från borrprover på att undergrunden i området mellan Bergaliden och Slottshagen finns mellan en och två meter under nuvarande marknivå.[52]

Dagens topografi i borgområdet är präglad av de stora förändringar som genomfördes i samband med anläggandet av bastioner och befästningar under 1600-talet och början av 1700-talet, samt av

[44] Helsingborgs Stadslexikon: ’Långvinkelsgatan’, 2006.
[45] Kindström: ’Stadsplan och bebyggelse’, 1985, s. 22.
[46] jfr Wihlborg: Slottshagen, Helsingborg, 1988; Carelli: På jakt efter underjordiska murar, Slottshagen, 1998.
[47] Bååth: ’Den senare medeltiden’, 1933, s. 24-5.
[48] Jacobsson: Kv Kärnan Norra 3-4, Helsingborg, 1972.
[49] Helsingborgs Stadslexikon: ’Strömmen’, 2006.
[50] jfr Löfgren: Kv Slottsvången, Helsingborg, 1993.
[51] jfr Wihlborg: S:t Petri kyrkogård, Helsingborg, 1992.
[52] jfr Wihlborg: Slottshagen, Helsingborg, 1988.

anläggningsarbetena för industri- och slöjdutställningen år 1903.[53] Redan de arkeologiska undersökningarna under 1930-talet kunde visa att den ursprungliga marknivån runt det nuvarande borgtornet är ca 1,2 m under den nuvarande.[54] De största skillnaderna finns i de norra delarna av området. Borrningar visar att undergrunden finns mellan 1,8 och 2,5 m under nuvarande marknivå (fig. 5:7).[55] Sluttningen ner mot Långvinkelravinen inleddes ursprungligen ett stycke längre söderut och var mer flack än i dag. Vid landborgsbranten och S:t Mikael, var den ursprungliga marknivån ca 1,6 m under den nuvarande (fig. 5:17).[56]

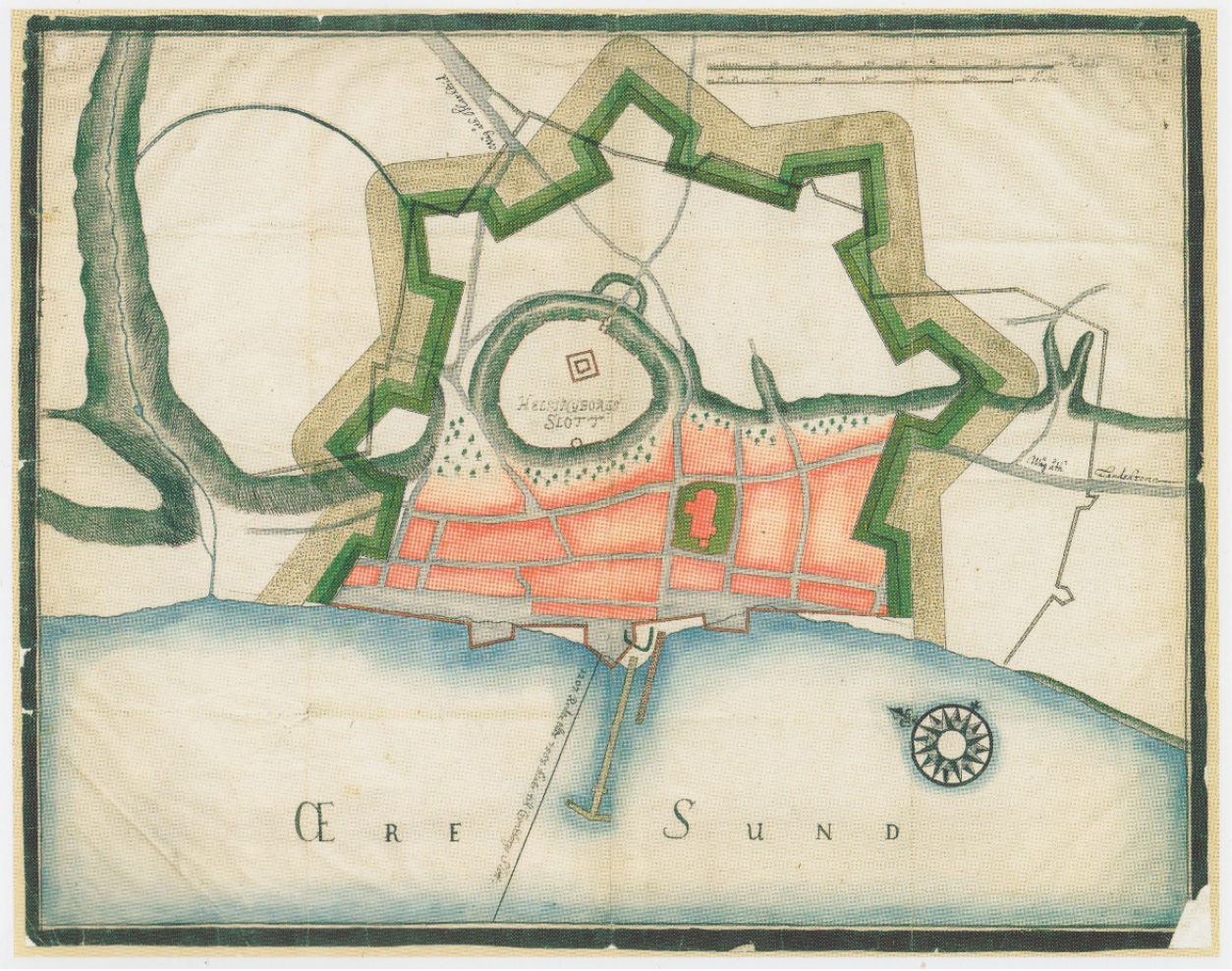

Fig. 6. Olof Hansson Örnehufvuds förslag till fästningsplan för Helsingborg, upprättad år 1644. På kartan avbildas landborgen och de raviner som förbinder strandplatsen med landborgen. Vägsträckningarna i Långvinklelsravinen norr om borgen har en sydligare sträckning än vad som är fallet i dag. Den östra delningen av vägen påträffades vid arkeologiska undersökningar år 1972 (Jacobsson 1972). Den halvcirkelformade strukturen i nordost mellan Långvinkel- och Hälsovägsravinerna har utpekats som rester av en vikingatida ringborg. Fra Helsingborgs museer.

Idag framträder *Billeplatsen* med Hallbergs trappor och *Himmelriksgränden* strax söder om borgen, som separata erosionsdalar på ömse sidor av Rosenträdgården (anlagd under 1930-talet). På 1787-års tomtkarta framgår att det då fanns utlagda tomter i två områden, som ser ut att ha bildat en sammanhängande platå

[53] Wihlborg: Slottshagen, Helsingborg, 1988.
[54] Mårtensson: 'Medeltida byggnadshistoria', 1934, fig. 16, 33, 51.
[55] Carelli: På jakt efter underjordiska murar, Slottshagen, Helsingborg, 1998.
[56] Carelli: S:t Mikaelskapellet och ringmuren, Slottshagen, Helsingborg, 2001.

mellan stranden och landborgskanten.[57] Detta konfirmeras av resultat från provborrningar och arkeologiska undersökningar.[58] Den ursprungliga marknivån finns mellan en- och tre meter under Rosenträdgårdens planteringar. På äldre kartor framgår att det även funnits en tredje gatsträckning i form av en förlängning av Södra Kyrkogatan som lett upp till platån (jfr fig. 6, 7). Den har i sin tur, uppe på landborgsplatån, bildat utgångspunkt för två vägsträckningar. En som löpt i nordöstlig riktning mot borgområdet och Långvinkelgatan, samt en som haft en mer sydöstlig sträckning gentemot Bergaliden.

Ursprungligen fanns även en östvästligt orienterad sänka i området kring mellan Dominikankonventet och S:t Petri kyrka vidare västerut längs med Drottning Margaretas gata. Vid utgrävningar har det konstateras att ett upp till tre meter tjockt gruslager påförts i samband med att konventet anlades (fig. 5:8).[59] Likaså framkom lämningar efter en damm eller vattensänka i nuvarande Bergaliden,[60] och som även är avbildad på kartor från 1600-talet.[61] Dessa observationer korresponderar med resultaten från en förundersökning i de sydöstra delarna av Slottshagen (fig. 5:9).[62] Undergrunden fanns 0,2-0,4 m under nuvarande marknivå i nordost, samt mellan 1,4 till närmare 1,7 m under marknivå i de resterande södra delarna av området som anslöt till konventsområdet.

Även området kring *Bergaliden* i söder är kraftigt förändrat. Själva gatsträckningen var före anpassningarna för spårvagns- och fordonstrafik betydligt smalare och sannolikt även bitvis brantare.[63] Erosionsdalens ursprungliga nedre mynning var via Lilla Bergaliden till Södra Storgatan; förlängningen till Trädgårdsgatan anlades först år 1949.

S:t Clemensområdet

Vid de arkeologiska undersökningarna på S:t Clemensplatån (figur 5:10) framkom lämningar efter en romansk sandstenskyrka, en omfattande kyrkogård samt profana bebyggelselämningar.[64]

Kombinationer av gravtyper, ett äldre skikt med gravar som hade avvikande orientering och som anlagts före stenkyrkan, samt en korresponderande yta utan gravar, pekar på att stenkyrkan haft en föregångare i trä. Dateringen av det äldre skiktet indikerar att träkyrkan sannolikt uppförts under 1000-talets mitt.

Den efterföljande romanska sandstenkyrkan började byggas redan under 1060-talet och uppfördes med torn, kor och absid och var omkring 155 m^2 stor.[65] Tornet var tvärrektangulärt med halvrunda kortsidor med trapphus i varje ände. Bottenvåningen fungerade som gravkor, medan det funnits ett emporgalleri på övervåningen. Weidhagen-Hallerdt argumenterar för att det begränsade antalet gravar runt träkyrkan talar

[57] jfr Mårtensson: 'Torg och rådhus', 1928.
[58] jfr Wihlborg: Kv Minerna, Rosenträdgården, Helsingborg, 1987; Bolander: Gamla Staden 8:1, Helsingborg, 2016:84, 2016, fig. 22.
[59] Kindström: 'Stadsplan och bebyggelse', 1985, s. 22-3, 47.
[60] Kindström: 'Stadsplan och bebyggelse', 1985, s. 22.
[61] jfr Bååth: 'Den senare medeltiden', 1933, fig. 6.
[62] Bolander och Anglert: Gamla Staden 8:1, Helsingborg, 2013.
[63] jfr Helsingborgs Stadslexikon: 'Bergaliden', 2006.
[64] Weidhagen-Hallerdt: *S:t Clemens kyrka i Helsingborg*, 2010, s. 113-115; Anglert: S:t Clemens kyrkogård, kv Prins Fredrik 5-6, Helsingborg, 1996:85, 1996.
[65] Andrén: *Den urbana scenen*, 1985, s. 200; Weidhagen-Hallerdt: *S:t Clemens kyrka i Helsingborg*, 2010, s. 34-9, 108.

för att denna fungerat som privatkyrka, medan utformningen av stenkyrkans torn tillsammans med patrociniumet S:t Clemens talar för att den uppförts som kungsgårdskyrka.

De gravlagdas armställningar visar visserligen att kyrkogården har varit i bruk under hela medeltiden. Men hela 85 % av begravningarna tillhör perioden fram till mitten av 1300-talet.[66] I området närmast kyrkan, framförallt i söder, begravdes ett stort antal individer i stenkistor.[67] Två tidigromanska dekorerade lockhällar, som flyttats från sina ursprungliga platser, bör ha tillhört gravmonument uppbyggda ovan mark som förmodligen funnits i tornets bottenvåning.[68] Efter det att kyrkan brandhärjats någon gång i mitten av 1300-talet revs tornet och långhuset förlängdes västerut varpå det försågs med tegelvalv.[69] Kyrkogården utvidgades västerut i två omgångar. Under samma period anlades en kraftig mur med utanförliggande vallgrav norr om kyrkan.[70]

I området fanns även lämningar efter profanbebyggelse. I väster påträffades stolphål och en brunn.[71] Förekomst av östersjökeramik, en sländtrissa (av svartgods), ett ringspänne, bronsknappar, ett bronsskaft med djurhuvud och benpärlor daterar bebyggelsen till 1000-tal. Bebyggelselämningar framkom även vid utgrävningarna norr om kyrkan.[72] Några av dessa var förhistoriska, men andra inte kunde dateras närmare, men som att döma av dess utbredning och karaktär kan relateras till de tidigmedeltida bebyggelsespåren i väster.

I de norra delarna av kyrkogården påträffades en kalkugn från 1200-tal.[73] Denna både under- och överlagrades av gravar. I det yngre gravskiktet fanns lämningar som var samtida med muren och vallgraven i form av kulturlager med fynd av keramik, armborstpilspetsar och mynt.

S:t Petriområdet

Vid de arkeologiska undersökningarna kring S:t Petri, som omfattar kvarteren Slottsvången och Vattentornet samt de östra delarna av Drottning Margaretas gata, har det framkommit lämningar efter en romansk sandstenskyrka, en omfattande kyrkogård, profana bebyggelselämningar samt en grav från bronsålder (fig. 5:5).

Även här har det funnits två faser med kyrkobyggnader med tillhörande kyrkogårdar som sammantaget varit i bruk under hela medeltiden.[74] Vid utgrävningarna påträffades gravar från mitten av 1000-talet som var äldre än stenkyrkan, vilket antyder existens av en föregångare sannolikt uppförd av trä.[75] Den romanska stenkyrkan omtalas för första gången år 1257 då kung Kristoffer I (1252-1259) anklagade ärkebiskopen Jacob

[66] jfr Anglert: S:t Clemens kyrkogård, kv Prins Fredrik 5-6, Helsingborg, 1996:85, 1996; Weidhagen-Hallerdt: *S:t Clemens kyrka i Helsingborg*, 2010, s. 94.
[67] Weidhagen-Hallerdt: *S:t Clemens kyrka i Helsingborg*, 2010, s. 63, 107.
[68] Weidhagen-Hallerdt: *S:t Clemens kyrka i Helsingborg*, 2010, s. 42-3.
[69] Weidhagen-Hallerdt: *S:t Clemens kyrka i Helsingborg*, 2010, s. 40, 109.
[70] jfr Anglert: S:t Clemens kyrkogård, kv Prins Fredrik 5-6, Helsingborg, 1996:85, 1996.
[71] Weidhagen-Hallerdt: S:t Clemens kyrkogård, kv Prins Fredrik 5-6, 1986.
[72] Anglert: S:t Clemens kyrkogård, kv Prins Fredrik 5-6, Helsingborg, 1996:85, 1996.
[73] Anglert: S:t Clemens kyrkogård, kv Prins Fredrik 5-6, Helsingborg, 1996:85, 1996.
[74] Wihlborg: *Helsingborg*, 1981, s. 52-55.
[75] Holmberg: Den skånska öresundskustens medeltid, 1977, s. 70-1.

Erlandsson för att ha ifrågasatt regentens patronatsrätt över S:t Petri.[76] Den omkring 270 m^2 stora kyrkan uppfördes under mitten av 1100-talet, samt bestod av långhus, kor och absid.[77] Huruvida kyrkan har haft torn i väster kunde inte bedömas vid utgrävningen, eftersom området förstördes vid uppförandet av ett vattentorn under 1800-talet.

Runt den grundmurade kyrkan framkom ett stort antal stenkistor från 1100-talet.[78] En dekorerad tidigromansk lockhäll påträffades sekundärt inmurad i kyrkan.[79] Denna har av allt att döma tillhört en kista som varit uppbyggd ovan mark, som i likhet med S:t Clemens kan ha varit delar av en patronatsgrav belägen i ett torn.

Senare under medeltiden uppfördes ett vapenhus i söder och möjligen en sakristia i norr. De arkeologiska undersökningarna kunde även visa att den norra portalen murats igen samtidigt som långhuset försågs med sittbänkar och tegelgolv.[80] Igensättningen av nordportalen och vapenhus förknippas med förändringar av kyrkorna som genomfördes under senmedeltid.[81] Under tegelgolvet påträffades vidare rikliga mängder smält bly,[82] vilket visar att förändringsarbetena genomförts efter en eldsvåda. Möjligen kan branden sättas i samband med det stora antal armborstpilspetsar som påträffades i kyrkogårdslagret.[83]

Analyser av de gravlagdas armställningar visar samma tendens som i S:t Clemens. Merparten, ungefär 65 % av begravningarna, ägde rum fram till mitten av 1300-talet.[84] Utfallet kan dock vara en konsekvens av de befästningsarbeten som genomfördes under 1600-tal. Vid arkeologiska undersökningarna påträffades färre senmedeltida gravar i de områden som omfattats av försvarsverken.

Profana bebyggelselämningar har framkommit i ett större område från Drottning Maragatas gata i söder till de södra delarna av kvarteret Slottsvången.[85] En stor mängd sekundärdeponerad östersjökeramik har tillvaratagits från kyrkogårdslagret. Den kanske mest iögonfallande lämningen är resterna efter ett grophus som varit i bruk under 1000-talet.[86] I de norra delarna av kyrkogården fanns även ett stort antal - i flera fall meterdjupa - härdgropar, samt en ugn anlagda under 1000-talet.[87] I kyrkogårdslagret framkom även bronsålderskeramik och en del brända ben från en förhistorisk grav (troligen urnegrav från bronsålder).[88] Såväl bebyggelseområdet som kyrkogården har fortsatt norr om Magnus Erikssons gata (fig. 5:11-12).[89] Här har bebyggelselämningar som stolphål och härdgropar påträffats. I de få fall där fyndmaterial tillvaratagits,

[76] Bååth: ’Den äldre medeltiden’, 1925, s. 213-215.
[77] Holmberg: S:t Petri, kv Vattentornet, Helsingborg, 1968; Wihlborg: *Helsingborg*, 1981, s. 14; Andrén: *Den urbana scenen*, 1985, s. 201.
[78] Holmberg: S:t Petri, kv Vattentornet, Helsingborg, Helsingborg, 1968; Wihlborg: S:t Petri kyrkogård, kv Vattentornet, Helsingborg, 1992.
[79] Mårtensson: ’Medeltida byggnadshistoria’, 1934, s. 158-9; Holmberg: S:t Petri, kv Vattentornet, Helsingborg, 1968.
[80] Holmberg: S:t Petri, kv Vattentornet, Helsingborg, 1968.
[81] Nilsson: Mellan makten och himmelriket, 2009, 116-8.
[82] Mårtensson: ’Medeltida byggnadshistoria’, 1934, s. 158-9.
[83] jfr Holmberg: S:t Petri, kv Vattentornet, Helsingborg, 1968.
[84] jfr Wihlborg: *Helsingborg*, 1981, s. 52-3.
[85] Holmberg: S:t Petri, kv Vattentornet, Helsingborg, 1968
[86] Holmberg: S:t Petri, kv Vattentornet, Helsingborg, 1968.
[87] Wihlborg: S:t Petri kyrkogård, kv Vattentornet, Helsingborg, 1992.
[88] Wihlborg: S:t Petri kyrkogård, kv Vattentornet, Helsingborg, 1992.
[89] Löfgren: Kv Slottsvången, Helsingborg, 1985; Schmidt Sabo: Kv Slottsvången, Helsingborg, 1996.

pekar dateringarna mot att lämningarna tillkommit under perioden tidigmedeltid-högmedeltid. Samma lämningstyper har påträffats i Drottning Margaretas gata söder om kyrkogården (fig. 5:13).[90] De var fragmentariskt bevarade, men den glesa spridningen indikerar att det varit fråga om en perifer del av bebyggelsen. I fyllnadslagren till några av nedgrävningarna påträffades bland annat östersjökeramik och tegel vilket indikerar att de tillkommit under sen vikingatid och medeltid.

Borgplatån

På Brauns kopparstick från slutet av 1500-talet framstår Helsingborgs slott som en omfattande borganläggning. Centralt i anläggningen fanns den då trettio meter höga kvadratiska tegelkastalen Kärnan, vars femton meter långa väggar nederst har en tjocklek på 4,5 meter. Runt tornet byggdes en skyddande mantelmur med ett högt porttorn. Borgen kringgärdades av en 500 meter lång ringmur i tegel med fjorton halvrunda flankeringstorn, ett runt torn på landborgsbranten i väster (S:t Mikael) samt ett porttorn i öster.[91] Enligt en inventarielista som upprättades år 1610 fanns det då 33 byggnader inne på borggården.[92]

I borgområdet finns välbevarade stratigrafiska sekvenser liknande de som förekommer i urbana miljöer. Det relaterar till att borgen under stora delar av medeltiden och fram till borgens rasering under slutet av 1600-talet kan karakteriseras som ett område med varaktig tätortsbebyggelse. Arkeologiska undersökningar och kulturlagerborrningar visar på att markberedningsarbeten genomförts i syfte att erhålla en plan bebyggelseyta. Inte minst syns detta i de norra delarna av borgområdet (fig. 5:7).[93] De stratigrafiska sekvenserna består av upp till två meter djupa kulturlager. Borrproverna visade, med ett undantag, att det fanns tegel i de nedersta lagren. Vid de omfattande arkeologiska undersökningarna som genomfördes under 1930-talet påträffades lämningar efter femton byggnader och varav elva har daterats till medeltiden (fig. 5:16).[94] De kanske mest väsentliga resultaten var resterna efter ett äldre runt sandstenstorn,[95] samt att det kunde beläggas att Mikaelstornet i de västra delarna av ringmuren ursprungligen byggts som rundkyrka med kor (fig. 5:17).[96] Undersökningarna visade vidare att det fanns bebyggelselämningar som var äldre än sandstenskastalen.[97] Sydöst om S:t Mikael påträffades vidare en kyrkogård av begränsad storlek. Sammanlagt undersöktes fyra gravar, som kunde dateras till perioden från mitten av 1200-talet till omkring 1400.[98] Mellan S:t Mikael och det nuvarande borgtornet har det framkommit bebyggelselager som var äldre än kyrkogården och kyrkobyggnaden, samt stolphål, ugnar och andra lämningar, som tillkommit under perioden från 700–800-tal till omkring år 1000.[99]

[90] Wihlborg: Drottning Margaretas gata, Helsingborg, 1981.
[91] Thomasson: ’Den ypperligt befästade borgen’, 2020.
[92] Mårtensson: ’Medeltida byggnadshistoria’, 1934, s. 143.
[93] jfr Carelli: På jakt efter underjordiska murar, Slottshagen, Helsingborg, 1998.
[94] Mårtensson: ’Medeltida byggnadshistoria’, 1934, s. 125.
[95] Mårtensson: ’Medeltida byggnadshistoria’, 1934, s. 23.
[96] Mårtensson: ’Medeltida byggnadshistoria’, 1934, s. 26-42.
[97] Mårtensson: ’Medeltida byggnadshistoria’, 1934, s. 46.
[98] Salminen: Sankt Mikaels kapell, 2007.
[99] Eriksson, Drake och Carelli: *Kärnan och borgen*, 2007, s. 97; Sarnäs: Gamla staden 8:2, Helsingborg, 2019:15, 2019.

Bebyggelsen kan indelas i tre huvudfaser.[100] Inledningsvis, under 700–800-talet etablerades bebyggelsen. Några huskonstruktioner har inte kunnat identifieras, men det kan konstateras att de byggts med jordgrävda stolpar.

Under *den andra fasen*, från mitten av 1100-talet till 1310-tal, förändrades arkitekturen betänkligt. Den runda sandstenskastalen (ca fjorton meter i diameter med fyra meter tjocka murar) uppfördes på borgplatåns högsta punkt. Samtidigt byggdes S:t Mikaels rundkyrka. Långhuset hade en diameter på omkring tio meter, koret var sex meter i diameter (sammanlagt 107 m^2), och det var enligt uppmätningar från 1600-talet omkring tretton meter högt. Enligt avbildningen på stadens sigill från 1300-talet, hade byggnaden då en kolonnarkad närmast under takskägget och ett spetsigt koniskt tak som högst upp var prytt av ett kors. Kyrkogården togs i bruk under 1200-talet. Resultaten från de arkeologiska undersökningarna visar att den haft en begränsad rumslig omfattning och använts under en kort tid. På borgen fanns åtminstone en större grundmurad byggnad och ett flervåningshus uppfört i korsvirke och den var omgiven av försvarsmurar vars sträckning inte har klarlagts.

Förändringarna under den *tredje fasen* innebar en total omgestaltning av anläggningen. Borgen förstördes efter ett militärt angrepp. Det nuvarande borgtornet med mantelmur och porttorn stod klart omkring 1320. Ringmuren uppfördes några år tidigare, varpå S:t Mikael inkorporerades som ett försvarstorn i muren. Det är inte möjligt att avgöra hur många av de byggnader som omtalas i de skriftliga källorna som fanns under medeltiden. Det kan dock påpekas att ärkebiskopen lät uppföra en grundmurad frustuga under 1460-talet och att ett nytt residenskomplex för rikets regenter byggdes inte långt därefter i de västra delarna av borggården (som inbegrep S:t Mikaelstornet).

S:t Olofområdet

Vid byggnadsarbeten på 1860-talet uppmärksammas en stor mängd skelett och stenkistor vid vad som med all sannolikhet är platsen för S:t Olofs kyrka.[101] Mindre delar av kyrkogården har senare varit föremål för arkeologiska undersökningar (62 dokumenterade gravar), utan att spår efter själva kyrkobyggnaden har lokaliserats (fig. 5:14-5:15).[102] Frekvensen av gravar visar att det varit en välutnyttjad kyrkogård. Olika orienteringar på gravskikten antyder att det i likhet med de S:t Clemens och S:t Petri att det kan ha funnits två generationer av kyrkor.

Dateringen av kyrkogården är inte helt klarlagd. Förekomsten av stenkistor pekar mot att kyrkogården använts under slutet av 1000-talet och 1100-tal.[103] I det arkeologiska materialet finns endast enstaka belägg för att begravningar ägt rum under senmedeltid.[104] I det skriftliga materialet finns notiser om att kyrkogården använts även under 1600-talet, det vill säga efter det att kyrkan rivits.[105]

[100] Thomasson: 'Den ypperligt befästade borgen', 2020 och där anförda referenser.
[101] Kindström: 'Stadsplan och bebyggelse', 1985, s. 18-9.
[102] jfr Jacobsson: Kv Minerva 12A, Helsingborg, 1985; Nagmér: Kv Minerva 24, Helsingborg, 1994:2, 1994.
[103] jfr Kieffer-Olsen: *Grav og gravskik*, 1993, s. 129; Weidhagen-Hallerdt: *S:t Clemens kyrka i Helsingborg*, 2010, s. 107.
[104] jfr Nagmér: Kv Minerva 24, Helsingborg, 1994:2, 1994.
[105] Kindström: 'Stadsplan och bebyggelse', 1985, s. 18.

S:t Nicolaiområdet

Dominikankonventet etablerades enligt skriftliga källor någon gång under åren 1269 och 1275, i ett område mellan borgen och S:t Petri i norr samt S:t Olof i söder.[106] Byggnadsarbetena bör ha varit avslutade omkring år 1300.[107] Klostret lades ner i samband med reformationen och byggnadskomplexet ska enligt uppgifter i skriftligt material ha rivits år 1556.

Kyrkan, helgad åt S:t Nicolai, var belägen i de norra delarna av konventområdet (fig. 5:18).[108] I sitt slutliga utförande var det en treskeppig välvd tegelbyggnad i gotisk stil, med ett enskeppigt triangulärt avslutat kor. I anslutning till korets södra delar fanns en sakristia. Det sekundärt tillbyggda gravkapellet i de östra delarna av det norra sidoskeppet uppfördes troligen för frälsepersonen Peder Oxe, länsherre på Helsingborgs slott under åren 1434-1440.[109] Släkten Oxe fortsätter att ha anknytningar till konventet. Peder Oxes son Johan inrättade före år 1475 ett heligkorsaltare i kyrkan.[110]

I de södra delarna fanns konventets övriga byggnadsdelar (korsgång, dormitorium, etc.). Kunskapen om dessa delar av komplexet härrör från skissartade dokumentationer som gjordes i samband med byggnadsarbeten.[111] Det kan konstateras att det varit en omfattande anläggning, som bestått av grundmurade längor formerade kring konventgården och ytterligare en klostergård. En stenlagd väg löpte från konventets södra delar vidare i sydöstlig riktning mot Bergaliden. Möjligen var det södra konventsområdet vara platsen för den tegelugn som för första gången omtalas år 1523.[112] Då donerade Fredrik I (1523–1533) egendomar belägna öster om konventet och norr om en damm till konventet. Tegelugnar var en frekvent förekommande del av dominikanernas byggnadskomplex.[113] Sådana fanns i både Lund[114] och Helsingör.[115] Under början av 1500-talet omtalas även att det fanns en mur runt konventområdet och kyrkogården.[116] Rester efter murar har dokumenterats öster och norr om konventsbyggnaderna (fig. 5:20),[117] utan att någon av dessa lämningar har kunnat dateras.

Kyrkogården fanns norr om kyrkan (fig. 5:8). Dess begränsningar åt väster och öster är oklara.[118] Skelett har påträffats strax norr om det som idag är Drottning Margaretas gata.[119] Gravar fanns även i kyrkan, särskilt i koret och i det intilliggande gravkapellet. Kyrkogården förefaller ha varit i bruk under hela konventets existens.[120] Ett fåtal gravar var påtagligt yngre, vilket möjligen kan relateras till uppgifter om begravningar i

[106] Kindström: 'Stadsplan och bebyggelse', 1985, s. 39-47.
[107] Kindström: 'Stadsplan och bebyggelse', 1985, s. 42-3.
[108] Kindström: 'Stadsplan och bebyggelse', 1985, s. 40-7; Hök: Dominikanernas konvent, 2005.
[109] jfr Bååth: 'Den senare medeltiden', 1933, s. 310.
[110] Bååth: 'Den senare medeltiden', 1933, s. 310.
[111] Kindström: 'Stadsplan och bebyggelse', 1985, s. 42.
[112] Bååth: 'Den senare medeltiden', 1933, s. 310.
[113] Jacobsen: Prædikebrødrenes samfundsrolle, 2009.
[114] Cinthio: 'Dominikanerna', 1988.
[115] Bååth: 'Den senare medeltiden', 1933, s. 310.
[116] Bååth: 'Den senare medeltiden', 1933, s. 308-9.
[117] Mårtensson: 'Medeltida byggnadshistoria', 1934, s. 164; Kindström: 'Stadsplan och bebyggelse', 1985, s. 41, 113.
[118] Kindström: 'Stadsplan och bebyggelse', 1985, s. 44.
[119] Wihlborg: *Helsingborg*, 1981, stadsarkeologisk registerpost (härefter SR) nr. 64.
[120] Kindström: 'Stadsplan och bebyggelse', 1985, s. 44-5.

kyrkoräkenskaper från 1600-talet.[121] Till skillnad från de övriga kyrkogårdarna på landborgen saknas stenkistor. Däremot påträffades ett mindre antal tegelkistor belägna i koret och en i långhuset.[122] Utifrån de gravlagdas armställningar, kan omkring en fjärdedel (27 %) dateras till före 1350, 29 % till perioden 1350 och 1400-tal, samt 43 % från 1400-tal och medeltiden ut.[123] Preliminära analyser av skelettmaterialet visar även att omkring 45 % av de gravlagda individerna var män, 21 % kvinnor och 25 % barn.[124]

I en skriftlig urkund nämns att konventet grundades *sedan åbor bortförts*.[125] Texten, som skrevs under slutet av 1300-talet - ett sekel efter det att händelsen skulle ha ägt rum, indikerar att det funnits bebyggelse på platsen före det att konventet anlades. Bebyggelselämningar har även påträffats inom ett område från de allra nordligaste delarna av kvarteret Minerva till de allra sydligaste delarna av Slottshagen. De få observationer som gjorts visar att det funnits bebyggelse före dominikankonventet har gjort i kyrkogårdsområdet. Kindström, som ledde utgrävningarna, noterar ”*några mindre stensättningar av svåridentifierade byggnader på ursprunglig marknivå*”.[126] Det tillvaratogs emellertid få redeponerade föremål som skulle indikera att konventet föregåtts av äldre bebyggelse.[127] Däremot kunde det konstateras att det företagits omfattande markberedningsarbetena inför byggnationen av konventet, vilket som tidigare nämnts innebar att upp till tre meter med grus påfördes för att jämna ut markytan.[128]

Det finns desto fler observationer av bebyggelselämningar som är samtida med konventet. Vid den förundersökning som utfördes i de södra delarna av Slottshagen direkt norr om konventets kyrkogård, påträffades upp till 1,7 m tjocka kulturlager med välbevarade stratigrafiska sekvenser (fig. 5:9).[129] De grundtopografiska förhållandena visar som tidigare har berörts att det funnits en naturlig sänka i området. Kulturlagren bör ha konstruerats som utjämningslager i markberedningssyfte. Kompositionerna av de godstyper som finns representerade i de äldre lagren (främst yngre svartgods och äldre rödgods men med inslag av östersjökeramik och nästanstengods), antyder att de tillkommit under 1200-talet och början av 1300-talet.[130] Ett stycke nordväst om kyrkan har delar av en grundmurad nordsydligt orienterad källarbyggnad påträffats (fig. 5:19).[131]

Kvarteret Lasarettet

De södra delarna av kvarteret Lasarettet är beläget på en avsats i terrängen mellan två erosionsdalar, Bergaliden i väster och Bollbroravinen i söder (som löper mellan Södergatan och Prins Kristians gata; fig. 5:22-23). Bebyggelselämningar har framkommit invid landborgsbranten gentemot Bollbrobäcken och Bergalidsravinen. Resultaten från de utgrävningar som genomförts tyder på att bebyggelsen etablerades

[121] Kindström: ’Stadsplan och bebyggelse’, 1985, s. 18, 47.
[122] jfr Hök: Dominikanernas konvent, Helsingborg, 2005.
[123] Hök: Dominikanernas konvent, Helsingborg, 2005, s. 37.
[124] jfr Menander och Arcini: ’Dominikankonventet S:t Olof’, 2013.
[125] Bååth: ’Den senare medeltiden’, 1933, s. 303.
[126] Kindström: ’Stadsplan och bebyggelse’, 1985, s. 22-3; jfr Hök: Dominikanernas konvent, Helsingborg, 2005, s. 9.
[127] jfr Hök: Dominikanernas konvent, 2005, Helsingborg, s. 70-3.
[128] Kindström: ’Stadsplan och bebyggelse’, 1985, s. 22-3; jfr Hök: Dominikanernas konvent, Helsingborg, 2005, s. 9.
[129] Bolander och Anglert: ’Spår efter medeltida bebyggelse’, 2013.
[130] Brorsson: ’Spåren av tyska köpmän’, 2006.
[131] Mårtensson: ’Medeltida byggnadshistoria’, 1934, s. 165.

under slutet av 1000-tal och början av 1100-talet och har varaktighet fram till att den rivs för att lämna plats för bastion Prins Christian under mitten av 1600-talet (fig. 5:22-5:23).[132]

De lämningar som kunnat dateras till tidigmedeltid består av stolphål och kulturlager, som i nuläget inte kan knytas samman till byggnader eller andra konstruktioner. En av de stratigrafiska enheterna som påträffades vid de nyligen genomförda arkeologiska undersökningarna innehöll östersjökeramik, en sländtrissa, delar av en vävtyngd samt järnföremål.[133]

De lämningar som varit delar av mer rigida byggnadskonstruktioner, exempelvis spisfundament, en syllstensrad, ett tegelgolv och en brunn, förefaller ha konstruerats från och med 1200 och 1300-tal.[134] I kulturlager i anslutning till nämnda ugnslämning framkom även en stor mängd borgarkrigsmynt samt en armborstpilspets. En av de större nedgrävningarna från denna bebyggelsefas, och som påträffades vid den utgrävning som genomfördes under 1970-talet, bör emellertid omvärderas.[135] Den hade ett nedgångsparti till den omkring en meter under markytan plana och stenlagda bottnen, vilket bör betyda att det varit fråga om en mindre källare snarare än en brunn.

Fig. 7. Geometrisk plan över staden och slottet Helsingborg, upprättad av Erik Dahlberg år 1679 (norr är till vänster på kartan). Uppmätningarna är av hög kvalitet, avvikelserna gentemot moderna kartor är begränsad. De nyanlagda bastionerna runt slottet och staden har kraftigt påverkat utformningen av stadsområdet, bland annat vägsträckningarna på landborgen. Observera vägen från bastion Prins Fredrik mot Hälsovägsravinen i nordost. Den motsvarar den halvcirkelformade strukturen på Örnehufvuds karta. Från Helsingborgs museer.

[132] jfr Flensburg: Kv Lasarettet, Helsingborg, 1972; Jacobsson: Kv Lasarettet, Helsingborg, 1996:22, 1996, 'Kv Lasarettet 3', 2005; Bondesson Hvid: Kv Lasarettet och Bergaliden, Helsingborg, 2000:65, 2000; Knarrström, Larsson och Strandmark: Kv Lasarettet 5, in prep.

[133] Knarrström, Larsson och Strandmark: Kv Lasarettet 5, Helsingborg, in prep.

[134] Knarrström, Larsson och Strandmark: Kv Lasarettet 5, Helsingborg, in prep.

[135] Jfr Flensburg: Kv Lasarettet, Helsingborg, 1972.

Övriga delar av landborgsområdet

Varaktig tätortsbebyggelse kan arkeologiskt beläggas genom förekomst av upprepade markberednings-aktiviteter som resulterat i stratigrafiska sekvenser med nedgrävningar och konstruktionslämningar i kombination med återkommande nivåer av påförda kulturlager. De arkeologiska insatser som utförts i landborgsområdet har emellertid inte kunnat påvisa sådana stratigrafiska sekvenser utanför eller mellan de beskrivna bebyggelserna.

I de flesta fall har de arkeologiska insatserna varit resultatlösa. Vid de undersökningar som genomförts i de östra delarna av kvarteret Minerva uppe på landborgen, mellan S:t Petri och S:t Olof, har bebyggelselämningar påträffats vid ett fåtal tillfällen. Det har omfattat enstaka nedgrävningar (som antingen innehållit tegel eller senmedeltida och tidigmoderna fynd), eller lämningar efter de tidigmoderna befästningsanläggningarna (fig. 5:24). [136] En förhållandevis omfattande förundersökning i kvarteret Lasarettets norra del var resultatlös (fig. 5:25). [137] De äldsta spåren som påträffats i högstadsområdet framkom i Långvinkelsravinen, i form av en väg anlagd under 1300-1400-tal (fig. 5:3). [138] Även i de fall där borrningar påvisat att det funnits jordlager över den naturliga undergrunden, har det med all sannolikhet varit fråga om recenta markberedningsarbeten. Skillnaderna mellan den ursprungliga- och den nuvarande marknivån i området mellan borgen i väster och S:t Petri i öster kan exempelvis relateras till 1903-års utställning (fig. 5:2). [139]

Det har i flera sammanhang lyfts fram att det funnits en vikingatida ringborg mellan S:t Clemenskyrkan i söder och Hälsobäcksravinen i norr. Antagandet baseras huvudsakligen på den halvcirkelformade struktur som finns avbildad på Olof Hansson Örnehufvuds förslag till fästningsplan från år 1644 (fig. 6). Senast har Weidhagen-Hallerdt argumenterat för att vallgraven som påträffades norr om S:t Clemens kyrka var en del av en denna anläggning. [140] Dess omfattning har uppskattats till en diameter på 270 meter, jämförbar med Aggersborg på Jylland. Att det skulle ha funnits en borganläggning i detta område är inte sannolikt. För det första återfinns strukturen på Örnehufvuds karta även på yngre kartor, där halvcirkelformen inte är lika tydlig. Det framgår av Erik Dahlbergs geometriska plan från år 1679 att strukturen utgjorde en vägsträckning som löpte från nuvarande Bomgränd till vad som troligen är läget för en av vattenmöllorna i Hälsovägsravinen (fig. 7). För det andra omöjliggör topografin en ringvallsanläggning av denna storlek. Nivåskillnaderna inom området i fråga är helt enkelt för stora, vilket inte minst visas av den nordsydliga ravinen mellan förlängningen av Bomgränd och Villatomtsvägen. För det tredje, och mest väsentligt, det saknas arkeologiska belägg. Vallgraven norr om S:t Clemens har på goda grunder daterats till 1300-tal, [141] och dess sträckning talar för att den omgärdat kyrkan i söder snarare än varit del av en borg i norr. En arkeologisk förundersökning i den östra delen av det förmodade borgområdet var resultatlös (fig. 5:26). [142]

---

[136] Bondesson Hvid: Kv Minerva 24, Helsinborg, 1997:29, 1997; Lindberg: Kv Minerva 24, Helsingborg, 2014:107, 2014.

[137] Jacobsson: Kv Lasarettet 3, 2005:23, Helsingborg, 2005.

[138] Jacobsson: Kv Kärnan Norra 3-4, Helsingborg, 1972.

[139] Wihlborg: Slottshagen, Helsingborg, 1988. Notera att en av de stora utställningshallarna låg i det nordöstra hörnet av Slottshagen där det noterats tjocka kulturlager.

[140] Weidhagen-Hallerdt: 'En nyupptäckt ringborg', 2009.

[141] Anglert: S:t Clemens kyrkogård, kv Prins Fredrik 5-6, Helsingborg, 1996:85, 1996.

[142] Andersson: Gamla Staden 7:1, Helsingborg, 2005:2, 2005.

Fig. 8: Gårdarna på landborgen. Landborgskanten är skrafferad. Nivåförhållandena är markerade av olika gröna nyanser (ljus grön på landborgen motsvarar 30 m ö.h.; 35, 36, 38 och 40 möh har mörkare nyanser). Strandstadens kvartersstruktur har rekonstruerats från Dahlberg 1679, samt vägsträckningarna på landborgen från Örnehufvud 1644. Gröna punkter motsvarar förhistoriska gravar.

Bebyggelseutvecklingen på landborgen

De arkeologiska iakttagelserna inom högstadsområdet visar att det framkommit bebyggelselämningar i sex avgränsade områden som med undantag av bebyggelsen i de södra delarna av kvarteret Lasarettet var koncentrerade kring kyrkliga institutioner. Bebyggelseutvecklingen har i det följande delats in i två huvudsakliga skeden. Det första skedet tar sin början under 700–800-tal då den äldsta bebyggelsen etablerades, medan det andra skedet inleds med anläggandet av Dominikankonventet och den nya borgen under slutet av 1200-talet och början av 1300-talet.

De dominanta högstatusmiljöerna

Platserna för landborgsbebyggelserna valdes med omsorg. Samtliga var belägna på topografiskt och strategiskt dominerande positioner i förhållande till passagerna mellan landborgen och strandplatsen (fig. 8). Det var just sådana positioneringar i landskapet som karakteriserade den tidigmedeltida aristokratins stora

gårdsenheter.[143] Borgplatån var det mest iögonfallande läget. Det är den mest fördelaktiga platsen att övervaka skeppsfarten på Öresund och aktiviteterna på strandplatsen. S:t Clemensbebyggelsen fanns på en västlig avsats av den omfattande höjdryggen. Den var tydligt exponerad åt samtliga väderstreck. För förbipasserande genom Långvinkelsravinen och från delar av stranden måste platsen ha uppfattats som manifest. Bebyggelsen i S:t Petriområdet var belägen på ett indraget läge i förhållande till landborgsbranten, på höjdryggens södra sluttning. Därifrån har det varit möjligt att övervaka tre av förgreningarna av den ifrån norr kommande härvägen. S:t Olof och bebyggelsen i de södra delarna av kvarteret Lasarettet fanns uppe på platåer på ömse sidor av Bergalidsravinen. Därifrån var det möjligt att överblicka trafik på landsvägen mot Lund. Platsen för S:t Nicolai konventet avviker från de övriga. Den är visserligen strategiskt belägen mellan Bergalids- och Himmelriksravinerna, men till skillnad från de övriga platserna, i ett låglänt och sankt område.

Trots de fragmentariska källförhållandena finns det även vid sidan om placeringen i landskapet starka argument för att landborgsbebyggelserna med undantag av den som fanns på borgplatån utgjort aristokratiska huvudgårdar.[144] Med detta avses att de utgjort agrarenheter som även varit förvaltningscentrum för andra bebyggelseenheter (drivna av landbor eller andra brukare) och som i utbyte betalade ränta i form av andel av produktionen, dagsverken och/eller i penningar.

Undersökningar av motsvarande samtida miljöer visar till att börja med att tidigmedeltida huvudgårdar var belägna på stora tomter (i Lund: 1-2 ha). Gårdarnas prestigearkitektur bestod av residens, ofta belägna på tomternas högsta lägen. Dess arkitektur förändrades under tidig- och högmedeltid. Inledningsvis utgjorde skeppsformade hallar gårdarnas huvudbyggnader, vilka under loppet av 1100-talet och första halvan av 1200-talet ersattes av grundmurade byggnader. Den andra prestigearkitektoniska beståndsdelen var kyrkor. De uppfördes på initiativ av innehavarna och fungerade initialt som privatkyrkor. Uppförandet av stenkyrkor på huvudgårdarna i Lund under 1100-talet har uppfattats som att aristokratins direkta äganderätt av kyrkorna omvandlats till ett immateriellt patronatskap. Överhöghet över kyrkorna markerades då genom västtorn och exklusiva gravanläggningar. Avslutningsvis ska det påpekas att det i likhet med den sena järnålderns aristokratiska storgårdsmiljöer bedrevs hantverk på gårdarna, och att de var en form av produktionscentra. Det är också tydligt att huvudgårdarna i Lund, även när tätortsbebyggelse växt fram, hade agrar karaktär genom att det fanns områden som avsatts för bete och slåtter, samt dammar för vattning av kreatur, fiske och eventuellt även kvarndrift.

Kunskapen om de profana delarna av landborgsgårdarna är skral. Det kan konstateras att det med undantag av S:t Olof har framkommit spår efter profanbebyggelse på samtliga platser och att bebyggelserna etablerades under 1000-talet. Utbredningen av lämningarna och stratigrafin i S:t Petri- och S:t Clemensområdena visar både att profanbebyggelse föregått kyrkogårdarna, samt att sådan bebyggelse kan ha existerat samtidigt med kyrkorna.[145] Kombinationen av grophus (hantverkshyddor, vanligtvis för vävning) och ugnar (smide) från S:t Petri visar även att det bedrivits viss hantverksproduktion. De hus som till att börja med uppfördes hade jordgrävda stolpar, men det har hittills inte varit möjligt att närmare fastställa hur det

[143] jfr Thomasson: 'Dominus Terrae Scania', 1998; Lihammer: 'Kungen och landskapet', 2003.

[144] Andrén: *Den urbana scenen*, 1985, s. 34-43; Riddersporre: 'Lantmäterihandlingar', 1989, s 135-144; Wienberg: *Den gotiske labyrint*, 1993, s. 60-63, 151-161; Nilsson: *Mellan makten och himmelriket*, 2009, s. 64-76; Hansen: 'Toke och andra', 2016; Ohlsson: 'Stenhuset i Färlöv', 2016; Hansen: *Medeltida stadsaristokrati*, 2020, s. 257-261, 291-294.

[145] Holmberg: S:t Petri, kv Vattentornet, Helsingborg, 1968; Weidhagen-Hallerdt: 'S:t Clemens kyrka', 1986.

varit utformade. Under perioden från sista halvan av 1000-tal och 1100-talets första hälft inträffar avgörande förändringar. I S:t Clemens, S:t Petri samt förmodligen även i S:t Olof uppfördes grundmurade byggnader i form av kyrkor. Motsvarande manifesta arkitektur har inte påträffats i kvarteret Lasarettet. De förändringar som kunnat konstateras där berör huskonstruktionerna, som från och med 1200-tal uppfördes i mer rigida konstruktioner.

Om kunskapsläget är skralt när det gäller den profana bebyggelsen, finns det mer vetskap om kyrkorna och kyrkogårdarna. Såväl själva existensen av sådana byggnader som dess utformning visar att det rört sig om huvudgårdsmiljöer. S:t Clemens hade ett brett västtorn med emporvåning samt stiftargravar i form av ovan mark uppbyggda stenkistor. Fyndet av lockhällen talar för att även S:t Petri haft ett torn med gravkor.[146] Men även regentens hävdande av patronatsrätt till kyrkan, visar att det varit fråga om en exklusiv miljö.

Även kyrkogårdarnas utformning vittnar om status. De togs i bruk redan under 1000-talet och användes under hela medeltiden. Undersökningarna av S:t Clemens och S:t Petri visar att huvuddelen av begravningarna ägt rum fram till mitten av 1300-talet. S:t Olof-kyrkogården är som bekant inte lika välundersökt. Av de 62 gravar som hittills har dokumenterats dominerade tidigmedeltida armställningar, vilket antyder en liknande utveckling som på de båda övriga kyrkogårdarna. Stenkistorna är en annan högstatusmarkör. De förekom under tidigmedeltid, men var av allt att döma exklusiva företeelser på kyrkogårdarna. [147] Precis som på andra platser var de allra flesta av de många stenkistorna på landborgskyrkogårdarna (detta gällde sannolikt även S:t Olof) belägna i närheten av kyrkorna. Detta var ingen tillfällighet: ”*Principen för en gravs placering utgick ifrån om den döde gjorts sig förtjänt av den åtrådda närheten till det heliga, i form av reliker och guds fysiska närvaro genom mässoffret på altaret*”.[148] Gravarnas placering relaterade till ideologiska principer för hur de döda skulle vara placerade i förhållande till gud. Principerna var knutna till den sociala ordningen. I huvudsak var det de som tillhörde samhällets elit som fick begravas närmast det heliga. Patronatsgravarna i själva kyrkobyggnaderna var även i denna bemärkelse de mest exklusiva, följda av de prominenta personer som begravdes i direkt anslutning till kyrkorna.[149]

Kyrkorna var avslutningsvis sockencentra. Tidigmedeltida orter med tre eller fler kyrkor innefattade inte bara städerna utan även invånare från agrarbebyggelser. Socknarna var inledningsvis grundade på social tillhörighet (och beroendeförhållanden) snarare än territoriella enheter.[150] De som begravdes under denna period bör med andra ord ha tillhört innehavarnas nätverk och/eller personer knutna till innehavarens närliggande egendomar.[151]

Bebyggelsen på *borgplatån* etablerades redan under 700–800-tal. Kunskapen om dess karaktär och utbredning under denna tid är bristfällig. Det har precis som på de andra landborgsplatserna inte varit möjligt att identifiera några byggnader, och det kan även här konstateras att det rört sig om hus som konstruerats med jordgrävda stolpar. Anläggandet av en troligen muromgärdat borg med sandstenskastal och S:t Mikaelskyrkan innebar inte bara en betydande förändring av platsens arkitektur. Dess utformning skiljde sig

[146] Andrén: *Den urbana scenen*, 1985, s. 201.
[147] jfr genomgångar i Kieffer-Olsen: *Grav og gravskik*, 1993; Jonsson: *Practices for the living and the dead*, 2009.
[148] Andrén: ’Ad Sanctos’, 2000, s. 9.
[149] jfr Andrén: ’Ad Sanctos’, 2000.
[150] Andrén: *Den urbana* scenen, 1985, s. 42-43; Andrén: ’Ad Sanctos’, 2000.
[151] jfr Weidhagen-Hallerdt: *S:t Clemens kyrka*, 2010, angående S:t Clemens kyrka.

även gentemot de övriga landsborgsbebyggelserna. Den associerade snarare till andra kungliga borganläggningar på motsvarande strategiska platser, som exempelvis Sprogø och Tårnborg vid Stora Bält samt Kalmar och Borgholm på ömse sidor av Kalmarsund.[152] S:t Mikael var mindre än de övriga landborgskyrkorna, vilket bör uppfattas som att den var ämnad för själva borgbesättningen och det kringresande hovet, samt att den med all sannolikhet fungerade som annex till S:t Petri. Även kyrkogården var betydligt mindre än de övriga på landborgen, och den förefaller ha varit bruk under en kort tidsperiod. Dateringen sammanfaller med dispyterna mellan kung Kristofer I och ärkebiskop Erlandson. Det var en mindre del av en större och mer djupgående oenighet kring regentens och ärkebiskopens ämbetsliga maktmandat. Det är rimligt att anta att det under ett antal år funnits en situation då ärkebiskopen genom att inte viga en präst till socknen blockerat begravningar på S:t Petri kyrkogård, och att en präst ansluten till hovet under denna period istället genomfört begravningar i anslutning till S:t Mikael.[153]

Lokaliseringen till det mest dominanta läget på landborgen och platsens senare anknytning till kronan bör betyda att den även varit platsen för kungalevet. Eftersom systemet etablerades redan under 1020-talet förefaller det sannolikt att kronan förvärvat även bebyggelsen på borgplatån under detta sekel. De första uppgifterna om att en regent befunnit sig i Helsingborg är från *Gesta Danorum*. Där beskrivs att Valdemar I ledde ett tingsmöte i Helsingborg någon gång under åren 1180-1181. Till följd av upproret mot Absalon störtade några av deltagarna ner till stranden när hans skepp anlände Helsingborg.[154] Tinget som beskrivs relaterade förmodligen till en speciell kunglig rättsutövning där kungalev utgjort centra för särskilda rättskretsar.[155] Eftersom såväl sandstenskastalen som S:t Mikaelskyrkan var uppförd under denna tid bör det vara bortom allt tvivel att Valdemar I (1157–1182) under dessa förhandlingar residerat på borgen. De första direkta skriftliga beläggen för att kungen de facto befann sig på borgen i Helsingborg är emellertid från mitten av 1200-talet. Det framgår av en urkund från år 1249 (där det beskrivs att upproriska bönder belägrade kungen i Helsingborg), och när Kristoffer I daterar privilegiebrevet för staden Vä i Helsingborg år 1253.[156] Det är tydligt att försörjningsunderlaget för borgen utökats från att inom ramen för kungalevssystemet omfattat det kringliggande Luggude härad. I Kung Valdemars jordebok från 1231 framgår att Helsingborg var centra inom ett län. Borgen hade då inkomster från staden, samt från Luggude och de tillagda häraderna Södra Åsbo och Rönneberga.[157]

De nya institutionerna och förändringarna av huvudgårdarna

Dominikankonventet och den nya borgen var betydande nya anläggningar som grundlades på landborgen. Det var inte bara detta som ägde rum under 1200-talets slutskede och under 1300-talets första hälft. Även bebyggelsen i de övriga landborgsgårdarna omstrukturerades och involverades i andra betydelsebärande sammanhang. Detta inträffade under en orolig tid präglad om interna- och geopolitiska konflikter samt krig. Bååth nämner exempelvis att borgen attackerats och belägrats under minst fem tillfällen under perioden från år 1241 till 1318.[158]

---

[152] Mårtensson: *Medeltida byggnadshistoria*, 1934, s. 22; Eriksson et al.: *Kärnan och borgen*, 2007, s. 101.

[153] Jfr Thomasson: 'Den ypperligt befästade borgen', 2020, och där anförd litteratur.

[154] Bååth: 'Den senare medeltiden', 1933, s. 285-6.

[155] jfr Svensson: *Nämnda ting men glömda*, 2015, s. 34.

[156] Bååth: 'Den äldre medeltiden', 1925, s. 235; Bååth: 'Den senare medeltiden', 1933, s. 319.

[157] Bååth: 'Den senare medeltiden', 1933, s. 244, 319.

[158] Bååth: 'Den senare medeltiden', 1933, s. 339-344.

Placeringen av dominikankonventet skiljer sig från de äldre bebyggelserna genom att det anlades på en ur bebyggelsesynpunkt olämplig plats. Platsen var sank och vattensjuk vilket innebar att byggnationerna föranleddes av betydande markarbeten. Det är därför sannolikt att placeringen av konventet styrdes av befintliga rumsliga strukturer som tomtgränser och ägoförhållanden. Men den avgjordes även av att dominikanorden föredrog lägen invid vältrafikerade kommunikationsleder i städernas utkanter. [159] Anläggningens främre och offentliga västra delar,[160] med tillträdet till kyrkan och härbärget, fanns följaktligen gentemot stadsområdet nedanför landborgsbranten, i anslutning till Billeplats- och Himmelriksravinerna. En nordsydlig kommunikationslänk mellan borgplatån och S:t Olof bör även haft en sträckning längs med landborgskanten i väster. Utrymmet mellan ingången till konventskyrkan å ena sidan samt den tidigare beskrivna terrasseringen och nedgången till stranden å den andra, bör ha skapat naturliga förutsättningar för en öppen plats mellan dessa rumsliga strukturer (jfr fig. 8). Den östvästliga vägen mot S:t Petri och vidare mot Halland- och Blekingelandsvägen, sträckte sig norr om konventet. Det bör även ha funnits en väg från Halland- och Blekingelandsvägen till S:t Petri och vidare söderut, genom Bergalidsravinen, ner till den sydgående landsvägen mot Lund, och som löpt längs med konventets östmur (jfr fig. 6-7).

Kyrkogårdsmuren i norr bör ha anslutit till den östvästliga vägsträckningen. Det är även troligt att den gavelvända grundmurade källarbyggnaden i väster vänt sig ut till denna vägsträckning (som sannolikt har legat i flykt med kyrkans västgavel). Uppmätningarna av byggnaden visar att det funnits en nedgång till källaren i dess norra gavel. Denna typ av medeltida hus var ofta belägna så att källarnedgångarna fanns i direkt anslutning till gaturummen. [161] Byggnaden kan på detta sätt ha varit inbyggd i den norra kyrkogårdsmuren. Denna tolkning motsägs emellertid av observationerna av en grundmur ytterligare en bit norrut i Drottning Margaretas gata. Omständigheterna vid dokumentationstillfällena var emellertid inte optimala,[162] varför murens respektive byggnadens placering inte kan betraktas som precisa. Var detta som tidigare har förmodats lämningar efter den norra kyrkogårdsmuren, då bör det grundmurade huset ha stått inne på konventsområdet. Stämmer däremot tolkningen av husets placering i förhållande till kyrkogårdsmuren, representerar murlämningarna i Drottning Margaretas gata en konstruktion som var belägen på den norra sidan av den tilltänkta vägsträckningen, och som möjligen kan relateras till observationer av murverksfundament ett stycke vidare norrut (fig. 5:21).[163] På samma sida av vägen, ett stycke österut, fanns ytterligare bebyggelse. Dessa förhållanden antyder att tätortsbebyggelse etablerats ungefär samtidigt med konventet.

Kyrkogården togs i bruk mer eller mindre direkt. Det stora flertalet av begravningarna ägde emellertid rum från och med mitten av 1300-talet fram till dess att konventet raserades under reformationen. Det sammanfaller med ett minskat antal gravlagda på de andra landborgskyrkogårdarna. En annan skillnad är att det istället för ett stort antal stenkistor, fanns ett till synes fåtal tegelkistor i själva konventskyrkan varav gravarna i släkten Oxes kapell var några. Köns- och ålderssammansättningen av de personer som begravts visar att den inte bara användes av konventets bröder. Även kvinnor och barn fanns företrädda. Begravningslistan från franciskankonventet S:ta Katarina i Visby ger en mer fyllig bild av vilka som begravts

[159] Cinthio: 'Dominikanerna', 1988; Jacobsen: *Prædikebrødrenes samfundsrolle*, 2008, s. 165-6, 170.
[160] Jacobsen: *Prædikebrødrenes samfundsrolle*, 2008, s. 193-200.
[161] jfr Thomasson: 'Private Life', 1997.
[162] jfr Kindström: 'Stadsplan och bebyggelse', 1985, s. 42-3.
[163] jfr Wihlborg: *Helsingborg*, 1981, SR 67, 69.

på konventskyrkogårdar.[164] Vid sidan av präster, bröder och andra andliga personer, som utgjorde omkring 30 %, var det framförallt stadsbor från Visby som begravdes på kyrkogården. Av det skriftliga källmaterialet framgår att begravningar på såväl franciskan- som dominikankyrkogårdar var villkorade av donationer.[165]

Konventets södra delar, förmodligen platsen för tegelugnen, upptog en stor del av utrymmet på den södra delen av landborgen. Tunga transporter gjordes av allt att döma via den stenlagda vägsträckningen som löpte vidare österut. Tillträdet till S:t Olof måste därför huvudsakligen ha skett från Himmelriksgränd och Hallbergs trappor väster om konventet, eller från söder via Bergalidsravinen.

Den nya borg som stod klar omkring 1320 framträder som en de mest omfattande och betydande militära anläggningarna i riket.[166] Under 1300- och 1400-talet, oavsett om den innehades av danska eller svenska regenter eller andra fogdar, var borgen välfrekventerad av regenterna och plats för betydelsefulla politiska sammankomster.[167] Borgens betydelse understryks även av uppförandet av ärkebiskopens residens inne på borggården under 1460-talet. Precis som konventet användes huvudsakligen tegel (tillsammans med återanvänd sandsten) som byggnadsmaterial. Det nya tornet var betydligt större än sandstenskastalen (225 m^2 mot 153 m^2). Att döma av markberedningsarbetena i de norra delarna förefaller borgområdet också ha utvidgats betänkligt. Investeringarna sammanfaller med ännu en utvidgning av slottslänet. År 1369 hade länet utökats med Onsjö, Harjagers och Frosta härader.[168]

I både S:t Clemens och S:t Petris respektive kyrkor framkom spår efter omfattande eldsvådor. Medan katastrofen i den förstnämnda kyrkan har tidfästs till 1300-talet, saknas motsvarande uppgifter för den sistnämnda. De sammanfaller med ombyggnadsarbeten som dels involverade tegel som huvudsakligt byggnadsmaterial, dels kan karakteriseras som gotiska omgestaltningar.[169] Det är därför troligt att S:t Petri eldhärjades under 1300- eller 1400-talet. Rivningen av västtornet samt förlängningen och valvslagningen av långhuset på S:t Clemens, liksom vapenhuset, sakristian, igenmurningen av norrportalen och långhusbänkarna i S:t Clemens, var förändringar där kyrkornas aristokratiska prägel tonats ner och som var en konsekvens av att sockenborna fick mer inflytande över kyrkorna.[170] Det finns mycket som talar för att sådana förändringar även påverkat andra delar av bebyggelsen. På många platser i Skåne flyttades huvudgårdarna från de centrala lägena i byarna till isolerade platser i landskapet.[171] Huvudgårdarna i Lund övergavs av frälset och donerades till kyrkan.[172] Under samma tid minskade också antalet begravningarna på landborgskyrkogårdarna, vilket även tyder på att sockenstrukturen förändrats under samma tid.

Omstruktureringarna av huvudgårdarna måste även förstås utifrån tidens osäkra förhållanden. Samtidigt med eldsvådan i kyrkan fortifierades S:t Clemens med mur och vallgrav där det påträffades armborstpil-spetsar. Även eldsvådan i S:t Petri bör kunna relateras till de talrika fynden av armborstpilspetsar invid

[164] Menander och Arcini: ’Dominikankonventet S:t Olof’, 2013.
[165] Reisnert: ’Ystads franciskanerkloster’, 1989; Menander och Arcini: ’Dominikankonventet S:t Olof’, 2013.
[166] Bååth: ’Den senare medeltiden’, 1933, s. 349.
[167] Bååth: ’Den senare medeltiden’, 1933, s. 339-385.
[168] Bååth: ’Den senare medeltiden’, 1933, s. 320.
[169] jfr Nilsson: *Mellan makten och himmelriket*, 2009, s. 118-9, 133.
[170] jfr Nilsson: *Mellan makten och himmelriket*, 2009, s. 118-9, 133; även Anglert: *Kyrka och herravälde*, 1995, s. 168-70.
[171] Reisnert: ’Huvudgårdar’, 1989.
[172] Hansen: ’Toke och andra’, 2016.

kyrkans långhus. De har inte daterats närmare. Armborstpilspetsarna i kvarteret Lasarettet påträffades i närheten av ett ugnsfundament som daterats till 1300-tal. Allt detta indikerar att, trots gällande bestämmer om kyrkfrid, att kyrkor och huvudgårdar varit måltavlor för militära attacker, som resulterat i förstörelse vilket haft som följd att gotiserande ombyggnationer haft ett hastigare förlopp än på andra platser.

Strandbebyggelsen

Landborgsbebyggelserna kan inte separeras från landningsplatsen på stranden nedanför. Själva placeringen av såväl huvudgårdarna som borgen är motiverad utifrån relationen till stranden. Det saknas emellertid nyare sammanställningar av bebyggelseutvecklingen i det område där staden Helsingborg senare växte fram. Det som följer har baserats på äldre litteratur samt resultaten från större arkeologiska undersökningar, och ska därför betraktas som en övergripande sammanfattning. Intrycket är att ytterligare forskning har stora möjligheter till ny kunskap av betydelse för den uppdragsarkeologiska verksamhetens inriktning och genomförande.

Medan många kustorter under vendel- och tidig vikingatid karakteriserades av utbyte och hantverksproduktion,[173] är maktutnyttjandet under sen vikingatid och tidigmedeltid betydligt svårare att fastställa. Inte minst beror detta på att det är fråga om porösa och sandiga miljöer, där stratigrafiska sekvenser lätt förstörs, samtidigt som att platserna är utsatta för stormar och översvämningar. Lämningarna från vendel- och tidig vikingatid är av mer substantiell art och består framförallt av grophus, samt ett förhållandevis lättdiagnostiserat fyndmaterial. De senvikingatida och tidigmedeltida markutnyttjandet består av betydligt mer sårbara lämningstyper som sotiga- och trälsbemängda sandlager, härdar, kokgropar och stolphål.[174] Ofta är det på grund av bevaringsförhållandena inte heller möjligt att stratigrafiskt särskilja lämningarna från efterföljande skeden. På platser som Trelleborg och Ystad finns båda perioderna representerade. På andra platser som Helsingborg och Malmö tillhör de äldsta spåren den senare perioden. Motsvarande lämningstyper har även påträffats i Helsingborg. De fåtaliga dateringarna, som i huvudsak baseras på östersjökeramik, enstaka C^{14}-analyser, samt - där det varit möjligt - på stratigrafiska iakttagelser, visar att de tillkommit under perioden 900-tal–1100-tal.[175] De är därmed någorlunda samtida med bebyggelseetableringarna på landborgen.

Precis som på så många andra platser längs Öresunds- och Skånes kuster förändrades markutnyttjandet dramatiskt under 1100-talet.[176] Orterna tas i anspråk för årliga fiskmarknader vilket i det arkeologiska källmaterialet ger sig till känna genom stora mängder lerklädda gropar, så kallade lerbottnar. I Helsingborg har sådana påträffats i ett 500 meter långt område längs med stranden, från kvarteret Ruuth i söder[177] till kvarteret Norden i norr[178] med en koncentration omkring Mariakyrkan (fig. 8).[179] Rester efter enklare huskonstruktioner från 1100-talet har påträffats i anslutning till lerbottnarna. Det finns även en någorlunda samtida beskrivning av hur strandplatsen användes under slutet av 1100-talet. Saxo beskriver hur ärkebiskop

[173] Söderberg: 'Vad är en köpingeort?', 2000.

[174] Thomasson: 'S'Villanorvm de Malmøghae', 2008.

[175] jfr t.ex. Wihlborg: Mariagatan, N Kyrkogatan, Helsingborg, 1992; Schmidt Sabo: Kv Ruuth, Helsingborg, 1996:65, 1996; Pettersson: Kv Minerva 20-21, Helsingborg, 2000:36, 2000.

[176] jfr Ersgård: '*Vår marknad i Skåne*, 1988.

[177] Schmidt Sabo: Kv Ruuth, Helsingborg, 1996:65, 1996.

[178] Löfgren: Kolmätaregränden, Helsingborg, 1987; Kriig: Kv Norden 24, Helsingborg, 1992.

[179] jfr Wihlborg: Mariagatan, N Kyrkogatan, Helsingborg, 1992.

Absalon for med en stor flotta till Helsingborg för att tillintetgöra upproret mot honom: ”*Här var mycket folk församlat för fiskafängets skull, och de hade byggt sig många bodar vid stranden*”.[180]

Under slutet av 1100-talet uppfördes en romansk föregångare till Mariakyrkan.[181] Den var byggd med sandstenskvadrar och fungerade i likhet med flera andra kustortskyrkor inledningsvis som marknadskapell.[182] Eftersom S:t Clemens under denna tid var sjöfararnas skyddshelgon är det sannolikt S:t Clemens fungerade som huvudkyrka. S:ta Maria omtalas som sockenkyrka först år 1299,[183] men begravningar från 1200-talet talar för att kyrkan erhållit denna status tidigare.[184]

De diffusa bebyggelsespåren utöver lerbottnarna, utgör sannolikt rester efter konstruktioner som vindskydd, tält och bodar, fanns under båda skedena. Det tyder såtillvida på en kontinuitet i markutnyttjandet, och att stranden vid sidan av landningsplats (i Helsingborg är inte minst upprätthållande av en färjeförbindelse över Öresund högst sannolik), i likhet med orter med motsvarande lämningstyper fungerade som marknadsområden. Det som särskiljer de yngre skedena av markutnyttjande är förekomsten av lerbottnar. De användes för hantering av fisk.[185] De hade även en betydelsebärande symbolisk innebörd vid de transaktioner som ägde rum mellan aktörerna på marknaderna, både som uttryck för bruksrättigheter och som bekräftelser på att transaktionerna gått rätt till.[186] Lerbottnar visar med andra ord att fiskhanteringen organiserades på nytt sätt, eftersom fisk blivit en kommersiell produkt.

Från och med slutet av 1200− och under inledningen av 1300-talen togs allt större delar av det tidigare marknadsområdet i anspråk för varaktig tätortsbebyggelse (fig. 8). Detta kännetecknas av spår efter omfattande markberedningsarbeten. Det handlade både om marknadsområdet,[187] och markberedning av tidigare outnyttjade områden närmare stranden.[188] Gatsträckningen över Bollbrobäcken i söder (en del av härvägen mot Lund) och dess vidare förlängning ner till hamnen (det som i dag är Södra Storgatan, Södra- och Norra Kyrkogatan), omnämns som Adelgata i det äldre skriftliga materialet.[189] Det var stadens huvudstråk och fungerade som torg.[190] Arkeologiska undersökningar har visat att torggatorna och andra huvudgator brolades under dessa båda århundraden.[191] De byggnader som uppfördes hade mer rigida konstruktioner. I de centrala delarna uppfördes redan under slutet av 1200-talet grundmurade källar-byggnader i sandsten,[192] varav det ena var stadens rådhus.[193] Under slutet av 1200-talet och 1300-talet

[180] Holmberg: Den skånska öresundskustens medeltid, 1977, s. 111.
[181] Kindström: ’Stadsplan och bebyggelse’, 1985, s. 30-2.
[182] Holmberg: Den skånska öresundskustens medeltid, 1977, s. 111-2.
[183] Bååth: ’Den senare medeltiden’, 1933, s. 38.
[184] jfr Weidhagen-Hallerdt: ’Brända huset’, 1964; Wihlborg: Mariagatan, N Kyrkogatan, Helsingborg, 1992.
[185] jfr Cardell: Sorterade sillar, Helsingborg, 2005:6, 2005.
[186] jfr Ersgård: ’Lerbottnarna’, 2006.
[187] jfr exempelvis Wihlborg: Kv Tor 2-6, 1992; Löfgren: Kv Thalia 8, Helsingborg, 1992; Kriig: Kv Norden 24, Helsingborg, 1992.
[188] Bååth: ’Den senare medeltiden’, 1933, s. 61; jfr Löfgren: Kv John Ericsson, Helsingborg, 1991.
[189] Bååth: ’Den äldre medeltiden’, 1925, s. 246-251; Bååth: ’Den senare medeltiden’, 1933, s. 50.
[190] Bååth: ’Den senare medeltiden’, 1933: 50-51.
[191] Bååth: ’Den senare medeltiden’, 1933, s. 60; Weidhagen-Hallerdt: ’Brända huset’, 1964; Wihlborg: Mariagatan, N Kyrkogatan, Helsingborg, 1992.
[192] Weidhagen-Hallerdt: ’Brända huset’, 1964; Löfgren: Kv Tor 33, Helsingborg, 1991.
[193] jfr Mårtensson: ’Torg och rådhus’ 1928.

byggdes stenkällarförsedda hus längs med huvudstråket och adelgatan Södra Storgatan.[194] I hela stadsområdet förefaller betydande del av byggnaderna från och med denna period ha uppförts med stensyll istället för jordgrävda stolpar som var brukligt tidigare.[195]

Byggnadsarbetena av den nuvarande S:ta Maria inleddes omkring år 1300.[196] Det som till slut uppfördes var en treskeppig gotisk pseudobasilika med tresidigt kor. Grunden består av sandstenskvader som allmänt anses vara återanvänt material från det romanska kapellet. De resterande och huvudsakliga delarna är byggda i tegel. I dess fullbordade utformning uppgick dess storlek till 1035 m^2, vilket är mer omfattande än kyrkorna på landborgen.[197] Den äldre kyrkogården omfattade en avsevärt större yta än vad som anges på de äldsta kartorna.[198] Kyrkogårdens ursprungliga södra begränsning var något förskjuten söderut i förhållande till idag.[199] Gravar har påträffats på nuvarande Billeplatsen öster om kyrkan, i de norra delarna av Norra Kyrkogatan, samt i de östra delarna av kvarteret Vikingen i väster.[200] Det har i likhet med Själabodarna vid S:t Petri kyrka i Malmö[201] legat flera hus som byggts på tidigare kyrkogårdsmark längs med kyrkogårdsmuren.[202] Uppförandet av en kyrkogårdsmur, det kontinuerliga byggandet av hus som var belägna längs med murens insida samt Mariakyrkans storlek, innebar att kyrkogårdens storlek reducerades under loppet av perioden från slutet av 1200-talet till 1400-tal.

Urbaniseringen och Helsingborg

Bilden av det helsingborgska Troja är radikalt annorlunda än vad både Mogens Madsen och Ludvig Magnus Bååth föreställde sig. Istället för den muromgärdade tätbebyggda tidigmedeltida staden runt den mäktiga borgen mellan de sorgligt rivna kyrkorna, framträder istället en kungsgård och fyra huvudgårdar. Bilden kompliceras av att de senaste 35 årens arkeologi inte heller har producerat bevis för en varaktig tätort nere på stranden under denna tid. Omtalandet av urbana tomskatter i betydelsebärande tidiga urkunder innebär att det finns konkreta urbaniseringskriterier från slutet av 1000-talet, samtidigt som det saknas belägg för att det funnits en stad före 1200-talets senare del. Hur ska då urbaniseringsförloppet förstås? Viktiga utgångspunkter finns i de symbiotiska relationerna mellan strandorten, landborgsgårdarna och agrarbebyggelserna i det omgivande landskapet.

Urbaniseringen, huvudgårdarna och torget

I de äldsta berättande skriftliga källorna omnämns Helsingborg utifrån ortens placering i ett landskapssammanhang; som platsen vid Öresunds smalaste del. Detta gäller Njals saga, som avser händelser

---

[194] Schmidt Sabo: Kv Ruuth, Helsingborg, 1996:65, 1996; Pettersson: Kv Minerva 20-21, Helsingborg, 2000:36, 2000.

[195] jfr exempelvis Wihlborg: Kv Tor 2-6, Helsingborg, 1992; Kriig: Kv Norden 24, Helsingborg, 1992; Löfgren: Kv Thalia 8, Helsingborg, 1992; Cardell: Kv Tor 32, Helsingborg, 1995:1,1995.

[196] Holmberg: *Den skånska öresundskustens medeltid*, 1977, s. 152; Kindström: 'Stadsplan och bebyggelse', 1985, s. 55.

[197] jfr Andrén: *Den urbana scenen*, 1985: 200-1.

[198] jfr Kindström: 'Stadsplan och bebyggelse', 1985, s. 33-4.

[199] jfr Weidhagen-Hallerdt: 'Brända huset', 1964.

[200] Mårtensson: 'Medeltida byggnadshistoria' 1934, s. 273-4; Kindström: 'Stadsplan och bebyggelse', 1985, s. 51-2; Sarnäs: Gamla Staden 8:1, Helsingborg, 2018:22, 2018.

[201] Rosborn: *Malmö*, 1984, s. 21.

[202] jfr Mårtensson: 'Medeltida byggnadshistoria' 1934, s. 273-4; Weidhagen-Hallerdt: 'Brända huset', 1964; Sarnäs: Gamla Staden 8:1, Helsingborg, 2018:22, 2018.

från slutet av 900-talet till början av 1000-talet.[203] Detsamma återkommer när Adam av Bremen beskriver Helsingborg under 1070-talet: "*Från Själland till Skåne finns det många sjöförbindelser, den kortaste till Helsingborg, som man till och med kan se*".[204] Bååth menar i sin läsning av Adam av Bremen att orten i likhet med Århus, Ålborg, Vendel och Hærvig vid Kalundborg, framträder som viktiga noder i det danska rikets kommunikativa infrastruktur.[205]

De topografiska förhållandena med en långgrund sandstrand samt en tillräckligt bred strandremsa och en mindre skyddad bukt,[206] gjorde platsen till en väl lämpad landningsplats för den tidens skepp. De diffusa aktivitetsspåren visar att den har nyttjats under lång tid före det att varaktig bebyggelse etablerades. Orten var ett brohuvud för vägsträckningar mot Halland, mot Blekinge och Småland, samt till Lund. Dessa vägar kategoriserades som härvägar i de medeltida landskapslagarna. De var underställda en kunglig fredsordning och var därmed en del av det regalet.[207] Härvägarna från Helsingborg ser ut att ha etablerats före byarna, de löpte i stor utsträckning utanför dess inmarker och i anslutning till förhistoriska gravar och samlingsplatser. Orten var en länk i en utbyggd infrastruktur, och därigenom en närmast nödvändig passage för rörelser i landskapet. På samma sätt som den yngre järnålderns emporier,[208] var Helsingborg även beläget i utkanten av hävdvunna bygder.

Kusterna var en del av bygdernas marginalzoner. Medan den inre fredliga världen där bygdens lag och normer gällde omfattade bebyggelserna och inägorna, utgjorde utmarkerna och därmed även kusterna en yttre främmande och för invånarna i bygden laglös värld.[209] Kusterna var utfarts- och ankomstplatser, de var områden där aktiviteter knutna till tillvaratagande av marina naturresurser ägde rum. De var också platser som symboliskt associerades med resande, möte med främlingar, samt med förvärvande av prestigefulla och främmande metaller och föremål.

Bebyggelseetableringen på borgplatån under 700–800-talet var ingen tillfällighet. Under samma tid växte ett fjärrutbytesnätverk fram.[210] Genom orter som Hedeby, Ribe och Birka förbands det frisiska kustområdet med Östersjön. Men det fanns även betydligt fler säsongsmässigt utnyttjade kustorter som fungerade som marknadsplatser, där det bedrevs såväl handel som hantverk. Gården på landborgen måste ses i ljuset av dess strategiska placering i landskapet och i relation till strandplatsen. Trots avsaknad av konkreta belägg, bör det därför finnas argument för att någon typ av ickeagrara och merkantilt orienterade aktiviteter ägt rum på stranden nedanför. Helsingborg kan på detta sätt betraktas en *gateway community*,[211] visserligen utan permanent befolkning men som involverade personer hemmahörande i de kringliggande bygderna såväl som främlingar från mer avlägsna områden.

---

[203] jfr Bååth: 'Den äldre medeltiden', 1925, s. 173.
[204] Adam av Bremen: *Historien om Hamburgstiftet*, 1984, s. 207-8.
[205] Bååth: 'Den äldre medeltiden', 1925, s. 189-92.
[206] jfr Bååth: 'Den senare medeltiden', 1933, s. 32-3.
[207] jfr Hoff: *Lov og landskab*, 1997, s. 293-7.
[208] jfr Hodges: *Dark Age Economics*, 1982, s. 50-6; Andrén: 'Från antiken till antiken', 1998.
[209] jfr Andrén: 'Från antiken till antiken', 1998; Hedeager: 'Asgard Reconstructed?', 2001.
[210] Sindbæk: *Ruter og rutinisering*, 2005, s. 269-272.
[211] jfr Hodges: *Dark Age Economics*, 1982, s. 50-7.

Kungalevet och huvudgårdarna etablerades under 1000-talet. De är ungefär samtida med omtalandet av tomtskatten i Knut den Heliges gåvobrev från 1085. Hur långt tillbaka i tiden som regenten utkrävt tomtskatt går naturligtvis inte att avgöra. Skatten instiftades inte genom gåvobrevet, det avser en existerande inkomst som donerades till domkyrkans kaniker. Bååth visar att tomtskatten inte kan separeras från den kamerala kategorin *villa forensis*.[212] På svenska kan det översättas till *bebyggelse med torg*, men med innebörden att bebyggelsen lydde under en specifik torgrätt. Det faktum att skatten erlades i penningar visar vidare att den var anpassad till merkantil verksamhet. Det finns flera faktorer som talar för att torget varit beläget på stranden och ska associeras med de diffusa bebyggelselämningarna. För det första ägde handelstransaktioner under denna tid i huvudsak rum utanför boplatserna. [213] För det andra fungerade härvägarna som torgytor, [214] och i Helsingborg kan den lokaliseras till Adelgatan som löpte parallellt med strandlinjen nedanför landborgsbranten.

För att förstå etableringen av landborgsgårdarna är det viktigt att understryka att placeringen valdes med utgångspunkt från relationen till strandplatsen, inte det omvända. Bebyggelserna var avsedda att bli sedda och de fanns på strategiska platser där tillträdet till torget kunde kontrolleras. Etableringen av kungsgården var inte bara en konsekvens av att torget var betydelsefullt eller hade ökat i omfattning. Det handlade även om förmågan att upprätthålla freden på den viktiga passagen över Öresund och på härvägarna.[215] Men det var även utgångspunkt för kronans maktutövande i det kringliggande häradet. De tingsförhandlingar som omtalas i *Gesta Danorum* tyder på att kungalevet exempelvis varit centrum för en rättskrets.[216] Genom etableringen transformerades bebyggelsen även till en centralort för de kringliggande agrarbebyggelserna.

Etableringarna av huvudgårdarna måste betraktas i ljuset av kungalevet. S:t Clemens och S:t Petri kan på olika sätt knytas till kronan. Det bör hållas för sannolikt att samtliga landborgsgårdar fanns på kronans mark, som hade förlänats till– eller tillhörde personer i regentens följe eller nätverk av betydelsefulla personer. Etableringarna bör därför förstås som ett uttryck för alliansbildningar inom elitkollektivet, som upprättats i syfte att hävda och utöva regal makt. Som huvudgårdar och sockencentra var de även en form av centralorter för bebyggelser i omgivningarna och sannolikt även för aktörerna på torget. Genom gårdarna tillförsäkrade sig innehavarna även bruksrättigheter till torget på stranden.[217]

Investeringar i monumentalarkitektur på landborgen under slutet av 1000-talet och 1100-talet sker samtidigt som markutnyttjandet på stranden ändrade karaktär. Dels måste detta ha inneburit att andra aktörer fanns representerade på marknadsområdet.[218] I Malmö var exempelvis närvaron av tyska köpmän tydlig redan under 1100-talet.[219] Dels måste marknadernas omfattning och därmed även inkomsterna ha ökat avsevärt. I Skanör precis som i Helsingborg uppfördes borgar i syfte att effektivisera kontrollen över marknaden och förbättra kungamaktens organisatoriska infrastruktur. [220] Torgets ökade betydelse berörde även

[212] Bååth: 'Den äldre medeltiden', 1925, s. 246-249,
[213] jfr Gurevitj: *Feodalismens uppkomst* 1979, s. 74-94; Gustin: *Mellan gåva och marknad*, 2004, s. 166-174, 242-243.
[214] Bååth: 'Den äldre medeltiden', 1925, s. 246-251; Bååth: 'Den senare medeltiden', 1933, s. 50.
[215] jfr Bååth: 'Den äldre medeltiden', 1925, s. 250-7.
[216] jfr Svensson: *Nämnda ting men glömda*, 2015, s. 34.
[217] jfr Thomasson: 'S'Villanorvm de Malmøghae', 2008.
[218] jfr Hodges: *Dark Age Economics*, 2012, s. 8-11, 27-29.
[219] Brorsson: 'Spåren av tyska köpmän', 2006.
[220] Ersgård: Vår marknad i Skåne, 1988.

huvudgårdarna. Eftersom innehavarna sannolikt var involverade i marknadsaktiviteterna, ökade inkomsterna. Detta skapade kapital att investera i prestigearkitektur genom kyrkor. De var maktsymboler som artikulerade innehavarens kristna fromhet (en form av *conto per Dio*), samt legitimitet och kontroll av tillträdet till det heliga.

Landskapet runt Helsingborg var sammanbundet genom en fäladsmark, gemensam för huvuddelen av agrarbebyggelserna. Det var ett landskap där den dominerande näringen var boskapsskötsel. Filborna skiljde ut sig. Den var en huvudbosättning i området. I likhet med vikingatidens och den tidiga medeltidens aristokratiska residens var Filborna beläget i anslutning till miljöer med tings- och/eller förkristna rituella platser vilket i detta fall indikeras av marknamnen.[221] I sådana miljöer fanns även, som i Filborna, fynd som kan sättas i samband med specialister av olika slag, exempelvis militärer, specialiserade hantverkare och religiösa funktionärer. Byns centrala position som flaskhals mellan två omfattande fäladsmarker var lämplig för djurhållning (jfr fig. 3). Landskapets utformning tillsammans med ortnamnets innebörd (*fölbacken*), fynden av hästutrustning och anknytningen till militära positioner i regentens hird, indikerar att egendomen kan ha fungerat som ett stuteri. Filborna framstår därigenom som områdets huvudort före etableringen av kungalevet. Den var utgångspunkt för regentens hävdanden i området och i förhållande till landningsplatsen nedanför landborgen.

Byns bebyggelsestruktur förändrades omkring år 1100, då de stora tofterna avstyckas i mindre enheter och då gårdarna utformas på ett annat sätt. Storleken på den nya gårdsenheten var emellertid även fortsättningsvis omfattande, vilket bör betyda att dess ekonomiska underlag fortsättningsvis varit detsamma men att driftsformerna förändrats. Det innebär att en rumslig ordning som präglats av förkristna trosföreställningar bröts upp (hallbyggnaden och de rituella platserna). Samtidigt gjorde regenten och den huvudsakliga jordägaren i byn väsentliga investeringar i en kristen rumslig ordning i form av kyrkor med anslutande och nya begravningsplatser några enstaka kilometer därifrån. Det faktum att Filborna helt eller delvis innehades av regenten (som patrimonium), bör tala för att invånarna hade S:t Petri som sockenkyrka.

Staden och landborgen

Med etableringen av en varaktig befolkning på stranden förändrades återigen dynamiken. Migrationen till urbana orter och som resulterade i varaktig tätortsbebyggelse, drevs av en kraftig befolkningstillväxt,[222] brist på jord i kombination med sociala spänningar. Ett första tecken på upplösning av bandet mellan borgen och torget på stranden finns i Valdemars jordebok.[223] Här gjordes en åtskillnad mellan inkomsterna från *villa* (dvs. torget) och fögderiet (dvs. länet). Det äldsta bevarade privilegiebrevet för Helsingborg, som innebar självstyre och oberoende av fogden på borgen, är utfärdat först år 1414.[224] Men det bör ha funnits äldre förlagor. I privilegiebrevet för Halmstad Broktorp från år 1327 erhöll invånarna där ”*… den frihet och nåd som Lunds och Helsingborgs män hade fått av käre herre konung Valdemar*”.[225] Bååth argumenterar dock för att de äldsta privilegierna skulle ha utfärdats redan under 1200-talet.[226] Det merkantila herraväldet över torget på

[221] jfr Larsson och Söderberg: Filborna by, 2004:26, 2004.
[222] Benidoctow: ’Demographic conditions’, 2003.
[223] Bååth: ’Den senare medeltiden’, 1933, s. 319.
[224] Bååth: ’Den äldre medeltiden’, 1925, s. 251.
[225] Bååth: ’Den äldre medeltiden’, 1925, s. 251.
[226] Bååth: ’Den äldre medeltiden’, 1925, s. 256.

stranden, förlänades därmed till en av borgarsammanslutningarna i form av rådet och representerade en form av urban frigörelse.[227]

Det väpnade upproret mot Absalon under 1100-talet följdes av fler. Det var inte bara de talrika militära attackerna som gett avtryck i urkunder och den investiturliknande konflikten mellan kung Kristoffer I och ärkebiskop Jacob Erlandson. De sociala spänningarna gav upphov till väpnade konflikter och uppror. Folk fann sig inte i orättvisorna. Det finns exempelvis uppgifter från domkyrkans arkiv om att bönderna var ”… *galna mot ädlingar*”.[228] En av dessa händelser ägde rum i Helsingborg. År 1263 belägrade och intog upproriska skåningar borgen.[229] Den innehades då av hertig Albrekt av Braunschweig, som året före blivit riksföreståndare i Danmark under Erik Klippings förmyndarregering.[230] Det är nu dominikanerna gör sig hörda för första gången. Mitt under belägringen skickar Albrekt efter svartbröder för att de ska kunna verka som medlare mellan honom och de upproriska.[231]

Anknytningen mellan dominikanerna och kungamakten är tydlig. Till skillnad från Franciskanerna, tog de ställning för kung Kristoffer under investiturkonflikten mot ärkebiskop Jakob Erlandson.[232] Det är därför inte underligt att dominikanerna någon gång under åren 1269-1275 erhåller en tomt utanför stadsområdet, på vad som med all sannolikhet var kunglig egendom. Placeringen av konventet längs med en av huvudlederna i anslutning till stadsområdet och institutionerna på landborgen var på så sätt logisk för både kungamakten och svartbröderna. Helsingborg utgjorde en ur kommunikationssynpunkt väsentlig knutpunkt, där bröderna kunde resa runt och predika och samla in pengar för sin försörjning.[233]

Grundandet av konventet var ett ideologiskt verktyg för att hantera klasskonflikterna i samhället, med en orden som var lojal med kungamakten. Men det bör även uppfattas som ett aktivt medel för stiftaren att befrämja stadsutveckling.[234] Med dominikanerna följde teglet, på danska *munkesten*, som byggnadsmaterial.[235] Tegelugnar är frekvent förekommande anläggningar på konventen, inte bara i Helsingborg. Det ligger nära till hands att se en direkt koppling mellan färdigställande av konventet och avslutningsfasen av det nya borgtornet.[236] Om inte teglet brändes i konventets ugnar, bör åtminstone kompetensen att tillverka och bygga i tegel ha förvärvats och förmedlats via bröderna. Utökningen av länet har medverkat till att bekosta byggnationerna, men investeringen i en ny och modern militäranläggning och riksborg motiverades sannolikt även av regentens expansiva politiska ambitioner.

Den för städerna så typiska tegelgotiken fick på detta sätt paradoxalt nog sitt första avtryck utanför stadsområdet i Helsingborg. Samtidigt skapade anläggningen vad som utifrån de arkeologiska undersökningarna förefaller ha varit ett varaktigt tätbebyggt område, ett urbant förortsområde utanför det definierade

---

[227] jfr Andrén: *Den urbana scenen*, 1985, s. 119-20.
[228] Blomqvist: *Lunds historia*, 1951, s. 112-3.
[229] Bååth: ’Den senare medeltiden’ 1933, s. 339-40.
[230] Bååth: ’Den senare medeltiden’ 1933, s. 303.
[231] Bååth: ’Den senare medeltiden’ 1933, s. 303-4.
[232] Cinthio: ’Dominikanerna’, 1988.
[233] jfr Tagesson: *Biskop och stad*, 2002, s. 182-3.
[234] jfr Tagesson: *Biskop och stad*, 2002, s. 183.
[235] Jacobsen: *Prædikebrødrenes samfundsrolle*, 2009, s. 249-52.
[236] analyser har visat på likheter i tillverkning av tegel från konvent och tornets översta delar; jfr Thomasson: ’Den ypperligt befästade borgen’, 2020.

stadsrummet. Genom byggandet av Mariakyrkan tog det inte lång tid förrän den nya arkitekturen även fick en avnämare nere i staden. På detta sätt relaterades monumentet på stranden med de som låg på landborgen. Det skapades ytterligare en relation. Den nya Mariakyrkan var en omfattande anläggning men med en begränsad kyrkogård. I den växande staden måste det ha varit en utmaning att hitta begravningsutrymmen.[237] Brödernas begravningsplats och deras tjänster på det området måste därför ha kommit väl till pass, och kanske också varit en förutsättning för bebyggelsens expansion i området vid Mariakyrkan.

Flera faktorer fanns bakom förändringarna av huvudgårdarna. Förvaltningen av riket hade förändrats. Det regala herraväldet utövades via länsborgar där en fogde fungerade som regentens ställföreträdare. Det styrdes på detta sätt via formella tjänstebefattningar som innehades av högadeln, istället som tidigare genom allianser med mäktiga personer inom elitkollektivet som i utbyte erhöll statuspositioner.[238] Genom etableringen av staden omvandlades förhållandena för landborgskyrkorna. Staden var en separat socken. Dominikanernas gudstjänster var öppna för alla. Det var här de allra flesta föredrog att bli begravda. Landborgskyrkorna förblev säkert sockenkyrkor för personer i den omgivande landsbygden. Men i förhållande till staden fungerade de som komplement snarare än som huvudkyrkor. Gotiseringen var uttryck för nya religiösa ideal och liturgiska praktiker där församlingen fick ökat inflytande på kyrkornas utformning. Allt detta talar för att även patronaternas arkitektoniska närvaro i form av residens tonats ner eller helt försvunnit från huvudgårdarna. Högaristokratin, som Albrekt av Braunschweig och släkten Oxe, var grundare och gynnare av konvent.[239] Möjligen valde de att vara representerade i det egentliga stadsområdet,[240] istället för att residera på landborgen. I de skriftliga källorna finns belägg för att frälsepersoner från och med 1300-talet innehaft gårdar nere på stranden.[241]

Med kyrkorivningarna under reformationen försvann nästan alla synliga spår efter huvudgårdarna på landborgen. Det som återstår är avbildningen på Georg Brauns kopparstick i bokverket om världens viktigaste städer (fig. 1). På landborgen, på ömse sidor av den iögonfallande borgen, framträder två inhägnader. Den norra, med små odlingslotter, var de då kvarvarande delarna av S:t Clemensegendomen. Den södra med lite mer träd, avbildar sannolikt gården i kvarteret Lasarettet. Spisen, tegelgolvet och takpannorna som hittades här är de konkreta fysiska spåren efter de byggnader som syns på bilden. Det är vad som återstår av det mytomspunna Troja.

[237] Trots att ny jord tillfördes kyrkogården; jfr Weidhagen-Hallerdt: ’Brända huset’, 1964.
[238] Hermansson: *Släkt, vänner och makt*, 2000, s. 7-8.
[239] Andrén: *Den urbana scenen*, 1985, s. 59.
[240] Hansen: *Medeltida stadsaristokrati*, 2020, s. 261-264.
[241] jfr Kindström: ’Stadsplan och bebyggelse’, 1985, s. 77-80.

Litteraturliste

Otryckt material

Andersson, M.: Gamla staden 7:1 Helsingborgs kommun. Arkeologisk utredning. UV Syd rapport 2005:2, Lund, 2005.

Anglert, M.: S:t Clemens kyrkogård. Skåne, Helsingborg, kv Prins Fredrik 5 och 6. Arkeologisk förundersökning och undersökningar 1985, 1987 och 1988. Raä 11. UV Syd rapport 1996:85. Riksantikvarieämbetet, arkeologiska undersökningar, 1996.

Bolander, A.: Georadarundersökning, geoteknisk provborrning samt arkivstudier. Gamla Staden 8:1, Skåne, Helsingborgs kommun, Helsingborgs stad, Helsingborg fornlämning 42. Arkeologisk förundersökning genom schaktkontroll 2015 samt översiktlig arkeologisk förundersökning 2016. Arkeologerna, Statens historiska museer. Rapport 2016:84, Lund, 2016.

Bolander, A. och Anglert, M.: Spår efter medeltida bebyggelse på Landborgen. Gamla Staden 8:1, Skåne, Helsingborgs kommun, Helsingborgs stad, Helsingborg fornlämning 42. Arkeologisk förundersökning 2013. UV Rapport 2013:102, Lund, 2013.

Bondesson Hvid, B.: Arkeologisk förundersökning. Skåne, Helsingborg, kv Minerva 24, Raä 42. UV Syd rapport 1997:29, Lund, 1997.

Bondesson, Hvid B.: Arkeologisk förundersökning. Skåne. Helsingborg, kv. Lasarettet och Bergaliden, RAÄ 42. Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport 2000:65, Lund 2000.

Carelli, P.: På jakt efter underjordiska murar. Rapport över arkeologisk provborrning inom Helsingborgs medeltida slottsområde. Arkeologiska institutionen, Lunds universitet, Lund, 1998.

Carelli, P.: S:t Mikaelskapellet och ringmuren. Rapport över arkeologisk undersökning inom Slottshagen Helsingborg, Skåne (Raä 42). Arkeologiska institutionen, Lund, 2001.

Carelli, P. och Thomasson, J.: Återupptäckta och omdaterade murar. Rapport över arkeologisk undersökning inom Slottshagen Helsingborg, Skåne (Raä 42). Arkeologiska institutionen, Lund, 1999.

Cardell, A.: Skåne, Helsingborg, kvarteret Tor 32, RAÄ 42. Arkeologisk förundersökning och slutundersökning. RAÄ, Byrån för arkeologisk undersökningar 5. UV Syd rapport 1995:1, Lund, 1995.

Cardell, A.: Bilaga 3. Sorterade sillar för saltning. Arkeologisk slutundersökning 2004. Kvarteret Liljan 2 och 22, Malmö. I Larsson, S. och Balic, I (red.): UV Syd dokumentation av fältarbetsfasen 2005:6/Malmö Kulturmiljö, enheten för arkeologi, rapport 2006:2, Malmö, 2005.

Erikson, M.: Kulturgeografisk undersökning inför arkeologisk utredning. Skåne, Malmöhus län, järnvägen västkustbanan, delen Helsingborg – Kävlinge. 1995. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar. UV Syd Rapport 1996:36, Lund, 1996.

Erikson, M.: Kulturgeografisk analys av Filborna by. Filborna by: gård och by i ett långt tidsperspektiv: arkeologiska för- och slutundersökningar. Larsson, R. och Söderberg, B. (red.). UV Syd Rapport 2004:26. Lund: Avdelningen för arkeologiska undersökningar, Riksantikvarieämbetet. Lund, 2004.

Flensburg, M.: Rapport. Rester av jordvallen till bastion prins Christian, kv. Lasarettet (f.d. Bastionen), Hälsingborg, Skåne. Hälsingborgs museum. Hälsingborg, 1972.

Holmberg, R.: Skåne, Hälsingborg, kv Vattentornet, S:t Petri. Arkeologisk rapport, Hälsingborgs museum, Helsingborg, 1968.

Hök, H.: Dominikanernas konvent i Helsingborg S:t Nicolai. Rapport från utgrävningar 1952-54. Helsingborgs museer, Helsingborg, 2005.

Jacobsson, B.: Rapport. Undersökningen omfattar delar av tre vägar samt en öppen plats. Kv. Kärnan Norra, tomt 3 och 4, Hälsingborg, Skåne. Hälsingborgs museum, Helsingborg, 1972.

Jacobsson, B.: Rapport. Medeltida gravar. Kv Minerva 12 A, Helsingborg, Skåne, Lund, 1985.

Jacobsson, B.: Skåne, Helsingborg, Kv Lasarettet, RAÄ 42, 1995. Arkeologisk förundersökning. Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar, UV Syd. UV Syd Rapport 1996:22, Lund, 1996.

Jacobsson, B.: Arkeologisk förundersökning. Kv. Lasarettet 3, Helsingborg, Skåne, Helsingborgs socken, kv. Lasarettet 3, RAÄ 42, Helsingborgs kommun. UV Syd rapport 2005:23, Lund, 2005.

Karlsson, M.: *Byarnas bönder: de historiska källorna***,** UV Syd, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, Lund, 2005.

Knarrström, A., Larsson, S. och Strandmark, F.: Arkeologi på Lasarettsområdet i Helsingborg, 2016-2018. Arkeologiska schaktningsövervakningar 2016-2018, arkeologisk förundersökning 2017 samt arkeologisk undersökning 2017. Skåne, Helsingborg, fastigheten Lasarettet 5. Rapport. Arkeologerna, Statens historiska museer. Lund, in prep.

Kriig, S.: Kv Norden 24, Helsingborg, Skåne 1998. Fornlämning 42. Arkeologisk slutundersökning. RAÄ, Byrån för arkeologiska undersökningar, Lund, 1992.

Larsson, R. och Söderberg, B.: Filborna by: gård och by i ett långt tidsperspektiv: arkeologiska för- och slutundersökningar. Larsson, R. och Söderberg, B. (red.). UV Syd Rapport 2004:26. Lund: Avdelningen för arkeologiska undersökningar, Riksantikvarieämbetet, Lund, 2004.

Lindberg, S.: UV Rapport, Arkeologisk förundersökning i form av schaktkontroll 2014. Kv Minerva 24, Helsingborg Skåne, Helsingborgs kommun och stad, kv Minerva 24, fornlämning Helsingborg 42:1, 2014:107, Lund, 2014.

Löfgren, A.: Kv Slottsvången, Helsingborg, Skåne, 1984. Schaktövervakning – arkeologisk undersökning, medeltida gravar. Riksantikvarieämbetet, Byrån för arkeologiska undersökningar, Uv Syd, Lund, 1985.

Löfgren, A.: Rapport. Kolmätaregränden, Kullagatan och Strömgränden Helsingborg 1986. Riksantikvarieämbetet, undersökningsverksamheten, Lund, 1987.

Löfgren, A.: Kv John Ericsson, Helsingborg. Arkeologisk undersökning av den medeltida strandlinjen. Riksantikvarieämbetet, Byrån för arkeologiska undersökningar, Uv Syd, Lund, 1991.

Löfgren, A.: Rådhuskällaren i Helsingborg. Kv Tor 33 Helsingborg. Arkeologisk undersökning 1985 och 1986. Riksantikvarieämbetet, Byrån för arkeologiska undersökningar UV Syd, Lund, 1991.

Löfgren, A.: Kv Thalia 8 m fl, Helsingborg, Skåne, 1984. Fornlämning 42. Arkeologiska förundersökningar och slutundersökning. Riksantikvarieämbetet. Byrån för Arkeologiska Undersökningar, Lund, 1992.

Löfgren, A. Skåne, Helsingborg, kv Slottsvången, Raä 42 1993. Arkeologisk förundersökning. Raä Byrån för arkeologiska undersökningar, Lund, 1993.

Nagmér, R. B.: Arkeologisk förundersökning, Skåne, Helsingborg, kv Minerva 24. Raä UV Syd rapport 1994:2, Lund 1994.

Pettersson, C. B.: Med hantverket i centrum. Kvarteret Minerva i Helsingborg. Medeltida bebyggelselämningar och kulturlager. Kv. Minerva 20-21, RAÄ 42, Helsingborg, Skåne. Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. UV Syd Rapport 2000:36, Lund, 2000.

Salminen, L.: Sankt Mikaels kapell i Helsingborg. Arkeologisk undersökning 2004. Regionmuseet Kristianstad/Landsantikvarien i Skåne. 2007:18, Kristianstad, 2007.

Sarnäs, P.: Gamla staden 8:1 & 8:8, fornlämning 42, Omgestaltning av Mariatorget, Helsingborgs stad, Helsingborgs kommun, Skåne län. Arkeologisk undersökning i form av schaktningsövervakning 2017. Skånearkeologi, Rapport 2018:22, Malmö, 2018.

Sarnäs, P.: Gamla Staden 8:2, fornlämning 42. Ombyggnad av Terrasstrappan. Helsingborgs stad, Helsingborgs kommun, Skåne län. Arkeologisk undersökning i form av schaktningsövervakning 2017–2019. Skånearkeologi, Rapport 2019:15, Malmö, 2019.

Schmidt Sabo, K.: Arkeologisk förundersökning. Skåne, Helsingborgs stad, kv Slottsvången 1996. Raä 42, Lund 1996.

Schmidt Sabo, K.: Bebyggelse från ett medeltida stadskvarter. Arkeologisk förundersökning och slutundersökning. Skåne, Helsingborg, Kv Ruuth, RAÄ 42. 1985-1986. RAÄ, arkeologiska undersökningar, UV Syd Rapport 1996:65, Lund, 1996.

Wihlborg, A.: Rapport. Provundersökning och schaktningsövervakning. Drottning Margaretas gata, Helsingborg, Skåne. Riksantikvarieämbetet, Byrån för arkeologiska undersökningar, Lund, 1981.

Wihlborg, A.: Rosenträdgården, kv Minerva, Helsingborg, Skåne. Riksantikvarieämbetet UV Syd, Rapport, Lund, 1987.

Wihlborg, A.: Rapport. Slottshagen, Helsingborg, Skåne 1988. Riksantikvarieämbetet, Byrån för arkeologiska undersökningar, Lund, 1988.

Wihlborg, A.: S:t Petri kyrkogård, kv Vattentornet, Helsingborg, Skåne, 1978, Fornlämning 12. Arkeologisk förundersökning och slutundersökning. Riksantikvarieämbetet. Byrån för arkeologiska undersökningar, Lund, 1992.

Wihlborg, A.: Rapport. Mariagatan, N Kyrkogatan, Karlsgatan, S Storgatan, Möllegränden, Stortorget, Billeplatsen, Ålgränden Helsingborg, fornlämning 42, Skåne, 1979-1992. Riksantikvarieämbetet, Byrån för arkeologiska undersökningar, Lund, 1992.

Wihlborg, A.: Kv Tor 2 – 6, Helsingborg, Skåne, 1981 – 1982. Fornlämning 42. Arkeologisk förundersökning och slutundersökning. Riksantikvarieämbetet. Byrån för Arkeologiska Undersökningar, Lund, 1992.

Tryckt material

Adam av Bremen: Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar, Stockholm: Proprius, 1984.

Andrén, A.: *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°. Nr. 13, Stockholm: Liber bokförlag, 1985.

Andrén, A.: ’Från antiken till antiken. Stadsvisioner i Skandinavien före 1700’, I Andrén, A. (red.): *Staden himmel eller helvete. Tankar om människan i staden,* Stockholm: Informationsförlaget, 1998, s. 142-193.

Andrén, A.: ’Ad Sanctos – de dödas plats under medeltiden’, *Hikuin 27,* Højbjerg: Forlaget Hikuin, 2000, s. 7-26.

Anglert, M.: *Luntertun/Ängelholm,* Medeltidsstaden 49. Stockholm: Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, 1984.

Anglert, M.: *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne*. Lund Studies in Medieval Archaeology 16, Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1995.

Aspeborg, H.: *Bönder och barbarer. Helsingborgsområdets järnålder*, Helsingborg: Dunkers kulturhus, 2008.

Benidoctow, J.: ’Demographic conditions’, I: Helle, K. (red.): *The Cambridge History of Scandinavia. Volume 1. Prehistory to 1520*. Cambridge, 2003, s. 237-249.

Blomqvist, R.: *Lunds Historia: Medeltiden,* Lund: Gleerup, 1951.

Brorsson, T.: ’Spåren av tyska köpmän’, I Larsson, S. (red.): *Liljan – om arkeologi i en del av Malmö,* Stockholm/Malmö: Riksantikvarieämbetets förlag, 2006, s. 194-205.

Bååth, L. M.: ’Den äldre medeltiden’, I Bååth, L. M. (red.): *Hälsingborgs historia. D. 1, Forntiden och den äldre medeltiden,* Helsingborg: Hälsingborgs stad, 1925, s. 159-288.

Bååth, L. M.: ’Den senare medeltiden. Hälsingborgs medeltid 1250-1536’, I Bååth, L. M. (red.): *Hälsingborgs historia. D. 2:1, Den senare medeltiden,* Hälsingborg: Hälsingborgs stad, 1933, s. 3-442.

Callmer, J.: ’Territory and Domination in the Late Iron Age in Southern Scandinavia’, I Jennbert, K., Larsson, L., Petré, R. och Wyszomirska-Webart, B. (red.): *Regions and reflection. In honour of Märta Strömberg.* Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° No 20, Lund: Almqvist & Wiksell International, 1991, s. 257-274.

Carelli, P.: *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 26, Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 2001.

Carelli, P.: 'Helsingborgsområdets medeltid (ca 1000-1536)', I Ulfsparre, A. C. och Greiff, M. (red.): *Helsingborgs historia. D. 8:1, Landsbygden*, Helsingborg: Helsingborgs stad, 2010, s. 109-188.

Cinthio, E.: Dominikanerna. *Skånska kloster. Skånes hembygdsförbund årsbok 1987/88*, Lund: Skånes hembygdsförbund, 1988, s. 89-96.

Dahl, S.: *Torna och Bara. Studier i Skånes bebyggelse- och näringstopografi före 1860*, Lund: Meddelanden från Lunds universitets geografiska institution. Avhandlingar VI, 1942.

Erikson, M.: 'En väg till Uppåkra?', I Larsson, L. (red.): *Uppåkra. Centrum i analys och rapport.* Uppåkrastudier 4. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, No 29, Lund: Almqvist & Wiksell International, 2001, 167-176.

Eriksson, T., Drake, K. och Carelli, P.: *Kärnan och borgen. Helsingborgs slotts medeltida byggnadshistoria*, Helsingborg: Skrifter/stadshistoriska avdelningen Dunkers kulturhus nr 7. Skånsk senmedeltid och renässans 22, 2007.

Ersgård, L.: *'Vår Marknad i Skåne'. Bebyggelse, handel och urbanisering i Skanör och Falsterbo under medeltiden,* Lund Studies in Medieval Archaeology 4, Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1988.

Ersgård, L.: 'Lerbottnarna och det tidigmedeltida samhället', I Larsson, S. (red.): *Liljan – om arkeologi i en del av Malmö,*. Stockholm/Malmö: Riksantikvarieämbetets förlag, 2006, s. 49-63.

Fendin, T.: 'De rituella fälten på Glumslövs backar', I Lagerås, P. och Strömberg, B. (red.): *Bronsåldersbygd 2300-500 f. Kr.,* Lund: Riksantikvarieämbetet, 2005, s. 366-419.

Fältmäteribrigaden: *Skånska rekognosceringskartan,* Gävle: Lantmäteriet, 1986

Gurevitj, A. J.: *Feodalismens uppkomst i Västeuropa*, Stockholm: Tiden, 1979.

Gustin, I.: *Mellan gåva och marknad. Handel, tillit och materiell kultur under vikingatid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 34, Lund: Lunds universitet, 2004.

Hansen, K.: 'Toke och andra aristokratiska kyrkbyggare i det medeltida Lund', I Gustin, I., Hansson, M., Roslund, M. och Wienberg, J. (red.): *Mellan slott och slagg. Vänbok till Anders Ödman*, Lund Studies in Medieval Archaeology 17. Lund: Lunds Universitet, 2016, s. 67-74.

Hansen, K.: 2020. Medeltida stadsaristokrati. Världsligt frälse i de skånska landskapens städer. Lund Studies in Historical Archaeology 21. Lund.

Hedeager, L.: 'Asgard Reconstructed? Gudme – a central place in the North', I de Jong, M. och Theuws, F. (red.): *Topographies of Power in the early Middle Ages*, Leiden, Boston och Köln: Brill, 2001, s. 467-507.

Helsingborgs stadslexikon: Helsingborg: Helsingborgs lokalhistoriska förening, 2006, Även tillgängligt på https://stadslexikon.helsingborg.se/ (2020-05-22).

Hermansson, L.: *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark.* Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg, 24. Göteborg. 2000.

Hodges, R.: *Dark Age Economics. The origins of towns and trade A D 600-1000*. New Approaches in Archaeology, London: Duckworth, 1982.

Hodges, R.: *Dark Age Economics. A New Audit,* London: Bristol Classical Press, 2012.

Hoff, A.: Lov og Landskab. Landskabslovenes bidrag till forståelsen av landbrugs- og landskabsudviklingen i Danmark ca. 900-1250, Århus: Aarhus universitetsforlag, 1998.

Holmberg, R.: *Den skånska Öresundskustens medeltid*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°. Nr 11, Lund/Bonn: Habelt, 1977.

Jacobsen, J. G. G.: *Prædikebrødrenes samfundsrolle i middelalderens Danmark*, Odense: Odense universitet, 2008.

Jacobsson, B.: 'Glumslövs kyrkogård, Glumslövs socken', *Arkeologi i Sverige 1979, rapport 1983:2,* Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 1983, s. 33.

Jennbert, K.: 'Helsingborgstraktens förhistoria', I Ulfsparre, A. C. och Greiff, M. (red.): *Helsingborgs historia. D. 8:1, Landsbygden,* Helsingborg: Helsingborgs stad, 2010, s. 39-108.

Jonsson, K.: Practices for the living and the dead: medieval and post-Reformation burials in Scandinavia, Stockholm: Stockholms universitet, 2009.

Kieffer-Olsen, J.: Grav og gravskik i det middelalderlige Danmark – 8 kirkegårdsudgravninger. Højbjerg: Aarhus universitetsforlag, 1985.

Kindström, L.-G.: 'Stadsplan och bebyggelse fram till mitten av 1800-talet', I Bååth, L. M. och Johannesson, G. (red.): *Helsingborgs historia. D. 6:2, Bebyggelse, hantverk, manufaktur,* Helsingborg: Helsingborgs stad, 1985, s. 11-320.

Lihammer, A.: 'Kungen och landskapet. Funderingar kring förändringar i västra Skåne under sen vikingatid och tidig medeltid', I Anglert, M. och Thomasson, J. (red.): *Landskapsarkeologi och tidig medeltid. Några exempel från södra Sverige*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, No 41, Stockholm: Almqvist & Wiksell, 2003, s. 71-114.

Madsen, M.: 'Kort beskrivning av några städer i Skåne. Om Hälsingborg', I Bååth, L. M. (red.): *Hälsingborgs historia. D. 2:1, Den senare medeltiden*, Hälsingborg: Hälsingborgs stad, 1933, s. 457-460.

Menander, H. och Arcini, C.: 'Dominikankonventet S:t Olof', I Hedvall, R., Lindeblad, K. och Menander, H. (red.): *Borgare, bröder och bönder. Arkeologiska perspektiv på Skänninges äldre historia*, Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 2013, s. 191-228.

Mårtensson, T. 'Fasta fornlämningar inom Hälsingborgs stads område', I Bååth, L. M. (red.): *Hälsingborgs historia. D. 1, Forntiden och den äldre medeltiden,* Hälsingborg: Hälsingborgs stad, 1925, s. 291-309.

Mårtensson, T.: ’Torg och rådhus i 1600-talets Hälsingborg’, *Hälsingborgs museums årsskrift 1928,* Hälsingborg: Hälsingborgs museum, 1928, s. 5-52.

Mårtensson, T. ’Medeltida byggnadshistoria’, I Bååth, L. M. (red.): *Hälsingborgs historia II:2,* Hälsingborg: Hälsingborgs stad, 1934.

Nilsson, I.-M.: Mellan makten och himmelriket: perspektiv på Hallands medeltida kyrkor, Lund: Lunds universitet, 2009.

Ohlsson, A.: ’Stenhuset i Färlöv’, I Gustin, I., Hansson, M., Roslund, M. och Wienberg, J. (red.): *Mellan slott och slagg. Vänbok till Anders Ödman*. Lund Studies in Medieval Archaeology 17, Lund: Lunds universitet, 2016, s. 205-208.

Reisnert, A.: ’Ystads franciskanerkloster och aristokratin. Huvudgårdar i Ystadsområdet’, I Andersson, H. och Anglert, M. (red.): *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 5, Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1989, s. 151 – 166.

Reisnert, A.: ’Huvudgårdar i Ystadsområdet. Några medeltidsarkeologiska synpunkter’, I Andersson, H. och Anglert, M. (red.): *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 5, Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1989, s. 145 – 150.

Riddersporre M.: ’Lantmäterihandlingar, runstenar och huvudgårdar. Några kommentarer och spekulationer i ett lokalt perspektiv’, I Andersson, H. och Anglert, M. (red.):*By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 5, Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1989, s. 135 - 144.

Rosborn, S.: ’Den medeltida staden och dess omland’, *Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer. Rapport. Medeltidsstaden 67*, Stockholm: Riksantivarieämbetet, 1984.

Rudebeck, E. ’Vägen som rituell arena’, I Jennbert, K., Andrén, A. och Raudvere, C. (red.): *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual,* Vägar till Midgård 2. Lund: Nordic Academic Press, 2002, s. 167-202.

Schnittger, B.: ’Hälsingborgstrakten under forntiden’, I Bååth, L. M. (red.): *Hälsingborgs historia. D. 1, Forntiden och den äldre medeltiden*, Hälsingborg, Hälsingborgs stad, 1925, s. 71-106.

Sindbæk, S. M.: Ruter og rutinisering. Vikingetidens fjernhandel i Nordeuropa. 2005. København.

Sjöbeck, M.: ’Allmänningen Kulla Fälad’, *Kring Kärnan III,* Hälsingborg: Hälsingborgs museum, 1947.

Svensson, P., ’Linjalen läggs i landskapet – skiftesreformerna i Helsingborgsbygden’, I Ulfsparre, A. C. och Greiff, M. (red.): *Helsingborgs historia. D. 8:1, Landsbygden,* Helsingborg: Helsingborgs stad, 2010, s. 247-309.

Svensson, O.: Nämnda ting men glömda: ortnamn, landskap och rättsutövning, Växjö: Linnéuniversitetet, 2015.

Söderberg, B.: ’Gårdens utveckling i Filborna ca 1000-1800. Traditionellt byggnadsskick i skånsk risbygd’, I Karsten, P. (red.): *Carpe Scaniam. Axplock ur Skånes förflutna*. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 22, Lund: Riksantikvarieämbetet, 1997, s. 175-195.

Söderberg, B.: ’Vad är en köpingeort?’. I Svanberg, F. & Söderberg, B. (red.): *Porten till Skåne. Löddeköpinge under järnålder och medeltid*. Riksantikvarieämbetet. Skrifter N° 32. Stockholm, 2000, s. 261−309.

Tagesson, G. *Biskop och stad. Aspekter av urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping*. Lund Studies in Medieval Archaeology 30, Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 2002.

Thomasson, J.: ‘Private Life Made Public. One Aspect of the Emergence of the Burghers in Medieval Denmark’, *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*. Andersson, H., Carelli, P. och Ersgård, L. (red.). Lund Studies in Medieval Archaeology 19. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska Undersökningar, Skrifter nr 24, Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 1997, s. 697-728.

Thomasson, J.: ‘Dominus Terrae Scania. Om den vandrande byn och maktens territorialisering’, I Larsson, L. och Hårdh, B (red.): *Centrala platser - Centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern. En vänbok till Berta Stjernqvist*. Uppåkrastudier 1. Acta Arcaeologica Lundensia. Series in 8o, N°. 28, Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1998, s. 73-94.

Thomasson, J.: ’Bybildningen och bönderna’, I Mogren, M. (red.): *Byarnas bönder. Medeltida samhällsförändring i Västskåne*. Skånska spår-arkeologi längs Västkustbanan. Riksantikvarieämbetet, Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 2005, s. 44-139.

Thomasson, J.: *Drottninghög och Dalhem: platser att vara stolt över*, Helsingborg: Kulturförvaltningen, 2005.

Thomasson, J.: ’S’Villanorvm de Malmøghae. Landskap, urbanitet, aktörer och Malmö’, I Andersson, H., Hansen, G. och Øye, I. (red.): *De første 200 årene. Nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer*. UBAS Nordisk, Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter 5, Bergen: Universitet i Bergen, 2008, s. 277-302.

Thomasson, J.: ’”Den ypperligt befästade borgen på den starka klippan”. Landborgen, borgen och Helsingborg’, I Kruse, T. (red.): *Kring Kärnan 41,* Helsingborg: Helsingborgs museer, 2020.

Weidhagen-Hallerdt, M.: ’”Brända huset” i Helsingborg’, *Kring Kärnan VII*, Helsingborg: Helsingborgs museer, 1964, s. 127-153.

Weidhagen-Hallerdt, M.: ’S:t Clemens kyrka i Helsingborg’, I Andrén, A. (red.): *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*. Lund Studies in Medieval Archaeology 1, Lund: Lunds Universitet, 1986, s. 131-144.

Weidhagen-Hallerdt, M.: ’En nyupptäckt ringborg i Helsingborg?’, *Ale Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge, nr 2 2009*, Lund, 2009, s. 24-36.

Weidhagen-Hallerdt, M.: S:t Clemens kyrka i Helsingborg: medeltida monument och människor, Helsingborg: Dunkers kulturhus, 2010.

Wibling, C.: Ringstorpsfynden. Grafskicket i Norden under öfvergångstiden mellan brons- och järnåldern, Helsingborg: Kilbergs bokhandel, 1906.

Wienberg, J.: *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 11, Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1993.

Wihlborg, A.: Helsingborg. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer, Rapport Medeltidsstaden 32, Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 1981.

Internetreferenser

Riksantikvarieämbetets fornminnesregister Fornsök. https://app.raa.se/open/fornsok/ (2020-05-11).

Kapitel 7

Dragør - fra markedsplads til søfartsby

FORFATTER: Niels-Knud Liebgott, arkæolog og tidligere museumsdirektør på Rosenborg og Amalienborg

EMNEORD: Handel, byudvikling, Øresundsbyer, middelalder, byarkæologi

Abstract

Based on evidence provided by written sources, an account is given of the history of Dragør from the 1340s, when the earliest privileges were issued, allowing German and Dutch towns to trade at the Dragør herring market, up to the beginnings of actual urban development in the early 17th century. The topography of Dragør during this period is described using evidence from the written sources, supplemented by related archaeological excavation results. The presentation of the latter provides examples of the development of the settlement and of the economic activity that unfolded in Dragør during the Middle Ages and up to the time of the civil war in Denmark (the Count's Feud) in the 1530s. The following century, which saw the end of the herring fisheries and related market activities, witnessed the beginnings of urban development in Dragør.

Det lille bysamfund Dragør er beliggende på Amagers sydøstligste punkt, 12 km fra København. Dragør gamle by består af ca. 350 huse, hvoraf hovedparten er fra 1700- og 1800-tallet (fig. 1). Sammen med Skanør og Falsterbo på Øresunds østkyst udgjorde Dragør i middelalderen kernen i det internationale handelsmarked, som almindeligvis kaldes Skånemarkedet. Men i modsætning til de to skånske byer, som rummer både kirker og borgruiner, er der i Dragørs bebyggelse ikke bevaret synlige levn fra middelalderen, muligvis bortset fra nogle af den nuværende bys overordnede gadeforløb. Kendskabet til Dragørs historie i middelalderen, de topografiske og bebyggelsesmæssige forhold samt aktiviteterne i det hele taget, må derfor bygge på de bevarede skriftlige kilder og på de arkæologiske fund og undersøgelser, som er blevet gennemført gennem tiderne.

De skriftlige kilder

Til den første kategori hører de spredte oplysninger, som findes i de tyske kilder vedrørende hanseatiske byers aktiviteter, Hanserecesserne og *Hanseatische Urkundenbuch.* Dietrich Schäfers grundlæggende værk om Skånemarkedet: *Das Buch des lübeckischen Vogts auf Schonen* (1887, genoptryk 2006) rummer tillige mange oplysninger relevante for Dragør. Af mere specifik betydning for Dragør er de bevarede kongelige privilegier udstedt til de udenlandske byer *(Diplomatarium Danicum)* samt den betydelige række af skøder og adkomster, som i dag opbevares i Københavns Stadsarkiv og som er publiceret i *Københavns Diplomatarium*. Disse dokumenter er alle udgivet som bilag i Chr. Nicolaisen*: Amagers Historie I-III*. Især de nævnte skøder og adkomster har haft afgørende betydning for den rekonstruktion af Dragørs middelalderlige

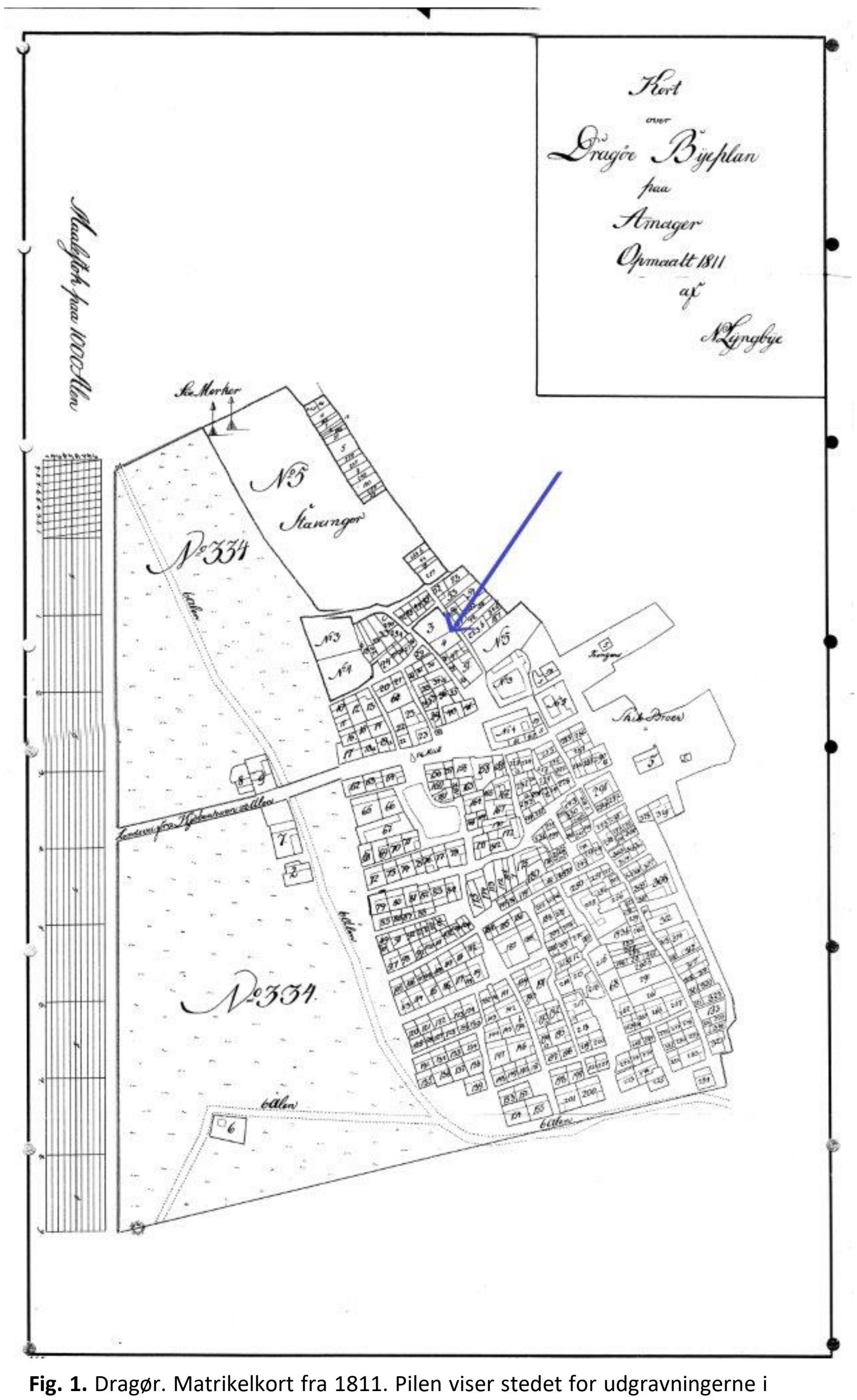

Fig. 1. Dragør. Matrikelkort fra 1811. Pilen viser stedet for udgravningerne i 1973-75. Bebyggelsen i den gamle by har kun gennemgået få ændringer siden dette kort blev fremstillet.

topografi, som omtales nedenfor. På grundlag af de ovennævnte kilder har Chr. Nicolaisen på forbilledlig vis sammenstillet et billede af Dragørs historie i middelalderen, som kort skal gengives i det følgende.[1]

Da Valdemar Atterdag (1340-1375) i 1340 tiltrådte som konge af Danmark, var de skånske provinser af de holstenske panthavere blevet overdraget til den svenske konge Magnus Smek. Den danske kongemagt havde

[1] Nicolaisen: *Amagers Historie,* 1907.

derved mistet en af rigets vigtigste indtægtskilder, som udgjordes af afgifterne på markederne i Skanør og Falsterbo. Det lykkedes kongen midlertidigt at erhverve råderetten over København med øen Amager, som tilhørte Roskildebispen, og det blev derved muligt at invitere købmændene fra de tyske og nederlandske byer til at flytte en del af deres aktiviteter fra østsiden af Øresund til Amager og Dragør, hvorved kongen kunne få del i afkastet fra det store sildefiskeri i Sundet og den medfølgende, internationale handelsudveksling. Den kongelige invitation havde form af udstedelsen af en række privilegier. Først til Stralsund og den hollandske by Kampen i 1342, og i 1346 erholdt den nederlandske by Zytphen samme rettigheder.[2] Medens de nederlandske byer synes at have ophørt med trafikken på Dragør i løbet af en kortere årrække, optræder der i resten af 1300- og 1400-årene en voksende skare tyske Østersøbyer i Dragør. Således havde både Stralsund og Stettin med tiden etableret deres hovedaktivitet i Dragør, medens f.eks. Lybæk fortsat koncentrerede denne bys erhvervsinteresser i Skanør og Falsterbo. De privilegerede byer fik råderet over afgrænsede områder på Dragørlejet, såkaldte "fed". Nogle byer gik sammen om at dele et fed, men fælles for dem alle var, at de hver især havde vidtgående rettigheder og muligheder for at bedrive deres handel her. Gennem byernes egne fogeder havde de ret til at opretholde jurisdiktionen over egne borgere, som opholdt sig på feddene i markedsperioden, blot ikke i sager, hvor overtrædelse kunne medføre korporlig afstraffelse. Denne del af retsvæsenet hørte under Kongens foged på borgen i København.

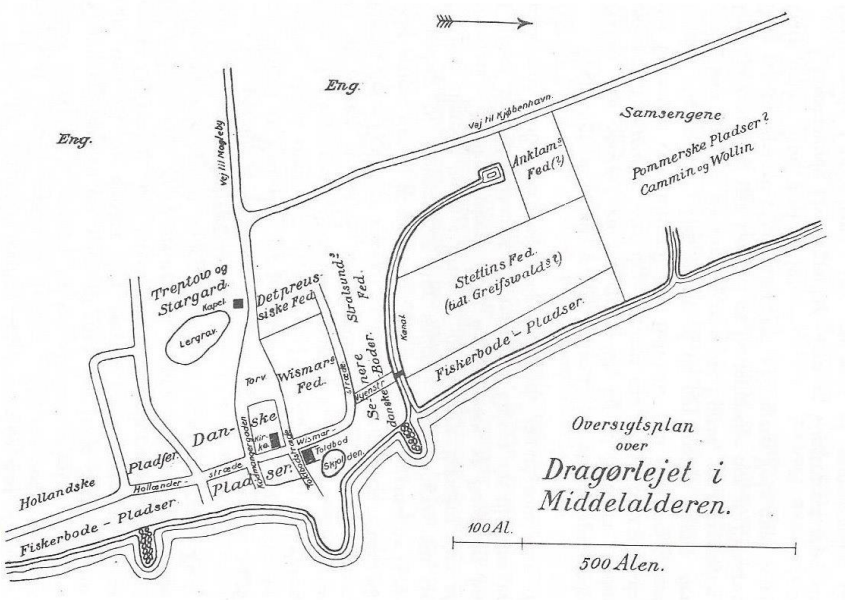

Fig. 2. Chr. Nicolaisens rekonstruktion af Dragørs topografi i 1400-årene, fortrinsvis baseret på skøder og andre skriftlige kilder. Nicolaisen: *Amagers Historie,* 1907, s. 66.

Dragørs middelalderlige topografi

På grundlag af spredte kildeoplysninger – væsentligst fra 1400-årene – har Chr. Nicolaisen forsøgt at rekonstruere byens gadeforløb og feddenes indbyrdes placering i Dragør.[3] (se fig. 2) Det må understreges, at situationen næppe på noget tidspunkt har set ud, som her er angivet. Som nævnt bygger rekonstruktionen

[2] Dipl. Dan. 3Rk. I 246, 249, samt 3 Rk. II 281,282.

[3] Nicolaisen: *Amagers Historie,* 1907, s. 66.

på skriftlige kilder, men disse er indsamlet fra en periode, der dækker henved 200 år fra begyndelsen af 1300-årene til slutningen af 1500-årene. Det er et meget langt tidsafsnit, når man betænker den dynamiske aktivitet, som prægede livet i Dragør i denne periode. Når det gælder de ældste perioder – det vil i denne sammenhæng sige 1300-årene – har bebyggelsen været af meget flygtig karakter. Boderne har været bygget af medbragt materiale, sejldug og tømmer, og er ved markedets ophør i oktober/november hvert år atter blevet fjernet. Alle gader og veje har derfor næppe heller været permanente, men har været anlagt dér, hvor behovet meldte sig. Også grænserne mellem de enkelte byers fed må have ændret sig gennem tiderne. Som nævnt var hollænderne allerede inden år 1400 forsvundet, og på samme måde lykkedes det først meget sent for enkelte tyske byer at erhverve rettigheder til egne fed. Som endnu et usikkerhedsmoment ved rekonstruktionen skal endelig nævnes, at "fixpunkterne" for de enkelte lokaliteters placering på kortet – danskernes fed, de offentlige bygninger: kapellet (her kaldet kirken) toldboden, herberget m.v. alle er forsvundne og kun med usikkerhed kan stedfæstes.

Ikke desto mindre må Chr. Nicolaisens topografiske rekonstruktion – i hvert fald når det gælder anden halvdel af 1400-årene – anses for nogenlunde korrekt i hovedtrækkene. Enkelte korrektioner er siden foretaget af Carsten Jahnke på grundlag af nyfremdragne tyske kilder.[4] På det nævnte tidspunkt har bebyggelsen samlet sig omkring et system af gader bestående af den øst-vestgående Kongevej, der omtrent midt i byen har udvidet sig til byens Torv.[5] Herfra har der ned mod havnen løbet en sydlig gade, Kødmangergaden og en nordlig, Toldbodgaden.[6] Parallelt med sydstranden og vinkelret på Kødmangergaden lå Hollænderstrædet, hvor det må antages, at købmændene fra Kampen, Deventer og Zytphen oprindeligt har haft et fælles fed. Mod nord, vinkelret på Toldbodgade, løb den "wismarske vej", nævnt i et skøde fra 1493.[7] Nicolaisen anså denne gade for at høre til de ældste gadeforløb i Dragør, fordi byen Wismar var en af de første tyske stæder, som fik rettigheder i Dragør. En nordlig forlængelse af den "wismarske vej" omtales i 1473 som Nyenstræde.[8] Denne lokalitet har interesse i forbindelse med de arkæologiske undersøgelser, som skal omtales neden for. Foruden de omtalte "hovedgader" må boderækkerne på feddene og disse indbyrdes have været adskilt ved unavngivne stier og veje. Sådanne omtales flere gange i skøderne fra 1500-årene.[9] Da Dragørmarkedet havde sit højdepunkt i 1400-årene, strakte bebyggelsen sig flere hundrede meter nordligere end den gamle 1700-tals by. Det samlede areal kan med forsigtighed beregnes til 36 hektar, hvilket svarer nogenlunde til det dobbelte af den gamle bys udstrækning i dag. Men i 1500-årene ændredes det her skitserede billede på væsentlige punkter. I forbindelse med krigshandlingerne under Grevens fejde i 1536 blev store dele af Dragørlejet brændt ned. Skibstrafikken synes herefter at have ligget næsten stille i en årrække, i hvert fald hvad angår de tyske byers købmænd. Dette skyldtes nok ikke alene lejets sørgelige tilstand men nok så meget, at sildefiskeriet i perioder så godt som stagnerede. Hertil skal så lægges Kronens stadigt dårligere forhold til Hansestæderne, som ikke blot skyldtes rigspolitiske forhold, men som også bundede i en frygt for, at den nærliggende hovedstad skulle lide under vareomsætningen på markedet i Dragør.

---

[4] Jahnke: *Das Silber des Meeres*, 2000.

[5] Nicolaisen: *Amagers Historie,* 1907, s. 65.

[6] Kbh.Dipl. I:163.

[7] Nicolaisen: *Amagers Historie,* 1907, s. 62, 104.

[8] Kbh.Dipl. IV:116.

[9] Se f.eks. Kbh. Dipl. I:225.

Ødelæggelserne i 1536 skabte et kontinuitetsbrud, som til sidst medførte afviklingen af den internationale handel i Dragør. Kun Stralsund og Stettin kunne generhverve nogle af de gamle handelsrettigheder, som blev fastholdt – men næppe fuldt udnyttet – i endnu en hundredårsperiode. De tidligere tyske fed gik efterhånden over på danske borgeres hænder, skønt hovedparten af arealerne snart blev overtaget af de nederlandske bønder, som Christian 2. (1513-1523) i 1521 havde skænket store dele af Amager og Saltholm og som helt havde overtaget landsbyen Store Magleby blot 1½ km Vest for Dragør. Helt frem til nyere tid bar landsbyen navnet "Hollænderby". Hvad, der stod tilbage af bygninger i og omkring havnen, gik nu under navnet "Kronens fiskerleje". De tyske byer, som endnu fandt det umagen værd at drive skudehandel på Dragør, holdt til i et par pakhuse og boder nær landingsstedet. Det tidligere franciskanerkapel blev indrettet som herberg for de rejsende, som ventede på lejlighed til at krydse Sundet. Den sidste offentlige bygning udgjordes af toldboden, indtil den blev nedrevet i 1651. Men da havde toldstedet allerede været nedlagt siden 1620 og var flyttet til København.[10] På dette tidspunkt var de tidligere tyske fed helt blevet overtaget af hollænderne og udlagt til enge og græsningsarealer, og i den centrale del af middelalderbyen var der anlagt tre bøndergårde, som helt ændrede den middelalderlige gadeinddeling. Foruden gårdene var den faste bosættelse i Dragør nu også begyndt at tage form, og omkring år 1600 optaltes der 20 gadehuse og ligeså mange fiskerboder. Ti år senere var antallet af huse med fast beboelse vokset til 25.[11]

De arkæologiske vidnesbyrd

Arkæologiske levn fra Dragørs middelalder er ved forskellige lejligheder dukket op i forbindelse med ledningsarbejder eller anden byggeaktivitet i den gamle bydel. Til nogle af de mere spektakulære fund hører et par deponeringer af mønter. Således blev der ved plantning af allétræer på Vestgrønningen i 1893 fundet 69 danske og tyske mønter, som må være nedlagt efter 1415.[12] Det andet skattefund blev gjort i 1942 ved nedlægning af vand- og gasledninger i Deventergade nær ved havnen. Der indgår i fundet 220 mønter fra Hamborg en række nordtyske Østersøbyer, og det kan dateres til efter 1389.[13] På dette tidspunkt var det danske møntvæsen så forringet, at al handel – både den internationale og den indenrigske – foregik i fremmede og mere lødige mønter.

Egentlige arkæologiske undersøgelser har i de seneste år i et par tilfælde været udført af Kroppedal Museum, i hvis ansvarsområde Dragør er beliggende. Begge udgravninger blev udført i forbindelse med byggeri tæt ved havneområdets nordlige del i henholdsvis 2010 og 2014. Trods temmelig tykke kulturlag påvistes der ikke spor af faste anlæg, og fundmaterialet omfattede ingen genstande fra middelalderen.

De første større og mere systematiske udgravninger i Dragør blev udført af Nationalmuseet så tidligt som i 1896-97 i de markområder nord for byen, som dengang tilhørte den nordligste gård i Dragør, men som i dag er et fuldt udbygget villaområde.[14] Undersøgelserne blev udført i tre forholdsvis korte tidsperioder, den første i april 1896 i forbindelse med landbrugsdriften, den anden i juni 1896 og endelig den tredje i maj 1897, der skal ses som en opfølgning på de to tidligere undersøgelser. De to første prøvegravninger fandt sted på matrikelnummer 5 (se fig. 1) også kaldet "Stavanger" i det område Chr. Nicolaisen i sin kortrekonstruktion

[10] Nicolaisen: *Amagers Historie* II, s. 195.

[11] Nicolaisen: *Amagers Historie* II, s. 11.

[12] Jensen, Danmarks Middelalderlige Skattefund, 1992, s. 220.

[13] Jensen, Danmarks Middelalderlige Skattefund, 1992, s. 197.

[14] Mathiesen, Udgravningsberetning i Antikvarisk-Historisk Arkiv, Nationalmuseet J.353/99.

betegner Stettins Fed (fig. 2). I området påvistes flere stenrækker og lergulve, der tolkes som rester af boder. Ingen af disse boder blev dog udgravet i deres helhed. Flere steder påvistes nedgravede trætønder, nogle steder to stillet ovenpå hinanden og der blev opsamlet flere hele og mange fragmenter af rhinske stentøjsstobe. I området nærmest stranden havde bebyggelsen en mere flygtig karakter og betegnes af udgraverne som rester af fiskerboder. Området er på Nicolaisens kort angivet som "Fiskerbode-Pladser". (Fig.

Fig. 3. Profil gennem kulturlagene i "Stakhaven". Nederst det lyse strandsand med lerstriber fra "lergulvene", herover det mørke, trækulsholdige lag med ildstederne, som repræsenterer Horisont II. De kraftige, gule lerlag, som øverst afsluttes af et brandlag, repræsenterer Horisonterne III-V. Foto: Forfatteren.

2) – Den tredje prøvegravning, udført i 1897, fandt sted nord for de tidligere udførte gravninger i det område, som på Nicolaisens kort er betegnet "Samsengene" og "Pommerske Pladser? Cammin og Wollin". (Fig. 2)

Bebyggelsen, som her kunne følges omkring 300 m mod nord, var af en lidt anden karakter, end den tidligere observerede, idet det fugtige terræn have medført, at boderne, som her gav sig tilkende, var placeret på forhøjninger, omgivet af grøfter. Også her påvistes adskillige nedgravede tønder, formodentlig anvendt som brønde, da spunshullerne var udlusede og tøndestavene flere steder gennemborede af huller. En af disse tønder opbevares i Nationalmuseet, inv.nr. D3426. Der blev også i dette område opsamlet betydelige mængder keramik og stentøj, samt andre genstande relaterede til fiskeri, såsom netflod, fiskekroge m.v. Alle varetagne fundgenstande fra disse undersøgelser sammen med en stor samling uregistrerede dyreknogler opbevares i Nationalmuseet under inventarnumrene D3699-D3718.[15] De ældste dele af fundmaterialet kan dateres til midten eller anden halvdel af 1400-årene. Dette indikerer, at disse områder nord for det nuværende Dragør og op til flere hundrede meter fra havneområdet er de områder, som – ikke overraskende – sidst er blevet taget i brug af de fremmede købmænd. Det er også her, de sidst ankomne pommerske byer

[15] Grinder-Hansen, (red.) *Margrete 1.,* 1996.

som Cammin og Wollin har måttet slå sig ned i de mindst egnede engområder, som måtte drænes af grøfter inden opførelsen af boderne.

Undersøgelserne i stakhaven

I årene 1973-75 foretog Nationalmuseet endnu en gang arkæologiske undersøgelser i Dragør. Denne gang var der tale om en forskningsgravning, ikke fremprovokeret af dyrkning eller byggearbejder, men tilskyndet af historisk interesserede borgere i byen og støttet af Dragør Kommune. Udgravningsfeltet var beliggende på matrikel nr. 3a (se fig. 1), på en grund kaldet "Stakhaven", som det arkivalsk kunne godtgøres ikke har været bebygget i hvert fald siden 1760. Undersøgelsen gennemførtes over tre sommerkampagner af 5-7 ugers varighed, og det undersøgte areal udgjorde ca. 120 kvadratmeter.[16] Udgravningen blev over tid udført i fem felter, adskilt af profilbænke, og disse felter blev så udgravet i et antal horisontale afgravninger. De øverste lag kunne på grund af klare byggefaser let afdækkes i få afgravninger, medens de nederste kulturlag krævede helt op til 12 afdækninger af hensyn til dokumentationen. Det var i øvrigt her overraskende at konstatere, at kulturlagene i hele udgravningsarealet havde en tykkelse på op til 2 m og at der helt ned i de ældste kulturlag kunne iagttages bebyggelsesspor. (fig. 3) Det har ved efterbehandlingen vist sig, at aktivitets- og bebyggelsesfaserne med rimelighed kan opdeles i fem horisonter. Hver af disse horisonter er dateret på grundlag af daterende fundmateriale, herunder i alt 93 mønter fra hele udgravningsarealet. Den ældste horisont er benævnt "Horisont I" og udgravningsresultaterne vil blive præsenteret i kronologisk rækkefølge.

Horisont I (ca. 1350) betegner den første aktivitet på stedet. Det oprindelige færdselsniveau ligger i en højde af omkring 75 cm over nuværende havoverflade, og jordbundsmaterialet, som består af en lys, grovkornet sandart, har på et tidspunkt udgjort en del af den flade sandstrand. Nogle af de på fig. 4 angivne konstruktioner var dækket af et lag tang og blåmuslinger og må altså tidvist have været oversvømmet – måske i forbindelse med vinterhøjvande. I alle udgravningsfelterne var den oprindelige overflade gennembrudt af stolpe- og pælehuller, som stammer fra den overliggende, yngre bebyggelseshorisont. Det samme gælder de mange nedgravede tønder – på fig. 3 mærket med "T". Intet træ fra disse tønder var bevaret. Til det oprindelige færdselslag hører derimod et antal rektangulære plader af gult ler, som var let nedgravet i det løse sandlag. Lerpladerne var af vekslende størrelse fra 2 × 3 m for den største til ca. 2 × 1.20 m for den mindste. Kanterne var en smule forhøjede, således at der opstod en svag trugform, og i disse kanter kunne i nogle tilfælde iagttages aftryk af tynde stolper eller rafter. Lignende konstruktioner er påvist i stort tal i Malmø, Skanør, Falsterbo og Simrishamn, hvor de almindeligvis går under betegnelsen "lergulve" eller svensk: "lerbottnar", idet de antages at have fungeret – dels som gulve i telte eller primitive hytter for de større anlægs vedkommende – dels for de mindres vedkommende som et fast underlag i det løse strandsand for forskellige former for aktiviteter knyttet til fiskerierhvervet.[17] De ældste eksempler på sådanne lergulve er hidtil påvist ved Lynæs i Nordsjælland.[18] Her er dateringen 900-1000-årene, medens de ældste skånske eksempler kan dateres til 1100-årene. Afslutningsvis skal endnu et anlægsspor fra Horisont I nævnes. Det

[16] Liebgott, *Stakhaven*, 1979.

[17] Redin, *Skanör, Falsterbo und die Hanse*, 1973; Järpe: *Fiddevången i Falsterbo*, 1974, s. 1, Jahnke: Das *Silber des Meeres,* 2000, s. 63F,120,146,158.

[18] Liebgott, Telt, hytte, bod, 1979, s. 12.

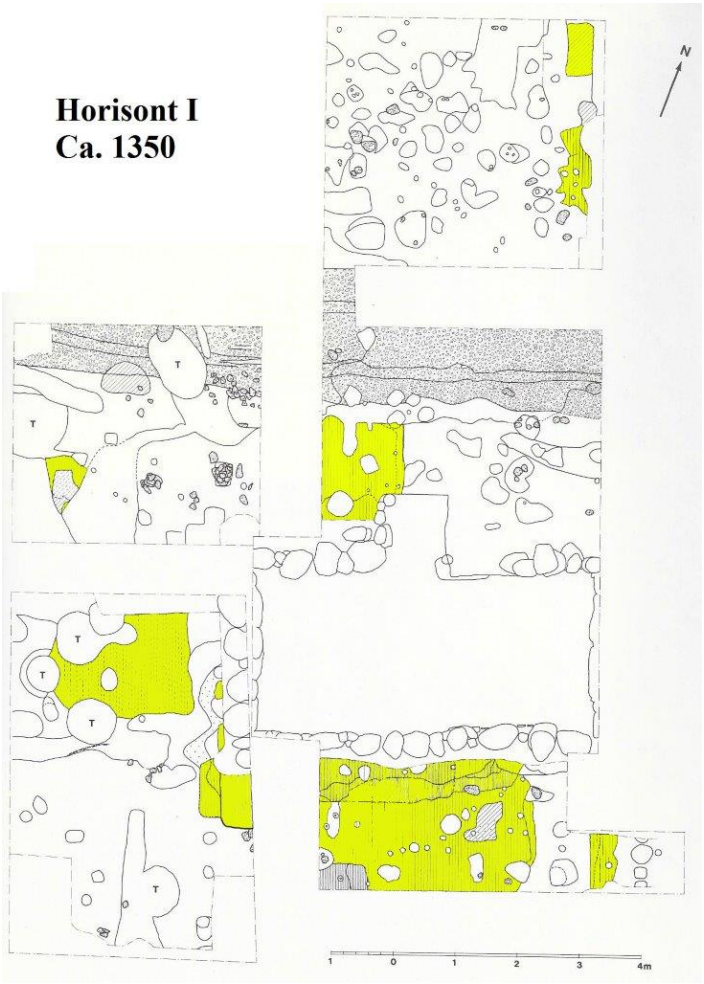

Fig. 4. Horisont I. De overlejrende "lerbottnar" markeret med gult. Grafik: Forfatteren.

drejer som et vejforløb, der strækker sig vinkelret gennem udgravningsarealet, og som ses omtrent midt i plantegningen fig. 4.

Vejen var lagt direkte på sandet og bestod af et 10-15 cm tykt lag af strandsten, hvori tydeligt sås to dybe hjulspor. Vejen har sandsynligvis været benyttet ved transport af silden fra kysten til lidt længere inde på land, hvor rensning af silden, saltning og ilægning i tønder blev foretaget. Kun ganske få løsfund kan med sikkerhed knyttes til Horisont I, og dateringen hviler derfor i hovedsagen på en mindre samling keramiske skår. (fig. 5) Det drejer sig om nogle få skår fra den rigt dekorerede, højmiddelalderlige kandetype. Denne keramiktypes glansperiode sættes almindeligvis til tidsrummet 1250-1350, hvad der dog i denne sammenhæng er et alt for stort spand af tid. Forekomsten af hvidbrændt Siegburg-stentøj godtgør imidlertid, at vi må befinde os i slutningen af denne 100-årsperiode, idet man næppe kan forestille sig, at Siegburg-varerne af denne type forekommer i danske fund før tidligst omkring 1330-40.[19] Medens den rødbrændte, glaserede keramik altså trækker nedad i tid, trækker Siegburg-stobene opad, og der fremkommer derved en sammenfaldende tidszone i det sidste tiår før 1350.

[19] Liebgott, Danske fund af møntdateret keramik, 1978.

Der er ikke gjort fund af mønter i Horisont I, men det er værd at bemærke, at der i den overliggende Horisont 2 er fundet et tyvetal mønter, som stammer fra første halvdel eller midten af 1300-årene, hvilket må siges at støtte keramikdateringen. Sammenfattende må det siges, at Horisont I dækker et kort tidsforløb, kendetegnet ved de til dels overlappende og i nogle tilfælde også oversvømmede lergulve. Dateringen må være årene kort før eller omkring 1350 eller omtrentlig det tidspunkt, hvor de første kongelige privilegier udstedes til de fremmede købmænd på Dragørmarkedet.

Fig. 5. Prøver på keramik opsamlet i Horisont I. Dekorerede, rødbrændte kander, gråbrændt keramik samt stentøj fra Siegburg er repræsenteret. Foto: Forfatteren.

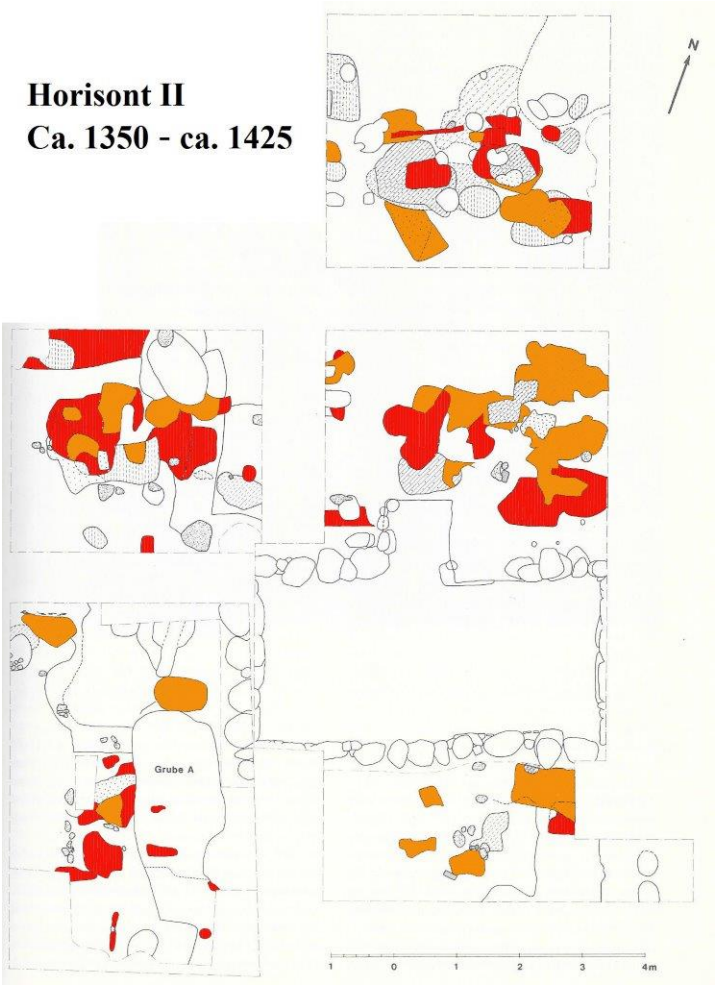

Fig. 6. Horisont II. Indtegnede ildsteder fra tre afgravninger af ca. 10 cm tykkelse. Grafik: Forfatteren

Horisont II (ca. 1350-ca.1425) tegnede sig i udgravningens profilvægge som et ca. 40 cm. tykt, muldholdigt sandlag. Laget var næsten sortfarvet på grund af det store trækulsindhold, og det fremstod klart afgrænset mellem Horisont I's lyse strandsand med lergulvene og de overlejrende, tykke lerlag i Horisonterne III-V. Der er tale om et ensartet kulturlag opbygget af ganske fine, millimetertynde lag, der giver sig til kende omkring de ildsteder, som skal beskrives nedenfor. Der er påvist et stort antal stolpehuller, som desværre ikke lader sig rekonstruere til omrids af bygningskonstruktioner. (fig. 6) De bygninger, som har knyttet sig til denne horisont, har ud fra det store antal opsamlede, forrustede jernsøm at dømme sandsynligvis bestået af hastigt sammenflikkede træskure, som efter hver markedssæson atter har været fjernet eller måske brændt ned. Der har været tale om en helt anden bebyggelsesform end den, der blev påvist i Horisont I, som var præget af de omtalte lergulve. Denne ændring i byggeskikken afspejler formodentlig, at området i denne tidshorisont er blevet udnyttet af en ny erhvervsgruppe. Medens lergulvene i Horisont I sandsynligvis har været knyttet til fiskeriet, afspejler fundmaterialet i Horisont II, at området er blevet overtaget af handels- og håndværksaktiviteter. Eller sagt med andre ord: området er overgået fra at være "Fiskernes Pladser" til at være et *Fed* – i dette tilfælde Wismars eller Stralsunds. (Jf. Fig. 2) Løsfundene omfatter- foruden fragmenterede ler- og stentøjskar – spor af smedevirksomhed og sejlmageri, og et par klædeplomber af bly fra Roermonde i Nederlandene samt en velbevaret jernsaks dokumenterer, at klædehandel har fundet sted. Den handelsprægede aktivitet underbygges tillige af de 76 mønter opsamlet i horisonten.

Fig. 7. Eksempel på de karakteristiske, tætliggende ildsteder i Horisont II. Foto: Forfatteren.

Bebyggelsens sæsonbetonede karakter kan udlæses af de mange, tidligere omtalte ildsteder. De forekommer i stort tal, og i par af udgravningsfelterne er optalt 27 sådanne ildsteder. De er meget ensartede i størrelse, ca. 1 × 0,5 og består af en ca. 5 cm tyk lerplade med en rødfarvet plet efter bålstedet. På fig. 5 er disse ildsteder sammentegnet fra tre afgravninger. Flere af ildstederne er gravet ned i hinanden uden dog at have helt samme orientering og er ikke samtidige, idet de ses adskilt af tynde sand- og trækulslag. Ildstederne anses derfor – næsten som årringe i et træ – at repræsentere en serie af sæsonbosættelser. (fig. 7) Man kan

forestille sig, at man hvert år i markedstiden er vendt tilbage til den samme plads inden for det givne fed, hvor man så har opført nye, primitive boder og som noget af det første har anlagt et nyt ildsted på nogenlunde samme sted som det foregående års, der næppe har overlevet vinterens vejrlig. Dateringen af Horisont II til ca. 1350-1425 baserer sig dels på genstandsinventaret, men nok så meget på de opsamlede

mønter.[20] Det drejer sig som nævnt om i alt 76 mønter fra denne horisont, og de fordeler sig over tidsrummet fra 1300-årenes første tredjedel til Erik af Pommerns (1396-1441) kobbersterlinger udmøntet ca.1422. De tidligste af mønterne kan almindeligvis ikke tillægges afgørende dateringsværdi, da denne type mønter har haft en længere cirkulationstid, og taler derfor ikke for en startdato for Horisont II til ca. 1350, hvis man også tager hensyn til, at Horisont I har strakt sig over en kortere årrække. Slutdatoen ca. 1425 grunder sig ikke alene på møntdateringen, men støtter sig tillige på oplysninger i de skriftlige kilder, som skal omtales i forbindelse med Horisont III.

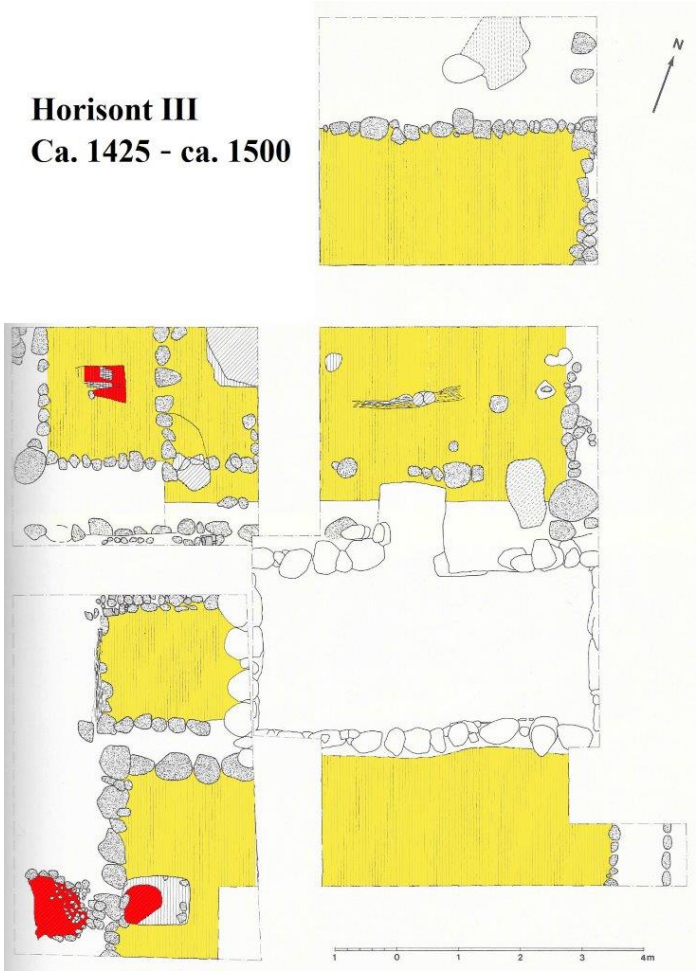

Fig. 8. Horisont III. Gavlhuse. Det sydlige med ildsted og bageovn. I den lille søgegrøft nederst til højre ses den ældste brolægning i "Nyenstræde". Grafik: Forfatteren.

Horisont III (ca.1425-ca. 1500) betegner endnu et markant skifte i bebyggelseshistorien på stedet. De simple hytter og bræddeskure, som hvert år blev fjernet ved markedstidens ophør, bliver nu afløst af en mere permanent bebyggelsesform: *bindingsværkshuset.* De bevarede rester af disse huse består af lige rækker af kampestenssyld samt lermateriale fra gulvlag og sammenstyrtede, lerklinede vægge. På det udgravede område har der i denne fase ligget 3 rektangulære huse orienteret øst-vest. (fig. 8) Husene strækker sig 8-9 m ind på grunden fra gadelinjen regnet. Husene ligger meget tæt, kun adskilt af smalle slipper. Det drejer sig

[20] Liebgott: *Stakhaven*, 1979, s. 163f.

altså om gavlhuset, hvor indgangen til husene må have ligge i øst ud mod gaden, da vestenden af husene i hvert fald i to tilfælde har været optaget af ildsteder – det ene med en udvendig bageovn. Det nordligste af husene har været ombygget. Det er på et tidspunkt blevet gjort ca. ½ m bredere og 2 m kortere. I det sydligste og det nordligste hus er der konstateret spor af en skillevæg, som betyder, at husene har været opdelt i to rum. Denne rumopdeling med et mindre rum forsynet med ildsted og et større lokale uden ildsted har mange paralleller i Østersøområdets middelalderlige havnebyer. De fornemme stenhuse i Visby på Gotland tilhørende de tyske købmænd har i princippet haft samme opdeling i *Wohnküche* og *Speicher* – altså et opholdsrum samt et lager- eller handelslokale.[21] Det skal tilføjes, at den permanente bebyggelse tilsyneladende også har medført en regulering og forbedring af gadeforløbet. Sydøstligt i udgravningen blev det i en lille sidegrøft konstateret, at der samtidig med den faste bebyggelse er anlagt et gadeforløb med sirlig brolægning. Det drejer sig antagelig om den på fig. 2 angivne "Nyenstræde".

Forklaringen på, at bindingsværkshusene i begyndelsen af 1400-årene afløser den ældre, mere flygtige bebyggelsesform skal søges i den status og betydning, som Dragørmarkedet efterhånden havde opnået på dette tidspunkt – ikke mindst i forhold til København, der nu i praksis fungerede som rigets hovedstad. Den 28. oktober 1425 tilstod Erik af Pommern de københavnske borgere retten til – mod en særlig afgift – at lade deres boder overvintre på Dragørlejet.[22] Der var muligvis tale om en udvikling, der allerede var i gang, og af bevarede skøder fremgår det, at tilsvarende rettigheder må have været skænket til de fremmede købmænd.[23] Selvom bindingsværkshusene repræsenterer en permanent bebyggelse, må dette ikke forveksles med permanent beboelse. Privilegierne for de fremmede købmænd var kun gældende for markedstiden i de korte efterårsmåneder, resten af året har husene stået tomme og ubeboede, hvilket måske forklarer den forholdsvis korte levetid på ca. 75 år for de lerklinede huse i Horisont III.

Dateringen af Horisont III bygger – dels på de opsamlede løsfund – dels på sammensætningen af de 13 mønter opsamlet i denne horisont. Keramikken består fortsat af rhinsk stentøj, men rødbrændt glaseret keramik udgør tillige et stort indslag.

Med undtagelse af en Frederik 1. Søsling (1524-28), som dog muligvis tilhører den overliggende horisont, er alle mønter fra denne fase præget inden år 1500.

Horisont IV (ca.1500-1536?) betegner en forsættelse af Horisont III, hvad bebyggelsesformen angår. Der er her tale om resterne af to deformerede, lerklinede bindingsværksbygninger, begge med en længde på over 9,5 m. (fig. 9) Det nordligste af husene har haft en bredde på 5,5 m, medens afgrænsningen af det sydligste hus ligger uden for udgravningsfeltet. Det nordligste hus ses at have været opdelt i to rum med et teglstenssat ildsted i det vestligste af rummene. Begge huse er stærkt forstyrrede gennem opdyrkning og ved fjernelse af syldsten i forbindelse med opførelsen af det nordøstlige hus i den overliggende horisont. Et kraftigt lag af rødbrændt ler og trækul overlejrer husene, som må antages at være ødelagt ved brand.

[21] Svahnström: *Häuser und Höfe,* 1976, s. 9f.

[22] Kbh. Dipl. I: 151, 163, 195, 202.

[23] Nicolaisen: *Amagers Historie I*, 1907, s. 130 og Bilag XII.

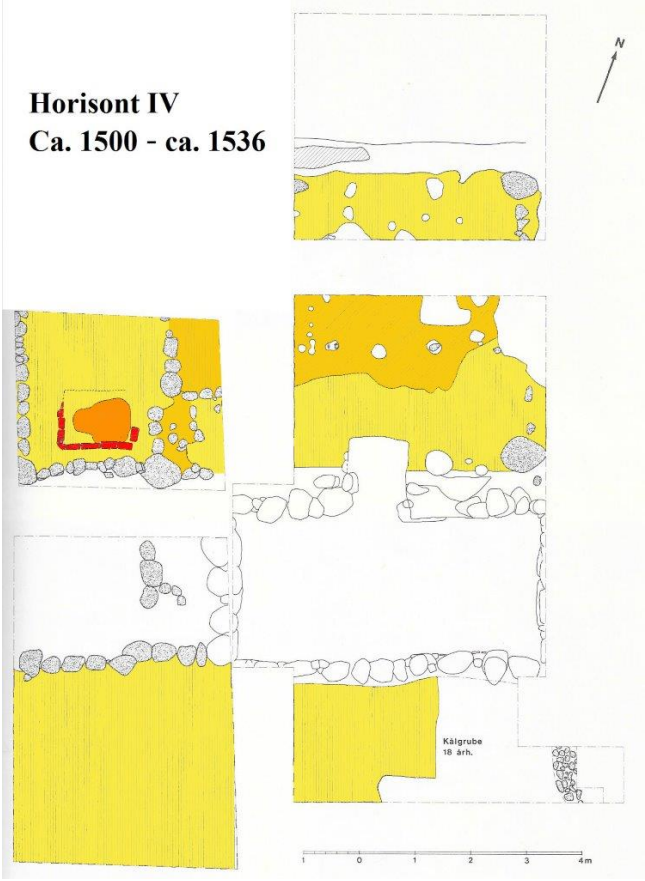

Fig. 9. Horisont IV. To byggefaser. Den yngste nedbrændt. Se også profilen i fig. 3. Grafik: Forfatteren.

Dateringen af Horisont IV bygger på fundet af fire muligvis fem mønter, hvis man medregner den tvivlsomt indlejrede Frederik 1. Søsling (1524-28) omtalt under Horisont III; nemlig to Christian I Hvider, en Lüneburg-Witten (1502) samt en Christian 2. Klipping (1518-22). Når slutdateringen forslagsvis sættes så præcist til 1536, er det fordi husene overlejres af det omtalte svære brandlag, som måske kan sættes i forbindelse med Dragørlejets nedbrænding under Grevens Fejde i dette år.[24] Det må dog understreges, at der meget vel kan være tale om en helt lokal ildsvåde, som dog må have fundet sted indenfor et en meget kort tidsmargin af 1536.

Horisont V (ca. 1580-ca.1620). Hertil knytter sig tre bygninger, hvoraf der kun er udgravet hjørner af husene i nordøst og i sydvest af feltet, medens en kælder, som er gravet ned gennem tre horisonter og som optager den centrale del af udgravningen, er undersøgt i sin helhed. Kælderen måler 6 m i længden, er 3,4 m bred og er bevaret i en dybde af 1,2 m. Kældervæggene er opført af store, kantstillede kampesten og har formodentlig haft yderligere et skifte i højden. Kældergulvet er omhyggeligt lagt i piksten. Kælderens flademål svarer antagelig ikke til størrelsen af det tilhørende hus, men kraftige forstyrrelser af muldlaget og opsamling af sten har ikke gjort det muligt at fastslå denne bygnings størrelse. (fig. 10)

[24] Nicolaisen: *Amagers Historie I*, 1907, s 104f.

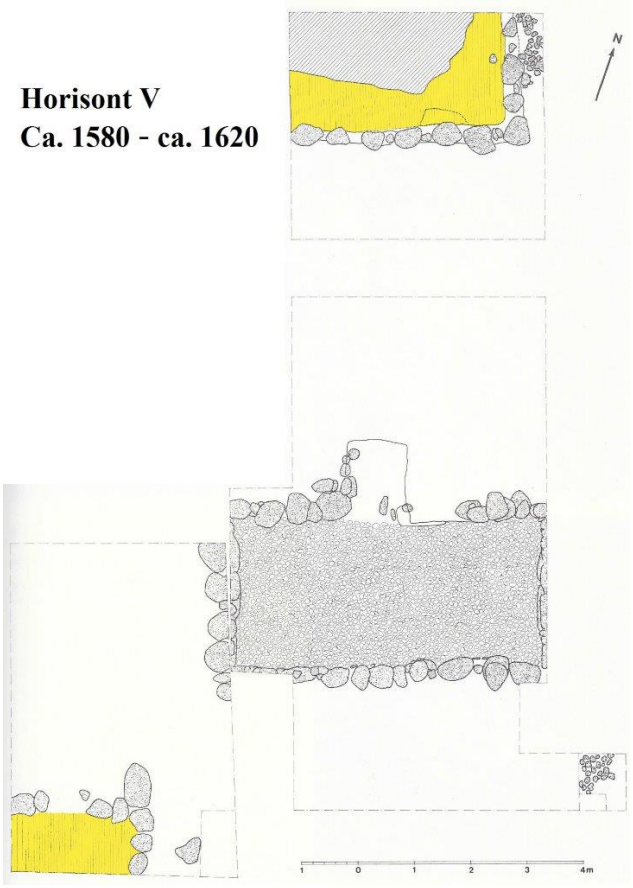

Fig. 10. Horisont V. Den stensatte kælder og to hjørner af lerklinede huse. Grafik: Forfatteren.

Ved husets nedbrydning er de lerklinede tavl fra vægge og skillerum blevet kastet ned i kælderen. Ved udgravningen var hele kælderrummet opfyldt med plastisk, gult ler, hvor der indkapslet i tynde sandstriber lå indlejret en mængde løsfund, som kan give oplysninger om husets udseende, indretning og datering. Både hvad angår eksteriør og interiør er der sket store ændringer i forhold til bebyggelsen i Horisont III og IV. For det første viser forekomsten af flade, rødbrændte tagsten af "bæverhale"-typen, at huset må have været teglhængt, medens de ældre huse nok blot har haft stråtag. Rhombiske og kvadratiske glasruder – nogle bemalet med plantemotiv og et våbenskjold – viser at huset har haft blyindfattede ruder, og hvidkalkede fragmenter af lertavl har været udsmykket med plantemotiver i sort, blå og rød farve. Af største betydning for forståelsen af husets funktion er fundet af en samling ovnkakler. (fig. 11) Fundet består – dels af motivkakler – dels af kakler med den meget udbredte rhombeformede dekoration, og tidsmæssigt spænder fremstillingen af disse kakler over mindst et tiår.[25] Denne tidsmæssige spredning indikerer, at kakkelovnen har været opbygget af genanvendte kakler, hvilket slet ikke var ualmindeligt i huse udenfor den borgerlige kreds. Kakkelovnens tilstedeværelse viser imidlertid, at huset også har været udnyttet i årets kolde tid og fortæller derved, at de faste huse fra blot at udgøre en permanent *bebyggelse* nu er gået over til også at repræsentere en permanent *beboelse.* Hermed kan bygningen ikke længere knyttes til den sæsonbestemte markedsaktivitet, som tilfældet var med husene i de ældre horisonter.

[25] Liebgott, *Kakler*, 1972

Fig. 11. Genanvendte ovnkakler opsamlet i kælderen tilhørende Horisont V. Kaklen med det cirkulære midtfelt afbilder den bibelske Judith og kan dateres til 1580'erne. Samme datering gælder for den fragmenterede hjørnekakkel med afbildning af en lejesoldat. Kaklen med arkaden gengiver Dronning Anna af Polen og kan dateres til omkring 1600. Kaklerne med det rhombeformede motiv har haft en længere tidsmæssig udbredelse. Foto: Forfatteren.

Når der som tidsramme for Horisont V er foreslået perioden ca. 1580-ca.1620 skyldes det først og fremmest vurderingen af det opsamlede genstandsmateriale. Der er ikke fundet mønter i horisonten, men ovnkaklerne er fremstillet over et længere tidsrum fra omkring 1580 til omkring 1600. Da det drejer sig om genanvendte kakler, må sluttidspunktet sættes lidt senere end den yngste kakkel, hvis man påregner en vis levetid for kakkelovnen. Der er heller ikke opsamlet andet fundmateriale, som dateringsmæssigt kan placeres senere i århundredet. Det temmelig lange tidsrum fra ophøret af Horisont IV i 1536 til det foreslåede begyndelsestidspunkt for Horisont V omkring 1580 må forklares ud fra de tilstande, der rådede i Dragør efter Grevens Fejde. Sildefiskeriet var allerede siden midten af 1500-årene gået drastisk tilbage, og Christian 3. (1534-59) tøvede med at forny de fremmede købmænds privilegier af frygt for den konkurrence, Dragør betød for København. Og uden de fremmede købmænd kunne den brandhærgede by ikke genopbygges.

Og netop for området omkring udgravningsfeltet i "Stakhaven" findes der en beskrivelse af de stedlige forhold, som de tog sig ud i året 1561. Kilden er et skøde udstedt den 11.juli 1561 af Frederik 2. (1559-1588) til slotsfogeden på Københavns Slot, Christoffer Mogensen.[26] Skødet omhandler tre bodesteder på vestsiden

[26] Kbh.Dipl. II:314.

af Nyenstræde, og er det omhandlede område ikke ligefrem ”Stakhaven”, må det have ligget i umiddelbar nærhed heraf. Som baggrund for skødets udstedelse angives udtrykkeligt i indledningen, at der i Dragør henligger mange øde fed og bodesteder, hvoraf der ikke betales afgift til Kongen. På dette tidspunkt havde Christian 2.’s Store Magleby-hollændere allerede bygget en bondegård midt i byen, og en del af de gamle fed var blevet tilskødet københavnske borgere. Bortset fra nogle gentagne forsøg fra Stettins side kom de fremmede købmænd aldrig tilbage til Dragør.

Litteraturliste

Trykt materiale

Dipl.Dan.: *Diplomatarium Danicum,* København, 1938-2002.

Kbh.Dipl.: Nielsen. O. (red.): *Københavns Diplomatarium,* København, 1872-1887.

Grinder-Hansen, P. (red.): *Margrete 1. Nordens Frue og Husbond Kalmarunionen 600 år,* København: Nationalmuseet, 1996.

Jahnke, C.: *Das Silber des Meeres*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2000.

Jensen, J.S. et al.: *Danmarks Middelalderlige Skattefund*, København: Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab, 1992.

Järpe, A.: Fiddevången i Falsterbo. Aktuelt om Antikvariskt Ale, 1974.

Liebgott, N.-K.: *Stakhaven. Arkæologiske undersøgelser i senmiddelalderens Dragør*, Nationalmuseets Skrifter, Arkæologisk-historisk række, bd. 19, København, 1979.

Liebgott, N.-K.: 'Telt, hytte, bod', I Robert Egevang (red.): *Strejflys over Danmarks Bygningskultur,* København, 1979.

Liebgott, N.-K.: Kakler. Hovedtræk af kakkelovnens historie ca. 1350-1650, København: Nationalmuseet, 1972.

Liebgott, N.-K.: *Danske fund af møntdateret keramik ca. 950-1450*, Nationalmuseets skrifter, Arkæologisk-historisk række, bd. 18, København, 1978

Mathiesen, Aa.H.: Udgravningsberetning i Antikvarisk-Historisk Arkiv, Nationalmuseet J.353/99.

Nicolaisen, Chr.: *Amagers Historie I-III,* København, 1907.

Redin, L.: Skanör, Falsterbo und die Hanse. Hanse in Europa, Köln, 1973.

Schäfer, D.: *Das Buch des Lübeckischen Vogts auf Schonen*, Halle, 1887, genoptryk 2006.

Svahnström, G.: Häuser und Höfe der Handelstriebenden Bevölkerung auf Gotland während des Mittelalters. ActaVisbyensia 5, Visby, 1976.

Kapitel 8

København – et nyt arkæologisk blik på byens oprindelse

FORFATTER: Jane Jark Clausen, arkæologisk leder - administration og udgravning på Københavns Museum

EMNEORD: middelalder, bydannelse, byarkæologi, Øresund, København, Øresundsbyer

Abstract

This article discusses the archaeological results from the last decade in the context of earlier observations and interpretations of the origins of Copenhagen. The emphasis is on findings from excavations undertaken in conjunction with the construction of the Copenhagen Metro in 2010-16, together with a brief discussion of whether the original Medieval town of Copenhagen should be seen as being Danish or interpreted instead as belonging to the Sound (i.e. the Oresund) region. Finally, the small number of Early and High Medieval archaeological finds is discussed, together the reasons for their scarcity.

Forfatterens indledende kommentarer

Denne artikel er skrevet i 2016 og tager udgangspunkt i resultaterne fra udgravningerne i forbindelse med metrobyggeriet, der afsluttedes i 2016. Den medtager dog stadig de væsentligste og aktuelle omdrejningspunkter for forskningen i byens historie, og der kan for den yderligere interesserede læser særligt henvises til denne ph.d.: Hanna Dahlström: *Towards the making of a town: people, practices and interaction in early medieval Copenhagen*. 2019. Aarhus University.

Indledning

De historiske og arkæologiske kilder om Københavns tidligste tid er begrænsede, og indtil for et årti eller to siden var det opfattelsen, at København udviklede sig fra en lille plads (fiskerleje) ved kysten til en middelalderlig købstad omgivet af volde og grave – historisk navngivet som *Clemensstaden* efter Københavns formodede ældste kirke, Sankt Clemens. Denne artikel vil opsummere de seneste års arkæologiske resultater og endnu engang diskutere en del af de historiske antagelser og teorier om Københavns oprindelse. En perspektivering vil forsøges i forhold til at sætte Københavns opståen i et regionalt perspektiv som en by ved Øresund, og til slut præsenteres nogle tanker om, hvordan man skal forstå manglen på arkæologisk materiale i byens lag.

Clemensstaden blev antaget for at være en bebyggelse på ca. 2,5 hektar, der var omgivet af en hesteskoformet vold og grav (se fig. 1). De tidligste observationer af voldsystemet blev gjort tilbage i perioden

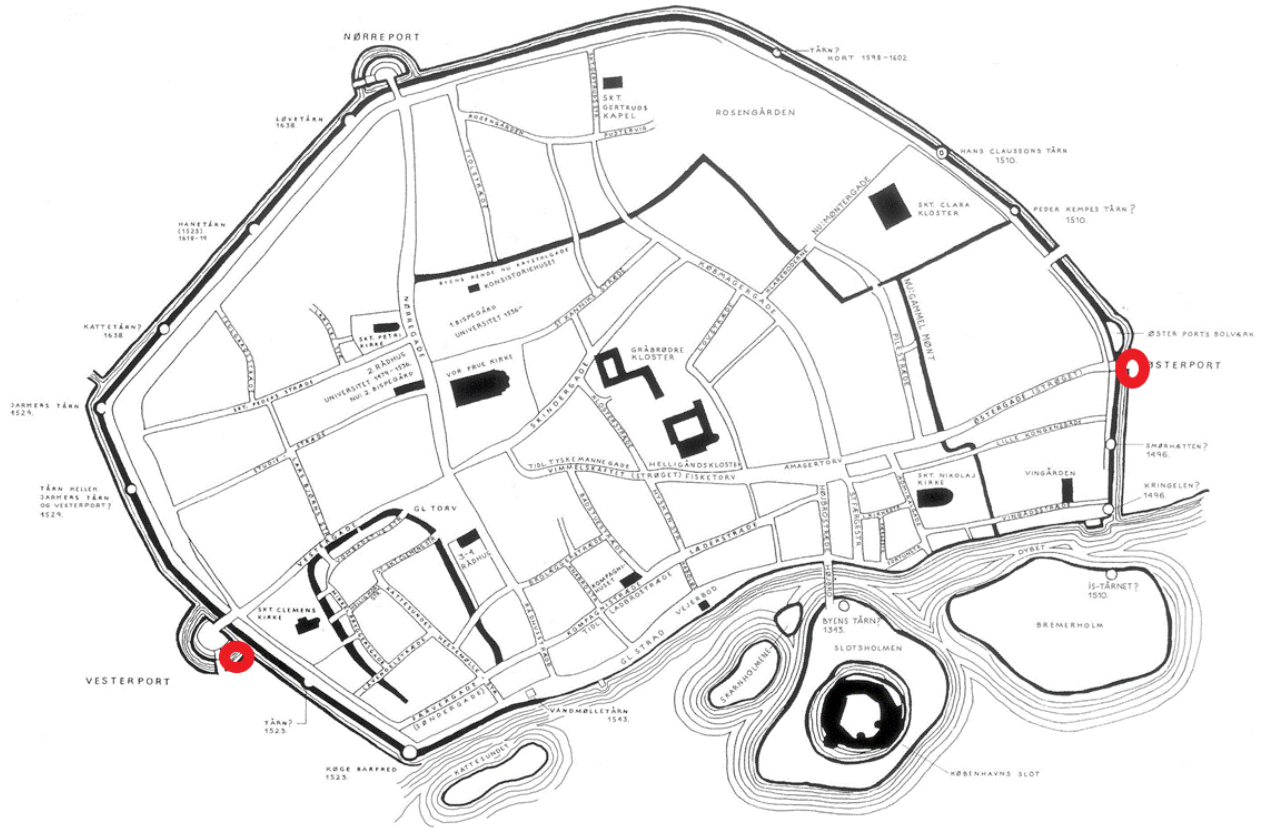

Fig. 1. Clemensstadens hesteskoformede vold er indtegnet med markeret sort på et kort over København fra ca. 1530. De røde cirkler er fra venstre til højre markerer udgravningerne på Rådhuspladsen og Kongens Nytorv. Efter Fabricius, *Københavns Topografiske udvikling*, 1999.

1890-1940 af amatørarkæologerne H.N. Rosenkjær og især H.U. Ramsing. Tolkningerne af anlægget var dog ikke entydige, og Ramsing havde en formodning om, at anlægget kunne være en form for mølle- og vanddrift.[1] Ramsing observerede, at voldgraven var etableret i et teglfrit kulturlag, og han fandt bevis for, at der havde været en grad af bebyggelse i området inden voldens anlæggelse. I 1980'erne fandt flere mindre undersøgelser sted i området, der til dels bekræftede Ramsings antagelser. Man fandt blandt andet gulvlag og spor af aktiviteter under og indenfor hesteskovolden der ud fra keramikken kunne dateres til sent i 1000-tallet.[2] Derudover kunne C^{14}-dateringer placere voldgravens anlæggelse i sidste halvdel af 1000-tallet eller første halvdel af 1100-tallet.[3] Fund af fiskeknogler er både fremkommet ved de tidlige undersøgelser af området samt ved undersøgelserne i 1980'erne, hvilket styrker antagelsen om et fiskerleje eller en handelsplads med fokus på sildefiskeriet i Øresund. Arkæologiske iagttagelser viser, at volden og voldgraven bliver nedlagt eller opgives i starten af 1200-tallet. Der er dog væsentlig grund til at forholde sig kritisk til dateringerne, der alle er af ældre dato, og der arbejdes målrettet på at skaffe nye dateringer fra området.[4]

[1] Fabricius: *Københavns Topografiske Udvikling indtil 1300,* 1999, s. 80ff.
[2] Skaarup: ´Mikkel´, 1999a, s. 86. Skaarup 1999b: ´Vestergade´, 1999b, s. 95f.
[3] El-Sharnouby og Høst-Madsen: ´København´, 2008, s. 151.
[4] Arkæologiske undersøgelser i en del af voldgraven er dog ved denne revision (Juli 2020) pågående, og der forventes snarligt nye dateringer (KBM4439).

København får købstadsprivilegier i 1200-tallet og lægger sig på denne måde i den anden bølge af købstadsgrundlæggelser i Danmark fra denne tid ligesom f.eks. Nyborg og Grenå. Dette stemte fint overens med den højmiddelalderlige befæstning, som mentes at være påbegyndt i 1200-tallet og nævnes første gang i de skriftlige kilder i 1254. Befæstningen omfatter et langt større område på ca. 52 hektar end Clemensstadens langt mere beskedne areal. Denne store udvidelse er delvist blevet forklaret ved en nøje tilrettelagt byplanlægning på dette tidspunkt med plads til udvidelse.[5]

København gennemlever under middelalderen en driftig og til tider urolig tid som en af landets større købstæder med skiftende byherrer indtil senmiddelalderen, hvor byen bliver kongeby.

De seneste års resultater – et arkæologisk overblik

Københavns gode placering ved Øresund i ly af et par større og mindre holme har givet indlysende muligheder for en udnyttelse af området til både bosættelse og havneanlæg. Det syner ikke af meget i dag, da nutidens København er et resultat af gentagne opfyldninger og landindvindinger, men faktisk ligger dagens centrale København på en bakkekam, der skråner stejlt ned mod stranden. En del af holmene er i dag også vokset sammen med byen og er nu tæt på landfast med øen Amager.

I 1100-tallet modtog Biskop Absalon det lille fiskerleje "Hafn" i gave fra Kong Valdemar den Store (1157-1182).[6] Biskop Absalon var således Københavns første, kendte byherre, og det var i ly af hans borg på Slotsholmen, at byen voksede sig stor og mægtig.

Siden midten af 1990'erne er kendskabet til Københavns tidligste historie dog langsomt blevet mere nuanceret, og der er kommet ny arkæologisk viden. I 1995/96 blev der udgravet til den første Metrostation på Kongens Nytorv.[7] Her fandt man i en skelgrøft en paréerstang til et sværd med sen vikingetidsornamentik. Dette var det første genstandsfund fra København, der indikerer færdsel i denne del af området på dette tidlige tidspunkt i starten af 1000-tallet. Historikere har siden 1700-tallet diskuteret mere eller mindre sikre belæg for, at der siden middelalderen har ligget et kongeligt gårdanlæg benævnt *Østergaard* ved Kongens Nytorv, men ingen fund har endnu kunnet bekræfte denne teori.[8] Paréerstangen blev på dette tidspunkt sat i forbindelse med en tidlig middelalderlig bebyggelse og ikke den såkaldte Østergård.[9]

For ca. ti år siden begyndte man ved hjælp af naturvidenskabelige dateringsmetoder at kunne påvise yderligere aktiviteter fra 1000-1100-tallet spredt rundt i byen (se fig. 2). Dateringerne bekræfter antagelsen om et tidligt middelalderligt København. For eksempel er der ved Gammeltorv 18 og Amager Torv/Læderstræde 8 ved hjælp af naturvidenskabelige dateringsmetoder påvist aktiviteter i 1000-1100-tallet, der tyder på aktiviteter eller en mere permanent bebyggelse.[10] Disse resultater skal også ses i sammenhæng med udgravningsresultaterne fra Skt. Clemens kirkegård.[11]

---

[5] Jensen: ´Københavns befæstning´, 2011, s. 1999.
[6] Forchhammer: *Fra Bispeby til Borgertid. Byplanmæssig udvikling til 1840,* 1947, s. 20, 219.
[7] Kristiansen: ´Kongens Nytorv`, 1998.
[8] For diskussion af Østergaard se Fredrickson: `Østergård´, 1999.
[9] Kristiansen: ´En tidlig middelalderlig bebyggelse ved Kongens Nytorv? Fra myte til indicium´, 1999, s. 108.
[10] Dahlström: ´New Light´, 2014, s. 3f.
[11] Jensen og Dahlström: Beretning for skt. Clemens I og III, 2008.

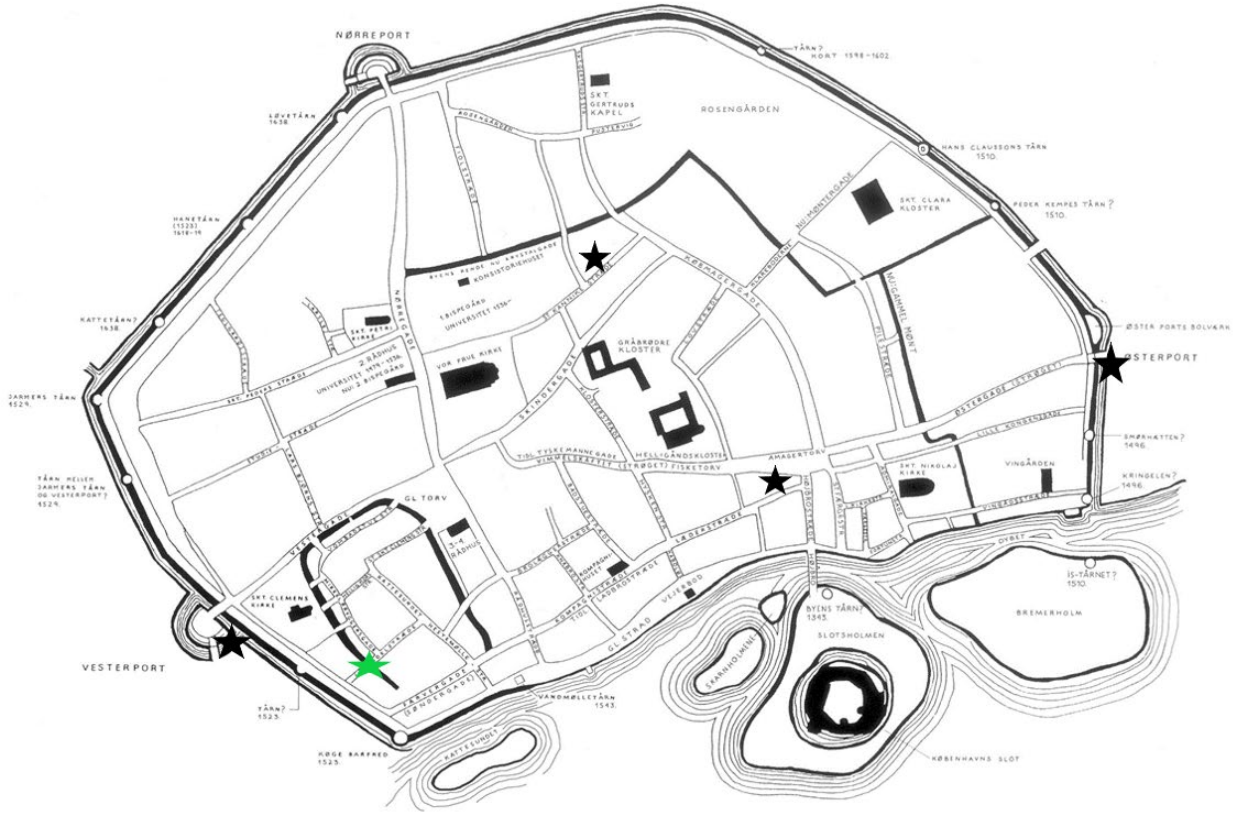

Fig. 2. Clemensstadens hesteskoformede vold er markeret og indtegnet med sort på kort over København, ca. 1530. De sorte stjerner markerer de tidlige dateringer udenfor Clemensstaden. Grøn stjerne markerer stedet for udgravningen i 2015, hvor man påviste den formodede vold og grav omkring Clemensstaden. Efter Fabricius, *Københavns Topografiske udvikling*, 1999.

I 2008 udgravede Københavns Museum den nordre del af kirkegården tilhørende Skt. Clemens kirke. Historikerne mener, at kirken er Københavns første kirke, der nævnes i de skriftlige kilder i 1100-tallets sidste tredjedel. Kirken lå nordvest for Clemensstaden. Kirkens placering uden for voldene har været omdiskuteret – især fordi man har opfattet Clemensstaden som den oprindelige bykerne. Flere tidligere observationer af kirkens murværk har fastslået, at den var opført i rødt tegl og kridtsten. Ved udgravningen blev det dokumenteret, at de stratigrafisk tidligste begravelser lå en anelse anderledes orienteret i forhold til de yngre grave. Ligesom fundet af en barnegrav tæt ved kirkens nordmur, hvor det begravede barn havde et 1000-tals møntsmykke om halsen, åbner dette for, at teglstenskirken Skt. Clemens har haft en forgænger allerede i 1000-tallet – dvs. før opførelsen af Clemensstadens vold og grav.[12]

I sommeren 2015 foretog Københavns Museum en selvforanstaltet undersøgelse af Clemensstadens vold og grav i Lavendelstræde. Ifølge ældre undersøgelser skulle volden krydse Lavendelstræde omtrent ved udløbet af Mikkel Bryggersgade, der ligesom Vestergade tolkes som reminiscenser af voldforløbet og de indre voldgader i Clemensstaden (se fig. 2). Undersøgelsen gik ned til ca. 4,5 meter under nuværende terræn uden, at der blev observeret spor af vold eller grav. Derimod virkede området opfyldt, og der blev ingen steder observeret undergrund. Formålet med undersøgelsen var at påvise en del af voldanlægget samt at optage materiale til nye C^{14}-dateringer. Udgravningen befandt sig ved enden af hesteskovolden mod syd, hvor

[12] Jensen og Dahlström: Beretning for skt. Clemens I og III, 2008, s. 9.

forløbene virker lidt usikre, når man ser på forskellige rekonstruktionstegninger.[13] Resultaterne er ikke færdigbearbejdede, men findes i udgravningsrapporten KBM 4022 fra København Museum. Ud fra disse interessante – men spredte resultater – kunne der ikke tegnes noget entydigt billede af Københavns tidligste bebyggelse.

Fra 2010 til 2016 har udgravningerne til den nye Metro Cityring imidlertid givet en unik mulighed for at afdække større områder af det tidlige København. Forventningerne til Kongens Nytorv metroudgravning var særlig store eftersom udgravningen i midten af halvfemserne antydede tidlig, mulig vikingetidig, aktivitet i området. I det følgende vil udgravningsresultaterne fra metroudgravningerne på Kongens Nytorv og på Rådhuspladsen blive præsenteret, idet de gav væsentlig ny viden om det tidlige København.

Kongens Nytorv – håndværk og befæstning

Kongens Nytorv har været genstand for flere store arkæologiske undersøgelser. De to mest omfattende udgravninger fandt sted i forbindelse med anlæggelsen af metrostationerne i 1995-1996 (KBM1410) og 2010-2016 (KBM 3829).[14]

Fig. 3. Københavns Museums udgravningsplan fra Kongens Nytorv, hvor de såkaldte ”Lerbotnar” (lerforede gruber) er markeret med lysebrunt, og en såkaldt "Grumgrube" (grube til fiskeaffald) er markeret med mørkebrunt. Efter Steineke & Jark Jensen, ’KBM 3829’, 2017.

[13] Se blandt andet Fabricius: *Københavns Topografiske Udvikling indtil 1300,* 1999, s. 81ff. Skaarup: ´Vestergade´, 1999b, s. 97.
[14] Kristiansen, beretning Kongens Nytorv, KBM 1410/1910, 1998; Steineke & Jark Jensen: beretning Kongens Nytorv KBM 3829, 2017.

Fig. 4. Del af Københavns befæstning påvist ved metroudgravningerne på Kongens Nytorv 2010-2016 set fra øst. Dateringen af murværket er rimeligvis ca. 1300-1350. Foto: Københavns Museum.

På Kongens Nytorv påviser den enorme udgravning aktiviteter fra 1100-tallet og frem til den bastionære befæstning, som blev opført af Christian 4. (1588-1648) i starten af 1600-tallet. I udgravningens tidligste faser var der ikke fund af beboelsesaktivitet i større omfang. Derimod bærer området præg af at have været et erhvervsområde med mere spredt bebyggelse i de fleste udgravningsfaser. Der blev registreret såkaldte "lerbotnar" (lerforede nedgravninger), som kendes fra det svenske område, og som muligvis er blevet benyttet ved forarbejdning af fangst fra et systematisk sildefiskeri. Disse "lerbotnar" er C^{14}-dateret fra ca. 1150 til starten af 1200-tallet (se fig. 3). Derudover er der fundet tegn på udvinding af råjern samt spor af en smedje, der kan dateres til højmiddelalderen. Fundet af skelgrøfter fra hele perioden tyder desuden på en matrikulering af arealet og organisering af området om end, der ikke er tegn på en stor bebyggelsesmasse.[15]

Østerport på Kongens Nytorv er opført i én omgang i de første år af 1200-tallet. Dette er spændende ny viden set i lyset af de ovenfor nævnte skriftlige kilder, hvor befæstningen nævnes første gang i 1254. Hvornår befæstningen forsynes med murværk vides ikke, men den nævnes først i 1496.[16] En af forklaringerne kan være at den såkaldte "Østergaard" eller et lignende, muligvis kongeligt, anlæg indlemmes i befæstningen.

Rådhuspladsen – bebyggelse og en ukendt kirke

Inden udgravningerne gik i gang på Rådhuspladsen, var man på Københavns Museum klar over, at en del af området sandsynligvis ville være forstyrret af bunkersanlæg fra 2. Verdenskrig. Man havde store kasser i magasinerne med fund, der var opsamlet, da nedgravningerne af bunkersanlæggene fandt sted. En mindre del af dette var blandt andet et varieret middelalderligt genstandsmateriale uden fundoplysninger. Derudover havde man på grund af Rådhuspladsens placering i forhold til Clemensstaden ikke forventninger til *tidligmiddelalderlige* anlæg i nævneværdigt omfang.[17]

[15] Steineke og Jensen: ´Kongens Nytorv´, 2017.
[16] Skaarup: ´Middelalderbefæstningerne 1100-1600´, 1999, s. 18. Jensen: ´Københavns befæstning´, 2011, s. 199.
[17] Dahlström: ´New Light´, 2014, s. 4.

Fig. 5. Kort der viser en foreløbig tolkning af aktivitetsområderne på Rådhuspladsen i 1100-tallet. Efter Lyne & Dahlström: `Rådhuspladsen´, 2015, s. 127

Forventningen om et forholdsvis forstyrret område blev gjort til skamme. På Rådhuspladsen blev der i forbindelse med udgravningen til metrostationen fundet spor af en reguleret bebyggelse med infrastruktur og håndværk – især jernsmedning, der daterer sig til 1000- og 1100-tallet.[18] Aktiviteterne peger mod en bebyggelse af permanent karakter – et urbant miljø. Dette understreges ved fundet af begravelser, der C^{14}-dateres til det sene 1000-tal og starten af 1100-tallet.[19] Begravelserne lå i tre stratigrafiske lag, der viser at kirkegården var i funktion over en årrække. Der er ingen skriftlige kilder om en kirke eller et kapel netop her, men begravelserne blev fundet blot 200 meter fra Skt. Clemens kirken, der hidtil har været tolket som Københavns ældste kirke fra midten af 1000-tallet. Kirkernes indbyrdes relation er endnu uklar, men gravene på Rådhuspladsen kan have ligget i tilknytning til en sognekirke, et kapel eller en privat kirke. Opdagelsen af denne ukendte kirke må siges at være skelsættende, da den understreger områdets betydning i tidlig middelalder. Rådhuspladsen og Skt. Clemens kirken ligger ca. 100 meter fra volden, der omkransede Clemensstaden. Der er derfor ingen tvivl om, at hele området har været præget af intensiv aktivitet i tidlig middelalder (se fig. 5).

Desuden fandt man bevis for, at al bebyggelsen, der fandtes i området forud for etableringen af den middelalderlige vold, blev nedlagt i forbindelse med anlæggelsen af befæstningen omkring 1372.[20]

[18] Lyne & Dahlström: beretning Rådhuspladsen, 2015, s. 65.
[19] Lyne & Dahlström: beretning Rådhuspladsen, 2015, s. 112.
[20] Dahlström: ´New Light´, 2014, s. 13. Lyne & Dahlström: ´Rådhuspladsen´, 2015, s. 184.

Hvad fortæller fundene om det tidlige København?
Hvad fortæller de nye arkæologiske resultater som beskrevet ovenfor? De seneste årtiers spredte dateringer giver vigtig information om Københavns middelalderlige befæstning. Den ligger som en ring omkring området fra Rådhuspladsen over Clemensstaden til Kongens Nytorv, hvorfra de tidlige dateringer kommer (se fig. 2). Man kan forestille sig en spredt bebyggelse, der enten har samlet sig langs kysten eller på det naturlige højdedrag i området. Især kaster den tidlige datering af Østerport omkring år 1200 nyt lys over aktiviteterne på Kongens Nytorv.

Der foregår en del tidlige aktiviteter (1000-1100-tallet) i den vestre del af det nuværende København ved det nuværende Rådhuspladsen. Til gengæld er dateringen af befæstningen her senere, hvor undersøgelserne på Rådhuspladsen daterede den middelalderlige befæstnings opførsel til omkring 1372.[21]

Der synes at have eksisteret to magtcentre på omtrent samme tid. Hanna Dahlström har fremsat en hypotese om to centrale stormandsanlæg i det tidlige København, der kan forklare de to ressourcestærke områder.[22] Der er dog iøjnefaldende forskelle på de to områder. Hvor der på Kongens Nytorv er fundet spor efter erhverv, er der nær Rådhuspladsen fundet indicier på en mere permanent, bymæssig bebyggelse og to kirker. Tanken kan være nærliggende, at Clemensstaden har fungeret som en handelsplads for denne bagvedliggende bebyggelse, ligesom man kender det fra andre urbane miljøer, f.eks. Helsingborg.

Clemensstadens begrænsede areal på anslået 2,5 hektar inden for voldene betyder, at man i dag snarere opfatter den som en sæsonbebyggelse eller en handelsplads end en permanent, urban bebyggelse. Manglen på fund og nyere dateringer vanskeliggør dog tolkningen. Der kan dog også i lyset af resultaterne fra Rådhuspladsen være tale om et stormandsanlæg. Dateringen af Clemensstadens voldanlæg gør det oplagt at sætte det i forbindelse med sildefiskeriet i Øresund, om end der, udover fund af fiskeben,[23] ikke er beviser for dette.

På Kongens Nytorv er der bortset fra skelgrøfter fra 1000-tallet til højmiddelalderen ikke fund, der peger på egentlig bebyggelse. Derimod har området som nævnt præg af erhvervsområde. Fund af "lerbotnar", spor af udvinding af råjern og en smedje fra højmiddelalderen, tyder på, at området beholder denne funktion middelalderen ud. Man kommer dog ikke uden om den tidlige datering af Østerport, der understreger områdets vigtighed. Skt. Nikolaj kirke ligger i området, og en ældre, mindre undersøgelse tyder på, at den er opført som en treskibet senromansk teglstenskirke.[24] Kirkens betydning for området og dens oprindelse bør dog undersøges nærmere.

København som en by ved Øresund
Københavns opståen kan anskues ud fra flere perspektiver. Et er, hvor og hvorfor byen opstår – som blandt andet beskrevet ovenfor. Et andet er i hvilken kontekst, man skal se byens opståen. Der vides stadig for lidt om problemstillingen til, at der kan gives et udfyldende svar på dette, men man kan fremsætte forslag.

Tidligere tiders forskning har sandsynligvis valgt det nationale perspektiv, hvor man ud fra Danmarkshistorien med Absalon, Clemensstaden og halvkredsvolden sætter København ind en kontekst, der svarer til de tidlige

[21] Lyne & Dahlström: `Rådhuspladsen´, 2015, s. 184.
[22] Dahlström: ´New Light', 2014, s. 11f.
[23] Skaarup: ´Vestergade´, 1999, s. 87f.
[24] Steensberg: ´Sankt Nicolai Kirke´, 1945-58, s. 474f.

danske byer. Det vil give København en oprindelse, der ligner andre danske byer og dermed også samme forklaring. Byer der er udsprunget af markedspladser eller sæsonbebyggelser, som Ribe og Viborg er dog alle mindst et par hundrede år ældre, end de indtil nu opnåede dateringer på Clemensstaden. Selve udformningen af den hesteskoformede vold omkring Clemensstaden – især dens sydlige afslutning – lader dog noget tilbage at ønske, når man sammenligner med de mere stringente, hesteskoformede voldanlæg i tidlige bydannelser som Aarhus og Hedeby. Der mangler symmetri i udlæggelsen af volden omkring Clemensstaden, hvilket muligvis kan skyldes, at den er opført over en længere periode?

Skal man i stedet se København i et regionalt perspektiv, og er København i givet fald så en sjællandsk by eller en Øresundsby? Forklaringen på byens opståen som færgested og ladeplads for Roskilde har været foreslået, men den må siges til dels at være afskrevet.[25] Dog er placeringen ved Øresund et interessant, kommunikativt aspekt. Sammenligner man København med andre tidlige byer på Sjælland, er det heller ikke lighederne, der springer i øjnene. Både beliggenheden ved kysten og halvkredsvolden ligner ikke andre byer på Sjælland, og ser man på de middelalderlige købstæder er en del placeret ved centrale vejforløb eller indlands vandveje som Slagelse, Skibby og Næstved. Man kan dog drage visse sammenligninger med Kalundborg og Vordingborg, der begge får en befæstning i 1100- og 1200-tallet samtidig med byens anlæggelse. Ingen af disse byer har dog en tidligere forløber på stedet af samme karakter som i København.

Sildefiskeriet i Øresund må siges at være en markør for bosættelserne langs sundet. Øresund bliver et af de mest betydningsfulde farvande i den middelalderlige periode med sejlads til Østersøregionen og hele Baltikum. Det er imidlertid heller ikke her, man finder de mest oplagte paralleller til det tidlige København. Der er flere byer som f.eks. Malmø, hvor den middelalderlige købstad menes at være opstået ud fra to separate bebyggelser, ligesom det synes at være tilfældet i København. Derudover har der været borge i både Helsingør og Helsingborg i ly af hvilke, der ligger eller er opstået byer – ligesom Absalons borg ved København.

Men hvorfor er det så svært at finde ud af, hvordan København opstod? Der har til dato været få arkæologiske spor af det middelalderlige København. Det er der flere mulige forklaringer på. De tykke kulturlag i det centrale København kan have betydet, at de arkæologiske udgravninger sjældent er nået ned til de ældste lag. Desuden berører anlægsarbejderne i bykernen ofte kun vejforløbene, hvor de arkæologiske lag er meget forstyrrede, ligesom de mange fredede bygninger kun muliggør mindre undersøgelser inde på matriklerne. En anden årsag kan være, at der i modsætning til andre middelalderbyer i Danmark ikke er gennemført arkæologiske udgravninger i forbindelse med fornyelsen af bygningsmassen i 1960'erne og 1970'erne. De nævnte problemstillinger er imidlertid heller ikke ukendte i andre skandinaviske storbyer af en vis alder, så derfor er der stadig grund til at undre sig over det manglende middelalderlige materiale fra København.

Har arkæologerne og historikerne været for stereotype i deres opfattelse af byens udvikling og placering, og lænet sig for kraftigt op ad andre byers udviklingshistorie? Er fundene et reelt udslag af den måde, hvorpå byen er opstået, dersom et større område blev befæstet, selvom det kun omfattede spredt bebyggelse. Det kan også være et spørgsmål, om arkæologerne ved, hvor de centrale bebyggelser eller kerneområder lå i middelalderen. Dette gælder især den tidlige middelalderlige periode, før de gejstlige institutioner satte

[25] Fabricius: *Københavns Topografiske Udvikling indtil 1300,* 1999, s. 222.

deres præg på byens udformning. De store udgravninger i metroens kølvand har helt sikkert ført til store resultater, men de har også sat et fornyet fokus på byens opståen.

Litteraturliste

Utrykt materiale

Jensen, J.J. & Dahlström, H., Beretning for Skt. Clemens I og III. Udgravning af den nordlige del af kirkegården tilhørende den middelalderlige Skt. Clemens kirke, København – februar til juli 2008, Københavns Museum, 2008.

Kristiansen, M.S., Kongens Nytorv. Beretning for udgravningen foran Magasin i forbindelse med anlæggelsen af metrostation, KBM 1410/1910, Københavns Museum, 1998.

Lyne, E. & Dahlström, H., Rådhuspladsen. Metro Cityring Project, Københavns Museum, 2015. Rapporten er tilgængelig på www.copenhagen.dk.

Steineke, M. & Jark Jensen, J., Kongens Nytorv, Metro Cityring project. Excavation Report, KBM 3829, Københavns Museum, 2017. Rapporten er tilgængelig på www.copenhagen.dk

Trykt materiale

Dahlström, H.: 'New light on the early urbanisation of Copenhagen – with the Metro Cityring excavation at Town Hall Square as a starting point', *Journal of Danish Archaeology,* vol. 1, 2014, s. 132-145.

El-Sharnouby, H. & Høst-Madsen, L.: 'København – fra fiskerleje til middelalderlig købstad', I Andersson, H., Hansen, G., Øye, I. (red.): *De første 200 årene – nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer,* Bergen, 2008, s. 147-154.

Fabricius, H.: *Københavns Topografiske Udvikling indtil 1300,* København, 1999.

Forchhammer, O.: København*. Fra Bispeby til Borgertid. Byplanmæssig udvikling til 1840.* København, 1947.

Frederickson, H.B.: 'Østergård – En mytes opståen og udvikling', I Gautier, H. m.fl. (red.): *Efter reformationen, Københavns arkæologi (Historiske Meddelelser om København),* København, 1999, s. 59-66.

Jensen, J.J.: 'Københavns befæstning og orlogsværftet på Bremerholm', I Christen, S.B. (red.): *Renæssancens befæstede byer.* Danske bystudier 5, 2011 s. 197-215. Århus/Aarhus.

Kristiansen, M.S.: 'En tidlig middelalderlig bebyggelse ved Kongens Nytorv? Fra myte til indicium', I Gautier, H. m.fl. (red.): *Efter reformationen, Københavns arkæologi (Historiske Meddelelser om København),* København, 1999, s. 100-116.

Skaarup, B.: 'Middelalderbefæstningerne 1100-1600', I Thorning Christensen, P. (red.): *Guide til Københavns befæstning*, 1996, København.

Skaarup, B.: 'Mikkel Bryggers Gade 11', I Gautier, H. m.fl. (red.): *Efter reformationen, Københavns arkæologi (Historiske Meddelelser om København),* København, 1999, s. 84-89.

Skaarup, B.: 'Vestergade 7', I Gautier, H. m.fl. (red.): *Efter reformationen, Københavns arkæologi (Historiske Meddelelser om København).* København, 1999, s. 90-99.

Steenberg, J.: 'Sankt Nicolai kirke', I *Danmarks Kirker, 1, København,* København, 1945-87, s. 459-621.

Kapitel 9

Landskrona - ur teoretisk synvinkel

FORFATTER: Stefan Larsson, arkeolog, Kulturen, Lund

EMNEORD: Øresundsbyer, urbanisering, medeltid, middelalder, stadsarkeologi, byarkæologi

Abstract

Any attempt to stress 'the town' as a social construct calls for a wider, relational conceptualisation of agency and materiality from an archaeological point of view, together with a critical adjustment of established theories on the social production of meaning and a 'translation' of how this is embedded into the practices of everyday life. Utilising the Medieval town of Landskrona in Scania, Sweden, founded in 1413 as an example some potential aspects of the processes of the South Scandinavian urbanization are discussed.

Bakgrund

De förändrade kraven på samhällsplanering och stadsutveckling, baserad på ekonomisk, ekologisk och social hållbarhet, håller på att skapa en ny typ av intresse för bearbetad arkeologisk kunskap.[1] För att kunna ge mer relevanta arkeologiska bidrag i relation till samtida utmaningar och behov är det, bl a, nödvändigt att självkritiskt granska hur vi har förstått och framställt städer och sätta denna bild i relation till hur städer framställs inom andra kunskapsfält inom stads- och samhällsplanering. Det kan finnas intressanta möjligheter i ett närmande till andra discipliner och att omformulera vårt eget fält från en ”stadsarkeologi” till en ”urbanarkeologi”.[2] Det skall understrykas att nya ansatser inte handlar om att avfärda ”de praktiskt-materiella” definitionerna i tidigare diskussioner, utan om att komplettera och fördjupa. Vi behöver framställa ”staden” som social konstruktion och hantera de komplexa sammanhangen mellan det fysiska och det sociala, mellan lokala och överlokala sammanhang samt mellan immateriella och materiella faktorer. Detta skulle kunna ge delvis andra utgångspunkter åt diskussionen kring de förindustriella urbaniseringsprocesserna. I det följande skisseras, med utgångspunkt i Landskrona, några exempel på teoretiska perspektiv att fördjupa.

En mycket kort översikt

Landskrona grundas i början av 1400-talet. Stadens privilegiebrev är utfärdat den 20 mars 1413, men det är sannolikt att arbetena påbörjats något tidigare.[3]

---

[1] Skyllberg: *Uppdragsarkeologins målgrupper,* 2013; Orrje & Lindholm: *Konsten att gestalta offentliga miljöer*, 2013.

[2] Andersson:'Ett förord', 2006; Anglert & Larsson:'Landskapets urbanitet', 2008; Larsson: 'Den mänskliga staden?', 2006; Larsson: 'Mellan Birger Jarl och Burger King' 2009; Svensson:'Stadens landskap', 2006; Thomasson:'Från stadsarkeologi till urbanitetsarkeologi?', 2011; Christophersen: 'Performing towns. Steps toward an understanding of medieval urban communities as social practice.' 2015.

[3] Stadens tidiga historia finns sammanfattad i Jacobsson: *Landskrona*, 1983; Jönsson, *Historien om en stad*, 1993; Anglert et al.: 'Den lyckade staden Landskrona', 2010.

Det har under årens lopp gjorts mer än 100 arkeologiska observationer och undersökningar i Landskrona stad.[4] I stort sett samtliga har varit av begränsat omfång när det gäller ytor och insatser, varför det arkeologiska kunskapsläget är begränsat och fragmenterat.

Som en följd av krigen och gränsförändringarna från och med mitten av 1500-talet och fram till skiftet 1700-/1800-tal fick staden ett stort strategiskt värde. Stadsbilden har varit präglad av befästningsverk och av Citadellet. De militära installationerna har i synnerhet gått hårt åt den medeltida stadens västra delar. Dock är den ursprungliga stadsplanen fortsatt läsbar i dagens stadsrum. Landskronas stadsplan har diskuterats en del inom forskningen genom årens lopp.[5] Frågan har gällt i vilken grad den varit att räkna som ”medeltida” respektive ”tidigmodern”.

Där renässansens och det tidigmodernas ideal präglats av stabila visuella världar, linjära och horisontella med en inskriven militär rytm,[6] framstår de medeltida stadsplanerna (i en del fall), med sina kortare siktlinjer som en mera vertikal, labyrintliknande samling rum i annat tempo, skala och kroppsuppfattning. De har varit styrda av ett värdeperspektiv och präglats av en inbyggd rörelse för fotgängare som så att säga har letts från plats till plats med betydelsebärande element. Helheten har utgjorts av summan av delarna.[7]

Landskronas äldre stadsplan är förvisso mindre komplex än exempelvis Lunds i och med att den är en s k långgatsplan.[8] Ser man till institutionernas fördelning så har den uppenbarligen kvar det medeltida värdeperspektivet där huvudgatorna leder till och synliggör de institutioner man velat framhäva och som har representerat staden som idé. Det är sammankopplingen av en serie av platser/institutioner som besökaren letts att passera och beskåda, som utgjort grunden i den äldsta stadsplanen (fig. 1).

I de äldre städerna utgjorde avgränsningarna ett väsentligt element för att upprätthålla status, betydelse och funktion. Stadens gräns var juridisk, eftersom städernas lagstiftning till stora delar skiljde sig från den, eller de som gällde för det övriga landskapet. Det var också en fiskal gräns eftersom handel och varuutbyte var reglerat. Avgränsningarna hade även en symbolisk innebörd relaterad till den katolska teologin och kosmologin. Städerna hänvisade till uppfattningen och framställningen av ”det himmelska Jerusalem”, Guds stad.[9] Medeltida bilder visar städerna som muromgärdade och med portar i respektive väderstreck. Stadsmurar var dock ovanliga i Norden. Inom det nuvarande Sveriges gränser var det under medeltiden enbart Visby, Kalmar och Stockholm som hade stadsmur.

Den medeltida avgränsningen av Landskrona var en av de tydligare i Skåne. I motsats till exempelvis Malmö, Trelleborg och Ystad där man utnyttjat topografin i form av befintliga vattendrag som gräns, (kompletterat med vallar, staket och ”plank”), har man i Landskrona grävt en 2,6 km lång vallgrav (fig. 1). De resurser som investerats i vallgraven understryker vilket signalvärde denna tillmätts för en framgångsrik stadsgrundläggning.

---

[4] Jacobsson: *Landskrona*, 1983.

[5] Sandblad: *Skånsk stadsplanekonst och stadsarkitektur intill 1658,* 1949; Ahlberg: *Stadens mönster*, 1998.

[6] Lefebvre: *The Production of Space*, 1991, s. 361; Lefebvre: *Rhythmanalysis*, 2004, s. 39.

[7] Panofsky:’Gotisk arkitektur og skolastik’, 2002, s. 48 ff.

[8] Ahlberg: *Stadens mönster*, 1998.

[9] Andrén:’Från antiken till antiken’, 1998; Lilley:’Cities of God?’, 2004.

Under 1500-talet hade staden flera portar: öster-, väster-, norre- & Säbyport och minst två mot hamnen, S:ta Gertruds port, Mölleport och en Axels port.[10] Västerport hade dock rivits redan 1549 i samband med att slottet börjar uppföras.[11]

Även placeringen av hospital och andra religiösa inrättningar fungerade som en markering och avgränsning av medeltida städer, som punkter där man ankom till eller lämnade staden.[12] I Landskrona låg S:t Jörgens hospital och S:t Olofs kapell vid landsvägen strax utanför Norreport. S:ta Gertruds kapell låg omedelbart innanför porten mot skeppsbryggan och Helgeandshuset strax innanför Österport (fig. 1).

Grundläggning

Städer grundas inte som några självändamål, de är och har varit medel för syften vilka naturligtvis har varierat genom tidens lopp; merkantila, fiskala, administrativa, militära, industriella o s v. Staden utgör en reproduktion av produktionsförhållandena.[13] Städer utgör funktioner inom heterogena nätverk/system, de existerar inte i isolat. Varje ny stad är ett tillägg till ett system, en *syntagm*, som kan stärka eller förändra ett

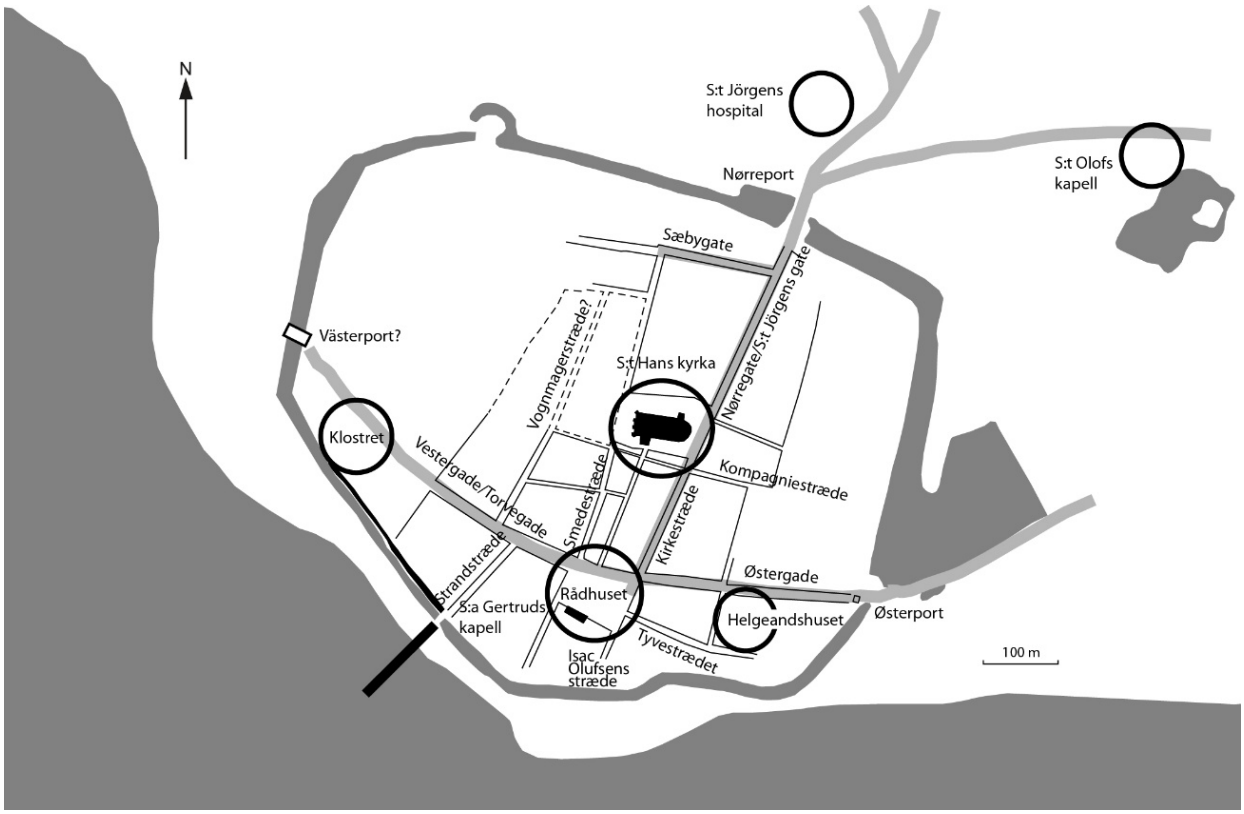

Fig. 1. Översiktlig rekonstruktion av de bärande elementen i Landskronas äldsta stadsplan. Citadellet i väster innebär att det i stort sett saknas kunskap om detta område.

[10] Jönsson: *Historien om en stad*, 1993, s. 72ff.

[11] Jacobsson: *Landskrona,* 1983, s. 18.

[12] Gilchrist: 'Christian bodies and souls', 1992, s. 115.

[13] Lefebvre: *Writings on Cities*, 1996, s. 187; Lefebvre: *The Urban Revolution*, 2003, s. 1 och 87, jfr. Lefebvre: *The Production of Space*, 1991, s. 11.

nätverk. Enligt en kulturgeografisk definition är ett urbant system sammanlänkat på så sätt att förändringar i en plats har återverkningar i andra.[14]

För äldre perioder med få arkivaliska källor är de bakomliggande processerna bakom besluts- och resursfördelning, sanktioner och restriktioner – *governance* – ofta svåra att urskilja i detaljer och enskildheter. Erik av Pommerns stadsgrundningar kan, genom sin tydlighet – och delvis naturligtvis beroende på det skriftliga källäget – fungera som utgångspunkter för en diskussion kring några aspekter av sådana bakomliggande mekanismer och processer.

Begreppet *governance* är en generell stats- och samhällsvetenskaplig teoretisk modell för att diskutera och framställa hur såväl formella som informella organisationer, normer och institutioner etableras och reproduceras. Fokus ligger på beslutsprocesser och interagerande och hur regler, normer och handlingar skapas, vidmakthålls, regleras och görs giltiga för ett specifikt mål eller en specifik verksamhet. Det är framför allt ett begrepp använt vid studier av politiska (och andra) beslutsprocessers förändring med en ökad grad av samspel mellan fler aktörer till följd av globaliseringen och en ökad betydelse för olika typer av informella påverkansstrukturer.[15] Utgångspunkterna för *governance* utgörs av ett handlingsteoretiskt nätverks- och aktörsperspektiv vilket innebär att det kan fungera som en utveckling och fördjupning av aktörsperspektivet som metod så som detta demonstrerats av Gitte Hansens studier av det tidigmedeltida Bergen i Norge.[16]

Intentioner och intentionaliteter

Vi har inga större svårigheter att förstå avsikterna bakom Landskronas grundläggning på 1410-talet. Erik av Pommerns (1397–1441) intentioner låg på en politisk, systemisk och strategisk nivå och var ett försök till omskrivning av ett, vid tiden till stora delar, hanseatiskt definierat urbant system. Grundläggningen av Landskrona avsåg att kontrollera Öresund och stärka den militära kapaciteten på ömse sidor sundet genom en djuphamn.[17]

Den bakomliggande beslutsprocessen för grundläggningen av Landskrona är, om inte tydlig, så åtminstone skönjbar. Det är också ett tydligt initiativ/direktiv ”uppifrån”.[18] En och samma aktör, Erik av Pommern, har beslutsposition rörande definitioner, delegering och sanktionering av agerande, innehar resurser, d v s mark, och kontroll över resursernas fördelning. Dessutom investerar han ekonomiskt och kulturellt kapital i form av en klosterstiftelse; Nordens första Karmeliterkloster, helgat åt S:ta Maria. Av vad som är känt kring dess sannolika storlek och av den hastighet med vilken anläggningen färdigställdes, bör det ha rört sig om frikostiga medel.[19] Eriks olika donationer till kyrkan visar att frågan om intentioner inte bara kan reduceras till målrationella politiska syften.

Att Erik av Pommern var på det klara med både vad han avsåg och vad han menade sig ha gjort framgår av stadens privilegiebrev där det påpekas att Landskrona är en ”*kiøpstedtt …wij selffue stifftet och aff nye*

[14] Pacione: *Urban Geography*, 2009, s. 121.

[15] Montin & Hedlund: ’Governance som interaktiv samhällsstyrning’, 2009.

[16] Hansen: ’Bydannelse og forklaring af sociale fænomener’, 2000; Hansen: *Bergen c 800– c 1170*, 2005; Hansen:’ Konger og byfolk i det eldste Bergen’, 2008.

[17] Anglert et al.: *Den lyckade staden Landskrona*, 2010.

[18] jfr Hansen:’ Konger og byfolk i det eldste Bergen’, 2008, s. 16.

[19] Anglert et al.: *Den lyckade staden Landskrona*, 2010, s. 37.

optagit haffue".[20] I motsats till tidigare urbaniseringar finns det vid 1400-talets början etablerade referenser och associationer som kunde omsättas i praktik vid stadsgrundläggningar. Detta till trots lär Erik av Pommern inte själv ha stått med mursleven. För att omsätta ord till handling har det varit nödvändigt att skapa en "kollektiv intentionalitet",[21] det vill säga att delegera, sanktionera och fördela handlingar. Det öppnar upp för en handlingsteoretisk diskussion kring aktörer, nätverk och "governance".

Vi förskjuter därmed, för ett ögonblick, frågan kring grundläggningen av staden från ett funktionellt "varför" till ett socialt "hur". Hur gick det egentligen till att skapa en stad före det industrialiserade samhällets hela arsenal av direkta och indirekta tvångsmedel?

Aktörer, nätverk och översättningar

Det har under det senaste decenniet inom arkeologin blivit allt vanligare att hänvisa till aktör- och nätverksteorier. Detta arbete utgår i första hand från Pierre Bourdieu och dennes begreppsapparat.[22] I korthet är Bourdieus handlingsteori *dispositionell*, det vill säga ägnade åt analyser av aktörer vid en viss tidpunkt i förhållande till de möjliga praktiker som medges mellan struktur och den handlande människan. Det som står i centrum för intresset är förhållandet mellan sociala positioner, dispositioner (habitus, se nedan) och ställningstaganden i form av praktiker.[23]

Ställningstagandena genom de möjliga praktikerna genererar positionen i det som Pierre Bourdieu kallar det sociala rummet. Detta upprätthålls genom (och genererar) "distinkta och distinktiva praktiker".[24] Det vill säga skillnader i sätt att agera, uppfatta världen och att ge mening åt samma praktiker o s v.[25] På så sätt kan alla samhällen uppfattas som "sociala rum", som strukturer av skapade skillnader.[26] Dessa skillnader – *distinktioner* – kan vara större eller mindre men bildar, för respektive aktör, en sammanhållen och till synes objektiv struktur.

Bourdieus sociala rum är inte fysiska varför dennes handlingsteorier i viss mån kan kompletteras med Anthony Giddens äldre arbeten, framför allt för dennes koppling av struktur till rum och "regionalisering", vilket i sin tur är hämtat från kulturgeografin i Torsten Hägerstrands efterföljd.[27]

För en diskussion och problematisering av governance och grundläggning är vi också delvis hjälpta av element i "Aktör-Nätverks-Teorier" för att begreppsliggöra en del av de mekanismer och processer som varit inblandade. Man kan i detta sammanhang, stadsgrundläggning, kortfattat ta fasta på hur Aktör-Nätverks-Teorier framställer organisering av aktörer som heterogena nätverk. Alla typer av sociala institutioner – städer, samhällen – kan förstås som heterogena nätverk, vari olika typer av aktörer organiseras via

[20] Anglert et al.: *Den lyckade staden Landskrona*, 2010, s. 18.

[21] Searle: *Konstruktionen av den sociala verkligheten,* 1997, s. 38f.

[22] Bourdieu: *The Logic of Practice*, 1990; Bourdieu: *Kultursociologiska texter*, 1994; Bourdieu: *Praktiskt förnuft,* 1995; Bourdieu: *Distinksjonen*, 1995.

[23] Bourdieu: *Praktiskt förnuft,* 1995, s. 15, 189; Bourdieu: *The Logic of Practice,* 1990, s. 52.

[24] Bourdieu: *Praktiskt förnuft,* 1995, s. 19.

[25] jfr Bourdieu: *Kultursociologiska texter,* 1994, s. 298f.

[26] Bourdieu: *Praktiskt förnuft,* 1995, s. 45; Bourdieu: *Kultursociologiska texter*, 1994, s. 298.

[27] Giddens: *The Constitution of Society*, 1984, s. 110ff.

”reproduktion” och genom ”översättning”.[28] I likhet med hos Bourdieu (och andra) är förståelsen av den sociala världen relationell.[29]

Vägen till kollektiva intentionaliteter, i form av gemensamma tolkningar och stabila nätverk är komplex och omfattar översättningar i flera steg: problematisering, intressering, enrollering och mobilisering. Att göra relationerna självklara handlar om att kontrollera aktörerna i nätverket. *Problematisering* rör vem eller vilka aktörer som kan ”rekonstruera” andra och definiera vad som räknas som relevant. Detta förutsätter att man lyckas göra sig själv till en ”obligatorisk passagepunkt”. I fallet med grundläggningen av Landskrona utgör Erik av Pommern en ”obligatorisk passagepunkt”. *Intressering* är att binda övriga aktörers intressen till sina egna. Här översätts det egna intresset till ett bekant och etablerat språk- och symbolbruk, i fallet Landskrona genom en etablerad urban ikonografi i form av stadsplan och avgränsningar. Det tredje stadiet är *enrollering*. Här avlägsnas eventuella motbilder för att få aktörerna att acceptera institutionernas legitimitet och funktion. Acceptans skapas genom hänvisning till hegemoniska verklighetsbeskrivningar. Det fjärde steget utgörs av *mobilisering* av allierade och nya deltagare i nätverket. Mobilisering samlar aktörer som varit spridda i flera lokala nätverk och får dem representerade via det som utgör den ”obligatoriska passagepunkten”. Exempelvis de borgare i Malmö eller holländska köpmän som blir aktörer i skapandet av Landskrona. På så sätt blir själva nätverket stabilt, självklart och osynligt genom att det bara är den obligatoriska passagepunkten som framstår som dess synliga representant.[30] Erik har själv stiftat och ”optagit” staden.

Reproduktion och översättning inbegriper även ”transformering” och möjligheterna att etablera mer eller mindre lika ekvivalenter.[31] Inom nätverk blir dessa tolkningar och medieringar tillagda som ”lokala översättningar”, något som förvisso ökar nätverkets heterogenitet men samtidigt även dess styrka genom en ökad grad av flexibilitet. Om flera typer av företeelser kan uppfattas som eller tillskrivas uttryck för ett nätverk, desto tåligare blir det och kollapsar inte även om enstaka element faller ifrån. Aktör-Nätverks-Teorierna är performativa i det att de innebär att aktörerna ”producerar” i stället för att bara ”reproducera”.[32] Hos Bourdieu är utgångspunkterna likartade, ”generativa”.[33]

När möjliga spänningar är desarmerade, ”transformerade” och utan ytterligare översättningsbehov så att ett nätverk fungerar unisont, blir det, i sin helhet eller till delar, ”självklart”. Relationerna i nätverket är färdigförhandlade och har blivit självklara som grund för vidare handling.[34] Nätverket har blivit en gemensam tolkning, en kollektiv intention.[35] Ju fler delar i ett nätverk som utgörs av gemensamma tolkningar, desto stabilare nätverk – i vårt fall konstitueringen, överföringen och översättningen av normativa praktiker som vi anser vara specifikt urbana.

---

[28] Latour: *We Have Never Been Modern*, 1993, s. 10f; Law: ’Notes on the theory of actor network’, 1992, s. 5; Law: ’Actor Network Theory and Material Semiotics’, 2009, s. 144.

[29] Latour: *Artefaktens återkomst*, 2012, s. 52.

[30] Brattli & Larsson: ’Forvaltning av arkeologiske kulturminner fra nyere tid’ in print; och anf. litt.

[31] jfr Bourdieu: *Kultursociologiska texter,* 1994, s. 301f.

[32] Latour: *Reassembling the Social*, 2005, s. 128, Latour: *Artefaktens återkomst*, 2012, s. 276.

[33] Bourdieu: *Praktiskt förnuft*, 1995, s. 18f.

[34] jfr Svensson: ’Stadens landskap’, 2006, s. 18.

[35] jfr Searle: *Konstruktionen av den sociala verkligheten,* 1997.

Av betydelse för oss som arkeologer är att saker och ting inte nödvändigtvis behöver se exakt likadana ut för att kunna tillskrivas samma, eller likartade, betydelser och därmed uppfattas som ingående i samma, heterogena, nätverk – i det här fallet en specifik urban kultur. Att olika element kan sättas i varierande analytiska relationer utgör ett alternativ till att utgå från gängse a priori-ordningar av kategorier.

Översättningar görs naturligtvis enligt många linjer: lingvistiskt, symboliskt och så vidare,[36] men som arkeologer är vi huvudsakligen baserade i materialitet och spatialitet som källa till att förstå hur normer skapas och reproduceras i vardagslivets rutinartade handlingar och rumsliga praktiker, dess rytm. Vardagen är den arena där samhällen konstant reproduceras eller omförhandlas. Det rumsliga utgör ett grundläggande kommunikativt handlande inom en social organisation som förstärker, förändrar och kommunicerar den sociala strukturen bland annat genom hur tid och rum organiseras.[37] Det vill säga, att vardagslivets rumsliga praktik utgör en grundläggande fysisk och kognitiv struktur. Handlingar som för individen inte behöver vara uttalat rationella eller genomtänkta kan ingå i ett system/nätverk som socialt meningsfulla, eller som en kulturell kod.

Att försöka förstå hur det urbana livet skapats, reproducerats, förändrats och uttryckts vid olika tidpunkter lägger, ur arkeologisk synvinkel, fokus på interaktionen mellan materialitet, spatialitet och praktiker.[38]

Av intresse i det här sammanhanget – Landskrona – är samspelet mellan ”den obligatoriska passagepunkten” (Erik av Pommern), sätten att mobilisera resurser av skilda slag (”governance” och ”repertoarer”) samt val av möjliga rumsliga praktiker ”på marken”, d v s i vad mån intentionerna uppfyllts, modifierats eller obstruerats, något som torde vara möjligt att definiera arkeologiskt.[39]

Delade förståelser, kapital och symboliska produktionsmedel

När, i det här fallet, Landskrona grundades i början av 1400-talet, fanns en etablerad urban referensvärld i morfologiskt, funktionellt och socio-kulturellt avseende. Oavsett hur vi väljer att betrakta eller definiera stadsväsendet är det vid den här tiden etablerat som rumsliga praktiker, administrativa och ekonomiska funktioner och som specifika habitus. Stora delar av de ”repertoarer” som konstituerade den feodala staden har existerat som "institutionella fakta”,[40] det vill säga som en kollektiv överenskommelse om att ”staden” är något mer än bara en ovanligt tätbebyggd plats.[41] Den utgjorde även ett förväntningsramverk, en kognitiv struktur, som sanktionerade rumsliga praktiker, och en kulturell kod inom en vidare, överlokal, semiotisk gemenskap.[42]

Som påpekades ovan kan heterogena element sättas i analytiska relationer som vidgar diskussionen. Vi har i andra sammanhang pekat på hur tillsynes triviala materiella uttryck som byggnadsskick, kreneleringar och

---

[36] Searle: *Konstruktionen av den sociala verkligheten,* 1997.

[37] t ex Bourdieu: *Praktiskt förnuft*, 1995, s. 106; Lefebvre: *Writings on Cities*, 1996, s. 105; Lefebvre: *The Production of Space*, 1991; Lefebvre: *The Urban Revolution*, 2003, s. 50; Lefebvre: *Rhythmanalysis*, 2004, s. 79; Hägerstrand: ’What about People in Regional Science?’, 1991; Pred: ’Power’, 1981; Giddens: *The Constitution of Society,* 1997, s. 297ff.

[38] Larsson:’ Den mänskliga staden?’, 2006; Schatzki: ’Materiality and Social Life’, 2010; Christophersen: ’Performing towns. Steps toward an understanding of medieval urban communities as social practice.’ 2015.

[39] jfr Lilley:’Urban Landscapes and Their Design’ 2007.

[40] Searle: *Konstruktionen av den sociala verkligheten,* 1997.

[41] jfr Andrén: ’Från antiken till antiken’, 1997.

[42] Bourdieu: *Kultursociologiska texter,* 1994, s. 298, jfr Larsson: ’Gestaltningen av några skånska städer’, 2006.

gatubeläggning utgjort medel för att uttrycka medlemskap i en tolkningsgemenskap av städer.[43] Dessa, tillsammans med de praktiker de strukturerat, kan i viss mån betraktas som ett symboliskt kapital. ”Det symboliska kapitalet vilar på en kognitiv grundval, som i sin tur vilar på kännedom och erkännande”[44].

Att känna igen något för vad det är, eller avses vara, kräver en gemensam referensbild. I korthet: för att uppfattas som en stad måste det se ut som en stad. I fallet med de sydskandinaviska medeltida städerna var det avgränsningarna och portarna som utifrån betraktat signalerade att det här var en stad med andra lagar, där portarna har kanaliserat, kontrollerat och sorterat tillträdet. Utöver att reglera och taxera in- och utfart markerade portarna en både juridisk och sannolikt kulturell övergång. Det speciella underströks ytterligare genom byggnadsskicket, ”murade hus”, genom ansamlingen av institutioner i form av kyrkor och kapell, samt inte minst viktigt genom det brolagda gatunätet. Men även hushållsföremål och avfallshantering bör räknas hit. På sätt och vis kan man säga att de materiella och rumsliga uttrycken blev emblematiska och att ”imagen” varit väl så viktig som den faktiska staden.[45] Materialitet och spatialitet och därmed distinktiva rumsliga praktiker utgjorde en form av ”symboliska produktionsmedel” i vardagslivets meningsproduktion för att upprätthålla vad vi idag skulle kalla en ”tillit till systemet” och som distinktioner för upprätthållande av det urbana livets habitus.[46] Genom att utnyttja/tillämpa en känd uppsättning repertoarer som konstituerat det urbana som en strategi för intressering, enrollering och mobilisering har Erik av Pommern säkerställt att grundläggningen av Landskrona blev framgångsrik. Per definition har dessa repertoarer involverat fler aktörer, vilka reproducerat eller agerat mot dessa, något som oavsett sprider agerandet att grunda staden och genererar en kollektiv intentionalitet.[47]

[43] Anglert & Larsson:’Landskapets urbanitet och urbanitetens landskap’ 2008; Larsson & Anglert: *Makten och heligheten*, 2008.
[44] Bourdieu: *Praktiskt förnuft,* 1995, s. 136, 154.
[45] jfr Larsson: ’Gestaltningen av några skånska städer’, 2006.
[46] Alexander: *Kulturell sociologi*, 2011; jfr Bourdieu: *Praktiskt förnuft,* 1995a.
[47] jfr Hansen: *Bergen c 800 – c 1170. The Emergence of a Town*, 2005.

Litteraturliste

Tryckt material

Ahlberg, N.: *Stadens mönster – de historiska kartorna berättar.* Stockholm, 1998.

Alexander, J. C.: *Kulturell sociologi. Program, teori och praktik.* Göteborg, 2011 [2003].

Andersson, H.: 'Tradition and Renewal', I: H. Andersson, P. Carelli & L. Ersgård (red.): *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology.* Lund Studies in Medieval Archaeology 19, Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 24. 11–22. Stockholm, 1997.

– 'Ett förord', I: Larsson, S. (red.): *Nya stadsarkeologiska horisonter*. Stockholm, 2006, s. 9–13.

Andrén, A.: 'Från antiken till antiken. Stadsvisioner i Skandinavien före 1700'. I: S. Thorman & M. Hagdahl (red.): *Staden himmel eller helvete. Tankar om människan i staden,* Stockholm, 1997, s. 142–184.

Anglert, M & Larsson, S. 'Landskapets urbanitet och urbanitetens landskap'. I: H. Andersson, G. Hansen & Øye (red.): *De første 200 årene – nytt blick på 27 skandinaviske middelalderbyer.* Universitetet i Bergen Arkeologiske skrifter 5, Bergen, 2008, s. 303–322

Anglert, M, Brorsson, T, Larsson, S & Reisnert, A.: *Den lyckade staden Landskrona.* Landskrona, 2010.

Bourdieu, P.: *The Logic of Practice.* Cambridge, 1990 [1980].

– *Kultursociologiska texter ; I urval av Donald Broady och Mikael Palme*. Stockholm/Stehag, 1994.

– *Praktiskt förnuft. Bidrag till en handlingsteori.* Göteborg, 1995.

– *Distinksjonen. En sosiologisk kritikk av dømmekraften.* Oslo, 1995 [1979].

Brattli, T & Larsson, S,: 'Forvaltning av arkeologiske kulturminner fra nyere tid – en analyse av muligheter ved og konsekvenser av nyere tids arkeologi som forvaltningsobjekt'. I K. Paasche (red.): *1537 – det vanskelige skillet. Forskning på og forvaltning av arkeologiske kulturminner fra nyere tid*. Vitark 10. Acta Archaeologica Nirdosiensia. Trondheim, 2016, s. 10–25.

Christophersen, A.: Performing towns. Steps toward an understanding of medieval urban communities as social practice. *Archaeological Dialogues* 22 (2), 2015, s. 109–132.

Giddens, A.: *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration.* Cambridge, 1997 [1984].

Gilchrist, R.: 'Christian bodies and souls: the archaeology of life and death in later medieval hospitals', I S. Basset (red.): *Death in Towns. Urban Responses to the Dying and the dead. 100–1600*. London & New York, 1992, s. 101–119.

Hansen, G.: 'Bydannelse og forklaring af sociale fænomener. Individualisme, kollektivisme og Giddens strukturationsteori'. *Medeltidsarkeologisk tidskrift META* 2000:4, 2000, s. 2–16.

– *Bergen c 800 – c 1170. The Emergence of a Town.* The Bryggen papers. Main Series No 6. Bergen, 2005.

– ‘Konger og byfolk i det eldste Bergen – byopkomst i et aktørperspektiv’. I Andersson, H, G. Hansen & I. Øye (red.): *De første 200 årene – nytt blick på 27 skandinaviske middelalderbyer.* Universitetet i Bergen Arkeologiske skrifter 5, Bergen, 2008, s. 15–39.

Hägerstrand, T.: ‘What about People in Regional Science?’ I G. Carlestam & B. Sollbe (red.): *Om tidens vidd och tingens ordning. Texter av Torsten Hägerstrand*. Stockholm, 1991, s. 143–154.

Jacobsson, B.: *Landskrona. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer Rapport Medeltidsstaden 48*, Stockholm, 1983.

Jönsson, Å.: *Historien om en stad. Del I Landskrona 1413–1804*. Landskrona, 1993.

Larsson, S. ’Den mänskliga staden?’ I S. Larsson (red.): *Nya stadsarkeologiska horisonter*. Stockholm, 2006, s. 29–87.

– ’Gestaltningen av några skånska städer’. I: S. Larsson (red.): *Centraliteter. Människor, strategier och landskap*. Stockholm, 2006, s. 167–292.

– ’Mellan Birger Jarl och Burger King – urban arkeologi’. I: M. Mogren, M. Roslund, S. Sundnér & J. Wienberg (red.): *Triangulering. Historisk arkeologi vidgar fältet.* Lund Studies in Historical Archaeology 11. Lund, 2009, s. 146–158.

Larsson, S. & Anglert, M.: *Makten och heligheten.* Ystadiana 2008. Ystad, 2008.

Latour, B.: *We Have Never Been Modern*. Cambridge, Mass., 1993.

– *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory.* Oxford, 2005.

– *Artefaktens återkomst. Ett möte mellan organisationsteori och tingens sociologi.* Stockholm, 2012 [1998].

Law, John: Notes on the theory of actor network: Ordering, strategy and heterogeneity. Publisert av Centre for scientific studies, Lancaster University, Lancaster LA1 4YN på http:/www.comp.lancs.ac.uk/sociology/papers/Law-Notes-on-ANT.pdf (12.02.2016)

– ‘Actor Network Theory and Material Semiotics’. I B. S. Turner (red.): *The New Blackwell Companion to Social Theory*. Oxford, 2009, s. 141–158.

Lefebvre, Henri: *The Production of Space.* Oxford, 1991 [1974].

– *Writings on Cities.* Oxford, 1996 [1968].

– *The Urban Revolution.* Minneapolis/London, 2003[1970].

– *Rhythmanalysis. Space, Time and Everyday Life.* London/New York, 2004.

Lilley, K. D.: ‘Cities of God? Medieval urban forms and their Christian symbolism’ *Transactions of the Institute of British Geographers* New Series 29 2004, s. 296–313.

Lilley, K. D.: ‘Urban Landscapes and Their Design: Creating Town from Country in the Middle Ages.’ I K. Giles & C. Dyer (red.): *Town and Country in the Middle Ages. Contrasts, Contacts and Interconnections 1100–1500*, 229–249. Leeds, 2007.

Montin, S & Hedlund, G.: ’Governance som interaktiv samhällsstyrning – gammalt eller nytt i forskning och politik?’, I G. Hedlund & S. Montin (red.): *Governance på svenska*. Stockholm, 2009.

Orrje, H & Lindholm, A, (red.): *Konsten att gestalta offentliga miljöer. Samverkan i tanke och handling.* Stockholm, 2013.

Pacione, M.: *Urban Geography. A Global Perspective.* Third Edition. London and New York, 2009.

Panofsky, E.: ’Gotisk arkitektur og skolastik.’ I V. Lyhne (red.): *Gotik Arkitektur Skolastik Habitus*. Århus, 2002 [1951], s. 23–128

Pred, A.: ‘Power, Everyday Practice and the Discipline of Human Geography’. I A. Pred, (red.): *Space and Time in Geography. Essays dedicated to Torsten Hägerstrand.* Lund Studies in Geography. Ser. B. Human Geography No. 48. Lund, 1981, s. 30–55.

Sandblad, N.G.: *Skånsk stadsplanekonst och stadsarkitektur intill 1658.* Skånsk senmedeltid och renässans 2. Skriftserie utgiven av Vetenskaps-Societeten i Lund. Lund, 1949.

Schatzki, Theodore: ‘Materiality and Social Life’, *Nature and Culture. 5*, 2010, s. 123–149.

Searle, J. R.: *Konstruktionen av den sociala verkligheten.* Göteborg, 1997.

Svensson, B.: ’Stadens landskap’. I S. Larsson (red.): *Nya stadsarkeologiska horisonter*. Stockholm, 2006, s. 15–27.

Skyllberg, E.: ’Uppdragsarkeologins målgrupper – en utvärdering av publik arkeologisk verksamhet och av hur de arkeologiska resultaten tas om hand i samhällsplaneringen och i skolan. Länsstyrelsen i Uppsala län’. *Länsstyrelsens meddelandeserie* 2013:04. Uppsala, 2013.

Thomasson, J: ’Från stadsarkeologi till urbanitetsarkeologi?’ I H. Andersson, & J. Wienberg (red.): *Medeltiden och arkeologin. Mer än sex decennier*. Lund Studies in Historical Archaeology 14. Lund, 2011, s. 49–80.

Kapitel 10

Helsingør – fra færgested til sundtoldsby

FORFATTER: Liv Appel, mag.art. i forhistorisk arkæologi, museumsinspektør på Museum Nordsjælland.

EMNEORD: Middelalder, renæssance, bebyggelsesudvikling, byarkæologi, Helsingør, Krogen, Kronborg, Øresundstolden, Øresundsbyer.

Fig. 1. Helsingør og Kronborg set fra Øresund. Kobberstik af Frants Hogenberg baseret på tegning af Hans Knieper fra 1582. Efter Braun & Hogenberg: *Civitates* vol. V, fol. 33, 1585-1587, Det kongelige Bibliotek.

Abstract

This paper takes as its starting point the archaeological evidence from Elsinore (Helsingør) which complements and nuances the previous understanding of Elsinore's topographic development. From 1429, the town, situated at the narrowest point of the Sound, next to Krogen castle, was the economic center for the Sound Toll. The history of Elsinore has hitherto been based on historical sources, as the number of archaeological excavations has been small, and the excavated areas limited. The paper aims to shed light on urban development using the results of archaeological excavations carried out in Elsinore, mostly since 2009. Attention is focused on activities undertaken in Elsinore, based on the archaeological and environmental archaeological remains. The archaeological evidence is satisfactory from the reign of Eric 7. of Pomerania (1396-1439) onwards and provides an unprecedented insight into a residential area dating from the reign of Frederik 2. (1559-1588) and his son Christian 4. (1596-1648) called The Sand, situated between the Medieval town and the royal castle, Kronborg. Earlier archaeological finds are, however, still virtually absent, leaving questions about urbanization and the early market town in the time of Valdemar 2. the Victorious (1202-41), mainly unanswered.

I de senere år er antallet af arkæologiske undersøgelser i Helsingør vokset samtidig med, at der er gennemført større undersøgelser end tidligere. Der er imidlertid stadig store huller i den arkæologiske viden, når det gælder de første århundreder af den her behandlede periode, dvs. tiden frem til 1400. Derfor er det endnu ikke muligt at beskrive Helsingørs topografiske udvikling alene ud fra arkæologiske kilder, men arkæologien supplerer og nuancerer den viden om byen, der er baseret på skriftlige og kartografiske kilder samt studier af historiske huse.

I denne artikel vil jeg beskrive Helsingørs udvikling i fire stadier svarende til den historiske inddeling: tidlig middelalder (1050-1200), højmiddelalder (1200-1400), senmiddelalder (1400-1536) og renæssance (1537-1660). I første afsnit behandles tiden frem til købstadens opståen i tidlig middelalder, hvor Helsingør var et vigtigt færgeleje for overfarten til Skåne. Andet afsnit vedrører urbaniseringen i højmiddelalderen, hvor den ældste købstad anlægges i 1200-tallet. De arkæologiske kilder bliver mere hyppige i 1400-tallet, og der er tegn på anlægsarbejde og håndværksaktiviteter i Erik 7. af Pommerns (1396-1441) nye købstad. Fjerde og sidste afsnit drejer sig om byens ekspansion i renæssancen, som er ret velunderbygget i arkæologisk henseende efter udgravningerne af Helsingørs forsvundne bydel på Sanden i perioden 2009-2011. Helsingørs historiske bykerne er velbevaret, og den middelalderlige gadestruktur er videreført. En opgørelse viser, at ca. 85 % af de huse, der fandtes i byen i slutningen af 1700-tallet, stadig eksisterer.[1] Blandt de ældste stående bygninger er Karmeliterklosteret og Oxernes gård, der er opført i 1400-tallet.[2] Den ældste bygning i Helsingør er dog Skt. Olai Kirke, der har navn efter sin værnehelgen Olav den Hellige, og går tilbage til første halvdel af 1200-tallet. Siden den sidste større ombygning, som afsluttedes i 1559, har kirken fremstået som en treskibet basilika.[3]

Det store antal bevaringsværdige bygninger i Helsingør medfører imidlertid, at der sjældent bygges nyt i den historiske bykerne, som giver anledning til arkæologiske udgravninger. De fleste arkæologiske spor fremkommer derfor ved renovering af ældre bebyggelse og ved gravearbejde i Helsingørs gader og stræder. Siden 2006, hvor Gilleleje Museum, nu Museum Nordsjælland, overtog det arkæologiske ansvar i Helsingør kommune, er antallet af udgravninger i byen vokset væsentligt. Før den tid forestod Nationalmuseet og siden de kulturhistoriske museer i Helsingør og Hillerød de arkæologiske undersøgelser. Det arkæologiske ansvar for Kronborg Slot og Helsingørs kirker påhviler dog stadig Nationalmuseet. De ældre arkæologiske undersøgelser i byen er få og små. Kun undtagelsesvis er udført mere omfattende undersøgelser som f.eks. i Strandgade 89 i 1980, ved Hestekilden på Stürups Plads i 1995-1996 og på Kronborgvej i 1998, hvor der bl.a. blev påvist en kælder fra renæssancen.[4] Årsagen var de begrænsede statslige midler, der frem til revisionen af Museumsloven i 2001 stod til rådighed for arkæologiske undersøgelser.

Denne artikel tager udgangspunkt i et foredrag ved konferencen om Øresundsbyerne i 2014 og giver en kort indføring i byens udvikling fra middelalder til renæssance ved inddragelse af arkæologiske kilder. Den korte form gør det ikke muligt at give en detaljeret præsentation af de enkelte udgravninger. For yderligere oplysninger om de arkæologiske udgravninger i Helsingør henvises derfor til min seneste oversigtsartikel "The archaeology of Elsinore and the Sand", hvor der også drages paralleller til udvalgte historiske huse i byen.[5] Alle udgravningsberetninger findes på litteraturlisten, og langt de fleste er tilgængelige på nettet. For flere oplysninger og gengivelse af de væsentligste historiske kort over Helsingør fra 1500-1600-tallet henvises til artiklen "The townscape of Elsinore", som jeg har skrevet sammen med ph.d. Jette Linaa i forbindelse med Urban Diaspora-projektet.[6]

---

[1] Allin et al.: *Kommuneatlas Helsingør,* 2000, s. 14.

[2] Nationalmuseet: *Historiske huse i Helsingør*, 1973, s. 162. *Danmarks Kirker*: Frederiksborg Amt, Vol. II, 1964, s. 290-291.

[3] *Danmarks Kirker*: Frederiksborg Amt, Vol. II, 1964.

[4] Appel: 'The archaeology of Elsinore and The Sand', 2020, s. 97-98; Jantzen: *Helsingørs middelalderlige topografi,* 1990, s. 9-10; Skaarup & Jantzen: 'Strandgade 89', 1981, HKM 186A; Andersen: Beretning Stürups Plads, NFH A624, 1996; Hvass & Schiellerup: 'Hermer og kaminer i Helsingør', 2000; Hvass: 'Museets arkæologiske udgravning mellem Kongensgade og Kronborgvej', NFH A703/GIM 3991, 1998.

[5] Appel: 'The archaeology of Elsinore and The Sand', 2020.

[6] Appel & Linaa: 'The townscape of Elsinore', 2020.

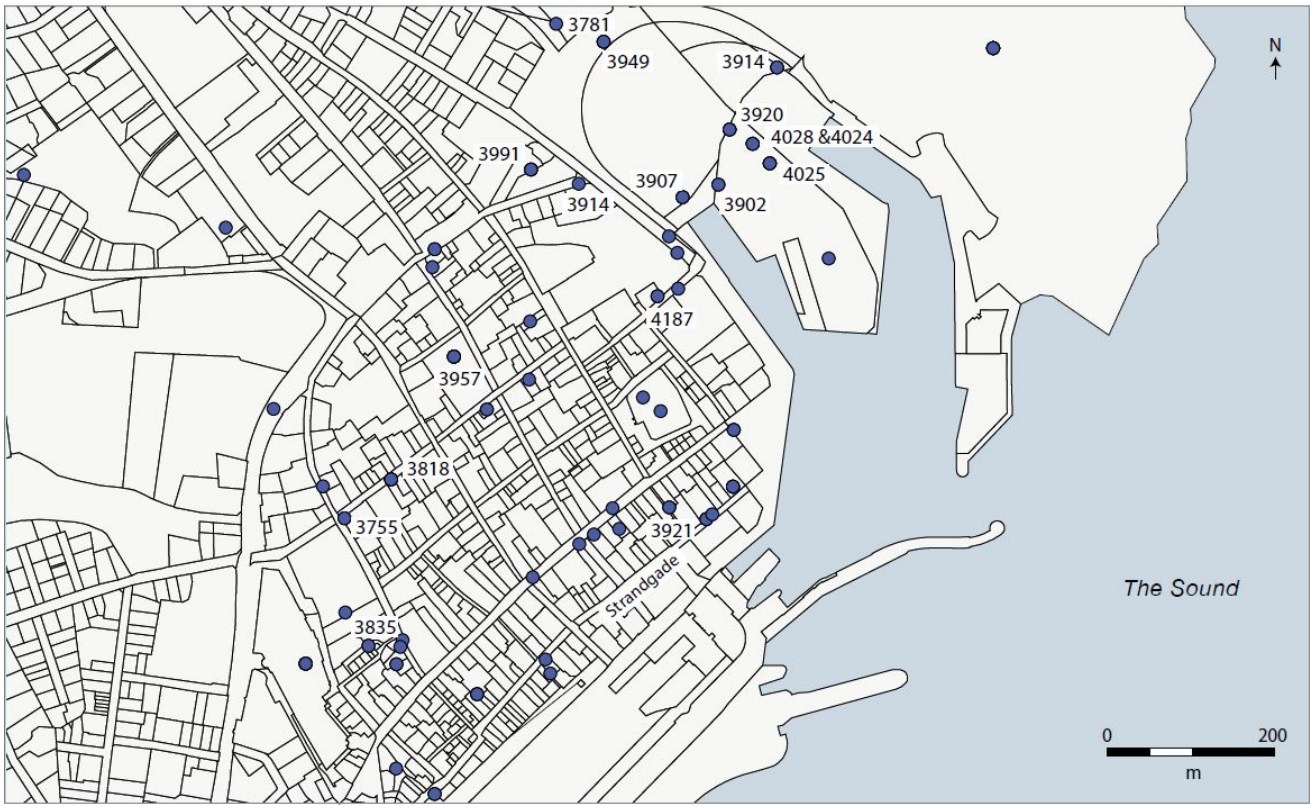

Fig. 2. Arkæologiske udgravninger og enkeltfund fra Helsingør. Numrene refererer til udgravningerne, der er nævnt i teksten. Kort: Museum Nordsjælland/ K. Langsted

Før Helsingør (tidlig middelalder, ca. 1050-1200)

Helsingør er placeret overfor Helsingborg ved Øresunds smalleste sted. Forleddet i de to stednavne er det samme, nemlig Helsing-, i betydningen: én der bor på halsen. Halsen er antagelig den smalle del af sundet. Efterleddene -borg og -ør er henvisninger til henholdsvis borgen *Kärnan* på Skånes kyst og til den grusede strandbred på Sjællands nordøstligste pynt.[7] Saxos omtale af færgestedet i forbindelse med begivenheder i 1180: *"der hvor Stranden har navn efter Helsingborg"* tyder på, at Helsingør er yngre end Helsingborg.[8] Dette stemmer med, at man i Helsingborg har påvist arkæologiske spor af bebyggelse fra 1000-tallet (se Kap. 6), mens de ældste middelalderlige fund og bygningsrester fra Helsingør er fra 1200-tallet (se Kap. 6).[9] Færgestedet ved Helsingør er også omtalt i forbindelse med Adam af Bremens rejse i 1070'erne: *»På Sjælland er der mange overfartssteder til Skåne. Den korteste rute går til Helsingborg, som også kan ses fra Sjælland«.*[10]

Nogle historikere har villet placere færgestedet ved stranden nedenfor voldstedet Flynderborg eller ved vandløbet *Strømmens* udløb i Øresund (fig. 4), men der er endnu ikke påvist spor af bebyggelse fra denne tid ved arkæologiske undersøgelser.[11]

[7] http://danmarksstednavne.navneforskning.ku.dk/

[8] Saxo & Winkel Horn: *Danmarks Krønike*, 2001.

[9] Eriksson et al.: *Kärnan och borgen*, 2007, s. 10; Andrén: *Den urbana scenen*, 1985, s. 157; Saxo: *Danmarks Krønike*, 2001; *Danmarks Kirker*: Frederiksborg Amt, Vol. II, 1964, s. 54.

[10] Adamus & Lund: *Beskrivelse af øerne i Norden*, 1978.

[11] Pedersen: *Helsingør i Sundtoldstiden*, 1926, s. 30; Henningsen: 'Helgenskaren, der værnede Helsingørs kirker og klostre', 1993, s. 39-41.

Fig. 3. Voldstedet Flynderborg i 1880'erne før borgbankerne blev forstyrret ved anlæggelsen af Kystbanen i 1889-90. Foto: Nationalmuseet.

Navnet Flynderborg blev anvendt første gang i 1601, da Arild Huitfeldt beskrev indbyggernes tilflugt på borgen i forbindelse med den norske konges afbrænding af Helsingør i 1288. Det var rimeligvis samme borg, som Lybækkerne rev ned i 1368.[12] Borrevold og Valdemarsbakken er ældre stednavne.[13] Flynderborg lå syd for Helsingør, og på trods af forstyrrelser fra omlægningen af jernbanen, vejnettet og opførelse af bebyggelse er det stadig muligt at se de to imponerende borgbanker (fig. 3).[14] I 1889 foretog Nationalmuseet en opmåling på stedet i forbindelse med omlægningen af jernbanen, og i 1937 vendte de tilbage til forborgsbanken, hvor de afdækkede kraftige kampestensfundamenter og fund fra senmiddelalderen.[15] Disse fundamenter kunne ikke længere påvises ved en undersøgelse i 2008.[16] Da voldstedet er af ældre type, er det på trods af de betydeligt yngre arkæologiske fund rimeligt at betragte det som en forløber for Erik af Pommerns borg, *Krogen,* der i midten af 1420'erne blev opført længere ude på den nordlige landtange, *Ørekrog*.[17]

---

[12] Huitfeldt: *Danmarks riges krønike*, 1601; *Danmarks riges breve*: 3. række, bd. 9, 1938-1972, nr. 285 og 291.

[13] Grinder-Hansen: *Kronborg,* 2018, s. 11-12.

[14] la Cour: 'Flynderborg', 1952; *Danske borganlæg*, 1972.

[15] Nationalmuseet, NM 242/89, 1889; 257/90, 1890; Skovmand: Beretning Flynderborg, MN 382/37, 1937.

[16] Lønskov: Beretning Flynderborg, GIM 3806, 2009.

[17] Jantzen: *Helsingørs middelalderlige topografi*, 1990, s. 42; Grinder-Hansen: *Kronborg*, 2018, s. 12.

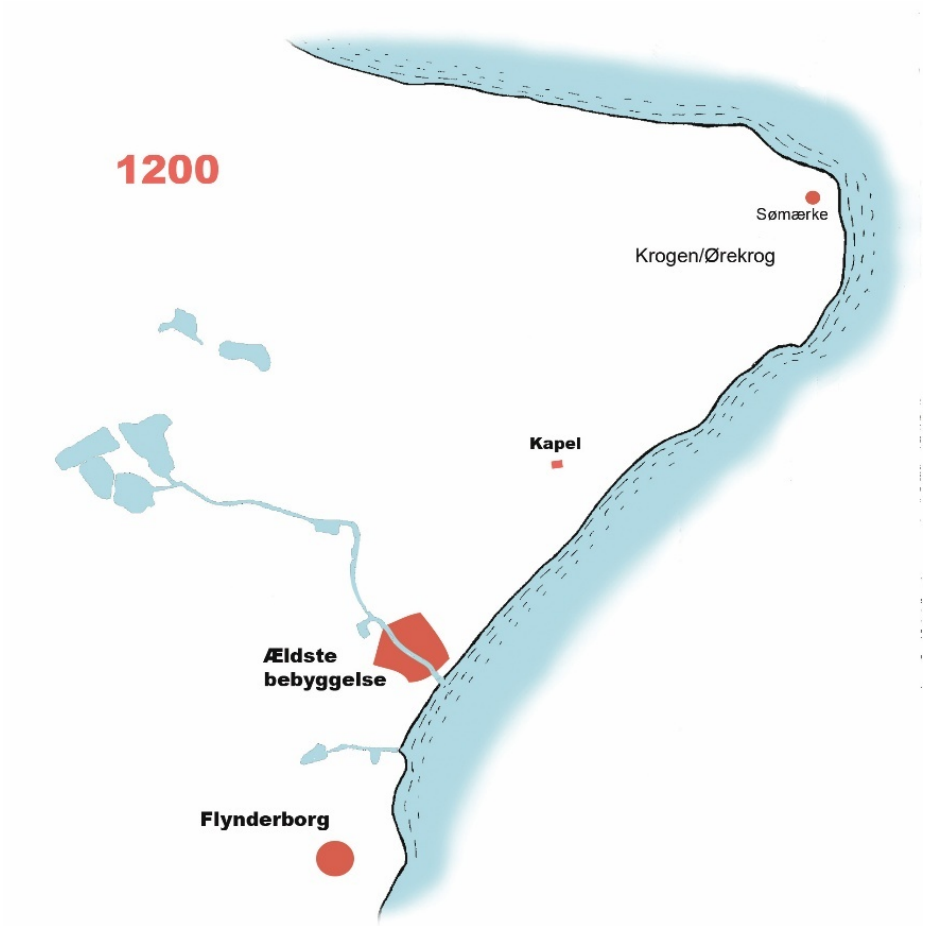

Fig. 4. Model af Ørekrog med færgelejet og den ældste bebyggelse, ca. 1200. Bebyggelsen er endnu ikke påvist arkæologisk, men det er oplagt at lede efter den ved vandløbet Strømmens beskyttede munding. Mod syd er det stadig synlige voldsted Flynderborg markeret og mod nord et kapel rettet mod skibstrafikken til Skanör-Falsterbo, der rimeligvis var en forløber til Skt. Olai Kirke. Muligvis har der stået et sømærke i form af en båke helt ude på spidsen af Krogen. Grafik: Lars Bjørn Madsen.

Urbanisering (højmiddelalder, ca. 1200-1400)

Helsingør er en af de mange nye bygrundlæggelser i Danmark fra højmiddelalderen, og den hører derfor til de yngste af Øresundsbyerne. Baggrunden for byens opkomst var rimeligvis, at færgetrafikken mellem landsdelene øgedes, da Skånemarkederne gjorde Øresund til et handelscentrum. Dermed steg antallet af rejsende og behovet for indkvartering i byen.[18] Helsingør omtales første gang i Kong Valdemars Jordebog fra ca. 1231, og byen findes på købstadslisten fra ca. 1241 sammen med Sjællands mindre købstæder.[19] I 1300-tallet nævnes Helsingør desuden i breve og i forbindelse med møder og forhandlinger. Endelig omtales vendernes afbrænding af byen i 1312.[20] På nordsiden af Skt. Olai Kirke mellem sakristiet og trefoldighedskapellet er der ved bygningsarkæologiske undersøgelser påvist en rundbuefrise, en murliste og et romansk vindue fra 1200-tallet.[21]

[18] Jantzen: *Helsingørs middelalderlige topografi*, 1990, s. 57.

[19] Krongaard Kristensen & Poulsen: *Danmarks byer i middelalderen*, 2016, s. 121-123; Aakjær: *Kong Valdemars Jordebog,* 1926-1945.

[20] Jantzen: *Helsingørs middelalderlige topografi*, 1990, s. 5-8.

[21] *Danmarks Kirker: Frederiksborg Amt*, Vol. II, 1964.

Fig. 5. Spor af frise og vindue fra 1200-tallet i murværket på nordsiden af Skt. Olai Kirke i Helsingør. Foto: Liv Appel, Museum Nordsjælland.

Den hidtil eneste udgravning i Helsingør, som har resulteret i et genstandsmateriale fra højmiddelalderen, dvs. at det var samtidigt med den første købstad, fandt sted i Strandgade 89 i 1980. Det undersøgte område lå nord for en strandvold, som blev påvist ca. 17 m syd for Stengade. Under udsmidslag fra en bebyggelse på stedet i 1400-tallet, blev der påvist et ca. 30 cm tykt mørkt humusholdigt lag med enkelte skår fra kander og stentøj foruden en langtandskam. Ud fra kammen og de glaserede kandeskår kunne laget dateres til ca. 1250-1350.[22] Da der ikke blev fundet spor af samtidige huse på stedet, er det synligt, at fundene stammer fra en bebyggelse ved kirken. Der er dog ikke muligt at afgøre om, de stammer fra en købstadsbebyggelse, et fiskerleje eller nogle bondegårde.

Da arkæologiske kilder til belysning af købstadens første århundreder således er få, vil jeg inddrage møntfundene fra Helsingør. Der er kun fundet få borgerkrigsmønter fra årene 1241-1340/1360 i Helsingør. Det begrænsede antal mønter skyldes, at metaldetektoren blev taget forholdsvis sent i brug ved arkæologiske undersøgelser i denne by. Et par mønter fra Erik 6. Menved (1286-1319) og hans efterfølger er fremkommet med metaldetektor ved de arkæologiske undersøgelser på Sanden øst for byen i 2011 og i Hestemøllestræde nord for Skt. Olai Kirke i 2013 (GIM 4025x19, GIM 4197x42).[23] Fra Hestemøllestræde 8 foreligger der desuden en hulpenning fra 1300-tallet (HBM 213x2), som indkom til Museerne Helsingør i 1982. Fælles for disse mønter og en ikke nærmere bestembar borgerkrigsmønt fra Fiolgade 25A (GIM 3914x134), der blev fundet ved fjernvarmegravningen i 2009 i den modsatte ende af byen, er, at de stammer fra dyrkningslag, der er strategrafisk ældre end kulturlagene fra købstaden.[24] Det tyder på, at borgerkrigsmønterne er tabt ved markarbejde, og deres udbredelse viser derfor ikke, hvor den ældste købstad lå.

[22] Skaarup & Jantzen: 'Strandgade 89', 1981; Jantzen: Beretning Strandgade 89, HKM 186A, 1983.

[23] Grønnegaard: Beretninger Kulturhavn Kronborg, GIM 2025, 2012; Hestemøllestræde, GIM 4197, 2013.

[24] Grønnegaard: Beretning Helsingør Fjernvarme, GIM 3914, 2009.

Fig. 6. For- og bagside af Helsingørs to ældste mønter præget under Erik Menved (1286-1319) i Roskilde. De er fundet med metaldetektor i forbindelse med arkæologiske udgravninger på Sanden (tv.) og i Hestemøllestræde (th.), GIM 4025x19, GIM 4197x42. Foto: Rasmus H. Nielsen, Nationalmuseet.

Så langt kan arkæologien således ikke bidrage med oplysninger, der kan afgøre uenigheden blandt historikerne om placeringen af den ældste købstad. Lå den ældste købstad ved Skt. Olai Kirke ligesom den senere købstad,[25] eller opstod den, som flere ældre historikere har fremført,[26] ved et syd for liggende færgested? Hvis det sidste er tilfældet, kan Skt. Olai Kirke muligvis være opført som et kystkapel for rejsende til Skånemarkedet i Skanör-Falsterbo.[27]

Fig. 7. Model af Helsingør, ca. 1450. Erik af Pommerns (1396-1441) "nye" købstad er angivet øst for Strømmen. Bebyggelsen kom på den måde til at ligge nærmere kongens borg Krogen yderst på landtangen. Bemærk de tre tiggermunkeklostre, der alle blev påbegyndt i årene 1420-1430. Grafik: Lars Bjørn Madsen.

[25] Elsøe Jensen: *Danmarks middelalderlige byplaner*, 1992.

[26] Lorenzen: ´Erik af Pommerns Byanlæg´, 1960; Pedersen: *Helsingør i Sundtoldstiden*, 1926, s. 16, 169; 1929, s. 21-25.

[27] Henningsen: 'Vogt jer for Lappesand!', 1984.

Regulering (senmiddelalder, ca. 1400-1536)

Senmiddelalderens styrkede kongemagt førte til grundlæggelser af nye byer såvel som øget kommerciel udvikling på de eksisterende handelspladser og i de ældre byer. Øresundsregionen, der var en vækstzone i senmiddelalderen, blev fremfor alt mål for Erik af Pommerns urbane politik (se også Kap. 2-5).[28] Københavns position som Sjællands betydeligste by blev styrket ved Erik af Pommerns overtagelse i 1416-1417, og på Skånes Kyst øst for Helsingborg anlagde han en ny by, Landskrona (se Kap. 9). I Helsingør gav Erik af Pommerns bestræbelser sig udslag i en flytning eller muligvis blot en regulering og udvidelse af den eksisterende købstad. I forbindelse med udstedelsen af byens nye købstadsprivilegier befalede Erik af Pommern i 1426: *"at de der på Krogen skulle flytte at bo og der en ny købstad bygge".* Kongen lovede fem års skattefrihed for tilflyttere, der byggede træhuse, og ti år til dem, der opførte et stenhus.[29]

De arkæologiske fund fra Helsingør bliver flere efter 1400 samtidig med, at byens navn nævnes stadig oftere i de skriftlige kilder.[30] Arkæologiske spor tyder på, at byen oplevede en periode med vækst, da Erik af Pommern i 1429 lagde told på skibstrafikken gennem Øresund og opførte borgen *Krogen*, der sammen med *Kärnan* i Helsingborg vogtede over sundet. Store dele af murværket fra den middelalderlige borg Krogen er indkapslet i det senere Kronborg Slot. Krogen har forbillede i Den Tyske Ordens borge ved Østersøen.[31] Bygningsarkæologiske undersøgelser viser, at Krogen stod fuldt udbygget omkring 1425, hvor borgen nævnes første gang i de skriftlige kilder. På den tid bestod den af tre teglstensbygninger, der var placeret i hjørnerne af den kvadratiske ringmur. Der er imidlertid fundet en ældre byggefase fra ca. 1400, hvor bygningerne indenfor ringmuren var opført i træ og bindingsværk. Erik af Pommerns våbenskjold ses på kalkmaleriet omkring det cirkulære vindue i Erik af Pommerns Kammer i slottets nordfløj.[32] Om livet på borgen i 1400-tallet vidner desuden seks kobbersterlinge, der er slået i Næstved og Lund under Erik af Pommern, og fremkom ved Nationalmuseets arkæologiske udgravning på Kronborg i 1978.[33]

Den nye købstad

Erik af Pommerns nye købstad ved Helsingør ser ud til at være anlagt efter en overordnet plan, hvor bebyggelsen er opdelt i karréer af langsgående gader (Stengade, Skt. Olaigade og Sudergade) og af tværgader (Sct. Anna Gade, Bjergegade og Stjernegade).[34] At der er tale om egentlig byplanlægning betvivles dog af Jørgen Elsøe Jensen, der ud fra ligheder med andre danske middelalderbyer mener, at Helsingør er en selvgroet struktur, hvor udviklingen tager udgangspunkt i hovedgaden langs stranden.[35]

Det fremgår af de historiske kort over Helsingør fra 1500- og 1600-tallet i Resens Altas (se fig. 14) og hos Braun og Hogenberg, at bebyggelsen var opført langs gaderne, og at der befandt sig baggårde og haver inde i karréerne.[36] De mange havelodder havde stor betydning for indbyggernes forsyning med afgrøder, da den

---

[28] Kristensen & Poulsen: *Danmarks byer i middelalderen*, 2016, s. 270-273; Olsen: *De danske Købstæder gennem Tiderne*, 1943, s. 39-42.

[29] Wegener: 'Samling af Aktstykker til Byen Helsingørs Historie', 1861-1865, s. 5-6.

[30] Jantzen: *Helsingørs middelalderlige topografi*, 1990, s. 7.

[31] Kristensen & Poulsen: *Danmarks byer i middelalderen*, 2016, s. 271.

[32] Grinder-Hansen: *Kronborg,* 2018, s. 14, 18, 26-27.

[33] Nationalmuseet, NM 12/78-1619, 1978.

[34] Jantzen: *Helsingørs middelalderlige topografi,* 1990, s. 61-67. Helsingørs gadenet er skævt orienteret i forhold til verdenshjørnerne. For at lette læsningen beskrives byen, som den fremstår på kortet i Resens Atlas. Dvs. at stranden lå mod syd og Kronborg øst for byen.

[35] Elsøe Jensen: *Danmarks middelalderlige byplaner*, 1992.

[36] Braun & Hogenberg: *Civitates orbis terrarium*, 1582-1590; Resen: *Atlas Danicus,* 1677*;* Lorenzen: 'Erik af Pommerns byanlæg', 1960; Pedersen: *Helsingør i Sundtoldstiden,* 1926, s. 16, 169; 1929, s. 21-25.

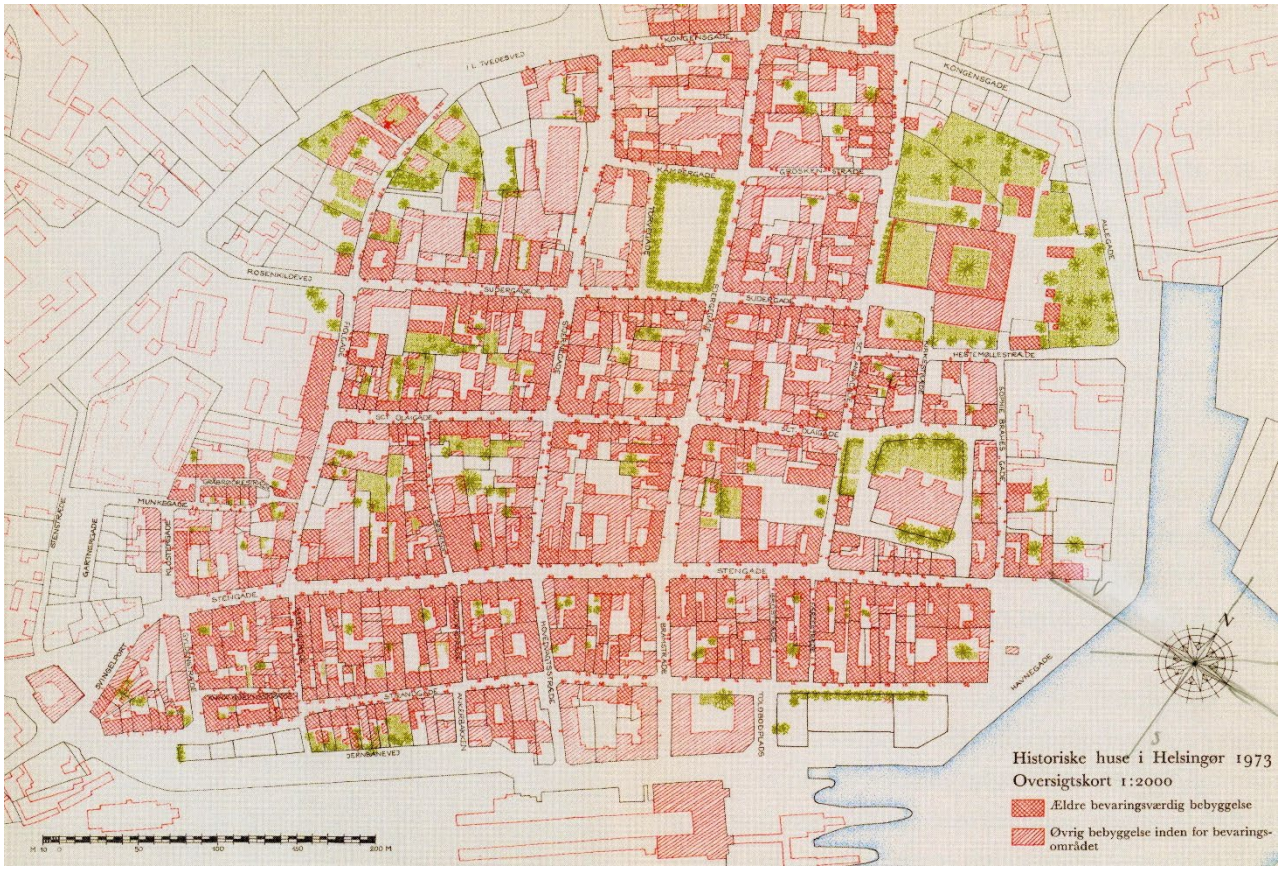

Fig. 8. Plan fra 1973 over Helsingørs historiske bykerne. Gadenettet er regelmæssigt, dog er tværgaderne en anelse forskelligt orienteret nord og syd for Stengade. End ikke kirkerne er orienteret nøjagtigt øst-vest. Efter: Nationalmuseet: *Historiske huse i Helsingør*, 1973.

skovomkransede by havde et forholdsvis lille dyrket opland.[37] Helsingørs centrum lå ved krydset mellem hovedgaderne, Stengade og Sct. Anna Gade (tidligere kaldet Søndre og Nørre Hærstræde), hvor der omtales en skole i 1483 og et rådhus i 1513.[38] Et stenkast derfra kan man stadig se Oxernes ovenfor omtalte bygård, der er opført på den grund, som Christian 1. (1448-1481) i 1454, overlod til lensmand på Krogen, Johan Oxe. Forhusets kamtakkede gavl med spidsbuede blændinger har stilmæssige fællestræk med flere af Helsingørs sengotiske kirkegavle.[39]

På landsiden var Helsingør omgivet af fugtige lavninger, der markerede byens ydre grænse. At lavningerne også ydede byen beskyttelse, fremgår af kong Hans (1481-1513) befaling fra 1508 om forstærkning af byens grøfter og befæstning.[40] Denne lavning, grøft, eller grav, som den blev omtalt ved Christoffer af Bayerns (1440-1448) donation af jord til Dominikanerklosteret foretaget i 1441,[41] er påvist ved flere arkæologiske undersøgelser i byen på strækningen fra Kongensgade i øst via Axeltorv og Sudergade til Fiolgade og Svingelport i vest. Særlig dyb er lavningen ved Axeltorv, hvor man ved en arkæologisk undersøgelse i forbindelse med renoveringen af Erik af Pommerns mindebrønd i 2009 konstaterede, at bunden lå 3,4 m under det nuværende torv. Den fugtige lavning var gradvist blevet fyldt op med kultur- og opfyldningslag. De

[37] Schjerup Hansen: *Bystruktur og havekultur,* 2008, s. 70.

[38] Wegener: 'Samling af Aktstykker til Byen Helsingørs Historie', 1861-1865, 15-17; 1866-1670, 8; Pedersen: *Helsingør i Sundtoldstiden*, 1926, s. 345.

[39] Nationalmuseet: *Historiske huse i Helsingør*, 1973, s. 162.

[40] Wegener: 'Samling af Aktstykker til Byen Helsingørs Historie', 1866-1870, s. 6.

[41] Jantzen*: Helsingørs middelalderlige topografi*, 1990, s. 133.

ældste spor af byen var affald bl.a. knogler fra husdyr og fisk, jernnagler, hasselnøddeskaller, hugspåner og fragmenter af vinduesglas, sko, keramik og pottekakler fra 1400-tallet, der lå i et ca. 35 cm tykt tørvelag på bunden af lavningen. Tørvelaget var dækket af 20 - 80 cm rent strandsand, der antagelig stammer fra en opfyldning og planering af området omkring 1500, da kulturlaget ovenover indeholdt keramik fra slutningen af 1400-tallet.[42]

Ved arkæologiske undersøgelser flere andre steder i Helsingør er der ligeledes konstateret opfyldningslag af strandsand fra perioden 1400-1700. Sandet blev påført inden, man anlagde gader og byggede huse. Ofte ses skiftende sandlag og kulturlag/vækshorisonter, hvilket viser, at opfyldningen foregik i flere omgange. I gaden ud for Kongensgade 24-26 blev der iagttaget flere sandlag, der var påfyldt før brolægningen af gaden i 1580'erne.[43] Ved udgravningerne på Kulturværftet i årene 2009-2011 blev der dokumenteret et sandlag, der dækkede det meste af området og var udlagt inden Helsingørs nye bydel rejste sig mellem byen og Kronborg i sidste halvdel af 1500-tallet (se nedenfor).

Fig. 9. Grene med mærker efter øksehug og ild fra Gammel Færgestræde i Helsingør. Foto: Museum Nordsjælland.

Udover Axeltorv kendes sandlag fra 1400-tallet, der forbindes med anlæggelsen af Erik af Pommerns nye købstad, fra Stengade og Klostergade. Ved den arkæologiske overvågning i forbindelse med nedgravningen af fjernvarmerør i den vestlige del af Stengade i 2010, blev der dokumenteret sandlag i flere profiler i krydset mellem Stengade og Klostergade.[44] Sandlaget lå ca. 1,2-1,5 m under den nuværende overflade og var overlejret af kulturlag fra senmiddelalderen og renæssancen. Sandlaget var lagt oven på et ca. 30 cm tykt lag af sortbrun, leret muld med enkelte dyreknogler, der hvilede direkte på undergrunden af sand, grus og småsten i 1,8 m's dybde. Sandlaget viser, at man har stabiliseret det sumpede terræn øst for Hestekilden før anlæggelsen af gaden.[45]

---

[42] Grønnegaard: Beretning arkæologisk udgravning Axeltorv, GIM 3957, 2009.

[43] Appel: Beretning arkæologisk overvågning Kongensgade s. 24-26, MNS 50435, 2017 (2020); Pedersen: *Helsingør i Sundtoldstiden*, 1926, s. 10.

[44] Grønnegaard: Beretning Helsingør Fjernvarme, GIM 3970, 2010, Stengade profil 5, Klostergade profil 2 og 5.

[45] Andersen: Beretning Stürups Plads, NFH A624, 1996.

Det ældste kulturlag mindede meget om det ca. 35 cm tykke kulturlag, der året før var fundet i Gl. Færgestræde. Det lå ca. 1,7 m under den nuværende overflade og indeholdt foruden enkelte dyreknogler store mængder hugspåner samt afhuggede og delvist forkullede grene. C^{14}-dateringer af hasselnøddeskaller fra dette lag til ca. 1410–1450 e.Kr. (Poznan Radiocarbon Laboratory, Poz-33463, Poz-33465) tyder på, at et krat ovenfor stranden er blevet fjernet med økse og delvist afbrændt ved anlæggelsen af Erik af Pommers nye købstad.[46] Et tilsvarende organisk lag er i 2012 påvist ved renoveringen af en kælder i Strandgade 85-87.[47]

Handel og håndværk

Ved arkæologiske undersøgelser i Helsingør er der fundet spor af 1400-tallets smede og skomagere. Som det var almindeligt i middelalderen holdt samme type håndværkere ofte til i samme gade. Sudergade i Helsingør betyder *suderenes* eller skomagernes gade. Den lå i byens nordlige udkant, så skomagerne kunne garve deres huder uden at genere byens øvrige indbyggere. Ved en udgravning i Sudergade i 2007-2008 blev der over et fossilt dyrkningslag påvist et ca. 30 cm tykt kulturlag med organisk materiale: træ, dyreknogler og læderaffald fra produktion og reparation af sko, der antagelig er blevet smidt ud fra værkstederne for at stabilisere gaden. Der blev desuden fundet redskaber, bl.a. en jernsyl med træskaft, en bødenål og talrige stave fra bødkerfremstillede kar og tønder.[48] En C^{14}-datering af læder til ca. 1420-1450 e.Kr (Poznan Radiocarbon Laboratory, Poz-28202) tyder på, at skomagerne etablerede sig i Erik af Pommerns nye købstad.

I Sudergade 30 blev der i 1854 fundet en lille møntskat med 16 kobbersterlinge (Sb. 010407-25), som var slået under Erik af Pommern i Næstved og Randers (Galster type 7 og 15).[49] Tidsmæssigt er der intet til hinder for, at mønterne kan have tilhørt en af gadens skomagere, men dette kan selvsagt ikke verificeres. Helsingør lå ved kysten og var udsat for angreb fra havet. Ligesom en større møntskat fra Søndre Strandvej 64 (Sb. 010407-24) syd for middelalderbyen, der fremkom i 1952, er det derfor sandsynligt at mønterne fra Sudergade er gemt væk i en urolig periode. Fundet fra Søndre Strandvej omfatter en læderpung med 888 sølvmønter og to sølvklumper foruden en lille pakke med fire guldgylden. Ud fra den yngste mønt, en Grosspfenning fra Greifswald, antages skatten at være nedlagt efter ca. 1425. På nær ni danske sølvsterlinge, der er præget under Erik af Pommern i Næstved (Galster type 4), er alle mønterne tyske.[50] De mange udenlandske mønter, der blev gravet ned ved Helsingør, er et vidnesbyrd om Østersøhandelens voksende betydning på denne tid. Påbegyndelsen af hele tre klostergrundlæggelser i Helsingør i årene 1420-1430 ses som et udslag af den velstand, som byen opnåede under Erik af Pommern, da byggeriet var finansieret af penge, som tiggermunkene indsamlede i byen (se Kap. 2). Der er kun Karmeliterklosteret, der stadig eksisterer. Det firefløjede Vor Frue Kloster med den gotiske kirke mod syd blev på kongelig foranledning påbegyndt af Karmelitermunke fra Landskrona i 1430.

Byggeriet blev forsinket af en brand, og klosteret stod derfor først færdigt i 1485. Det er bevaret fordi, at klosterbygningerne efter reformationen blev indrettet til hospital, og fordi kirken i 1576 overgik til byens tyske menighed.[51] Fund af knogler fra forstyrrede grave tyder på, at kirkegården lå vest for klosteret. Arkæologien har bidraget til at klarlægge forhold omkring Karmeliterklosterets opførelse. Under det senere Hestemøllestræde blev der i 2013 således fundet flere ovnanlæg med jernslagger fra en smedje. C^{14}-

[46] Grønnegaard: Beretning Gammel Færgestræde, Helsingør, GIM 3921, 2009.

[47] Grønnegaard: Beretning Strandgade 85-87, Helsingør, GIM 4070, 2012.

[48] Andersen, Grønnegaard & Hvass: 'Skomagere i Sudergade', 2009; Grønnegaard: Beretninger Sudergade, GIM 3755, 2008, GIM 3818, 2009.

[49] Jensen: *Danmarks middelalderlige skattefund*, Sudergade; Galster: Næstved mønt, 1966.

[50] Jensen: *Danmarks middelalderlige skattefund*, Søndre Strandvej; Galster: Næstved mønt, 1966.

[51] Appel et al.: 'Den tyske kirkes jord på Sanden i Helsingør', 2020; Dalsager: *St. Mariæ Kirkes Historie,* 1950.

Fig. 10. Jernsyl med træskaft fundet blandt affaldet fra 1400-tallets skomagere i Sudergade, Helsingør. Foto: Museum Nordsjælland.

dateringer af trækul fra ovnene til 1412-1436 e.Kr. og 1410-1435 e.Kr. tyder på, at smedjen var i funktion, da klosterbyggeriet blev påbegyndt (Poznan Radiocarbon Laboratory, Poz-61072, Poz-61074).[52]

Man har aldrig fundet arkæologiske spor efter Sct. Anna Kloster ved Lundegården, der blev opført af gråbrødre fra 1420 og sløjfet umiddelbart efter reformationen. I 1904 stødte man dog på enkelte grave fra franciskanerklosterets kirkegård under et gravearbejde i nærheden af Marienlyst Slot.[53] I 1947 dukkede der desuden nogle grave fra Sct. Nikolaj Klosters kirkegård op i området nord for Stengade.[54] Sct. Nikolaj Klosters placering aftegner sig i gadeplanen vest for Fiolgade, og adkomsten til klosteret skete antagelig gennem en port ved Fiolgade 9, der hedder *Ringeporthus*.[55] Efter reformationen husede klosteret først et hospital, og senere indrettede byens udenlandske pottemagere værksteder i bygningerne. Nationalmuseet fandt således rester af fejlbrændt keramik ved en undersøgelse i Fiolgade 5 i 1936.[56] Det var imidlertid først ved arkæologiske undersøgelser i Munkegade i 2010, at det er lykkedes at påvise murværk fra selve klosteret. Under et nedbrydningslag af tegl og mørtel ud for Munkegade 11 fremkom et teglstensgulv og en teglstensmur på et fundament af kampesten. Spredt på gulvet lå fiskeknogler og keramik fra klosterets funktionstid i 1400-tallet. Et kraftigt kampestensfundament i Sortebrødrestræde er antagelig rester af klosterkirken.[57]

---

[52] Grønnegaard: Beretning Hestemøllestræde, GIM 4197, 2013; Jouttijärvi: Analyse af slagger Hestemøllestræde, GIM 4197, 2013.

[53] Jantzen*: Helsingørs middelalderlige topografi*, 1990, s. 117.

[54] Klem: Beretning Stengade, HKM 76/47, 1947.

[55] Hvass: 'Dominikanernes kloster i Helsingør', 2009.

[56] Nørlund: Beretning Sortebrødreklosteret, Fiolgade 5, MN 478/36, 1936. Tønnesen: *Helsingørs udenlandske borgere,* 1985, 139; Hvass: 'Dominikanernes kloster i Helsingør', 2009, s. 63.

[57] Grønnegaard: Beretning Munkegade, GIM 3835, 2011; Enghoff: Rapport dyreknogler Munkegade, GIM 3835, ZMK 66/2010, 2010.

Fig. 11. Teglgulv fra dominikanerklosteret i Munkegade. Foto: Museum Nordsjælland.

Fig. 12. Model af Helsingør, ca. 1650. Byen voksede under Frederik 2. og Christian 4. med nye kvarterer på *Sanden* og ved Sct. Anna Gade nord for byen i retning af fiskerbebyggelsen *Lappen* og lystslottet *Lundehave*. Krogen var i årene 1574-1585 blevet ombygget til renæssanceslottet, *Kronborg.* Grafik: Lars Bjørn Madsen.

Ekspansion, ca. 1550-1660

Under Frederik 2. (1559-1588) oplevede Helsingør en ny storhedstid, hvor byen voksede og sprængte de middelalderlige rammer. Byens kæmnerregnskab viser, at indbyggertallet i Helsingør steg frem mod svenskekrigen i 1658, der resulterede i tilbagegang for byen. For at huse de mange tilflyttere, blev der opført nye boliger bl.a. langs Sct. Anna Gade og på Sanden, hvor Kronborg Slot kastede glans over beboerne i kvarteret.[58] Væksten hang sammen med indtægterne fra Øresundstolden, der voksede i takt med det øgede antal skibe, der passerede gennem Øresund.[59] De handlende i Helsingør profiterede af at levere proviant til de skibe, der kastede anker ud for byen for at betale Øresundstold, og selvom toldindtægterne gik i kongens kasse, førte de midler, som kongen i årene 1574-1585 brugte på at ombygge Krogen til et renæssanceslot, *Kronborg*, til øget omsætning i byen. Desuden tiltrak byggearbejdet håndværkere fra nær og fjern.[60] I 1586-1587 opførte Frederik 2. desuden lystslottet *Lundehave,* der under Frederik 5. fik sit nuværende navn: *Marienlyst Slot*.

Fig. 13. Udsigt fra udgravningerne på Sanden i retning af Helsingør. Vandspejlet til venstre i billedet viser den del af Sanden, der blev gravet bort i 1800-tallet ved anlæggelsen af Helsingør Havn. Foto: Museum Nordsjælland.

[58] Appel & Linaa: 'The townscape of Elsinore', 2020; Appel et al.: 'Den tyske Kirkes jord på Sanden i Helsingør', 2020; Grinder-Hansen: *Kronborg,* 2018, s. 182-185.

[59] Degn et al.: *Tolden i Sundet*, 2010.

[60] Tønnesen: *Helsingørs udenlandske borgere.* 1985, Appel: 'The Scottish and English citizens in Elsinore from the 16th to the 18th century', 2012; Linaa: 'In Memory of the Merchants', 2012.

Den nye bydel på Sanden

En stor del af de indbyggere, der slog sig ned på Sanden, var ansatte ved hoffet, soldater eller nederlændere, der var kommet til byen for at deltage i byggeriet af Kronborg. Ved arkæologiske undersøgelser er der påvist aktiviteter overalt i byen i denne periode, men kun på Sanden har det været muligt at afdække flere større flader ved anlæggelsen af Kulturværftet og M/S Museet for Søfart på det nedlagte skibsværfts område nord for Helsingør Havn. I den forbindelse gennemførte Gilleleje Museum og Nationalmuseet i årene 2009-2011 en række udgravninger (fig. 13). Herved er der påvist forskellige dele af den bebyggelse på Sanden, der blev revet ned til grunden efter den svenske Carl 10. Gustavs (1654-1660) angreb på Kronborg i 1658.[61] Resultatet af udgravningerne skal kort opsummeres, da den forsvundne bydel på Sanden er et stort set ubeskrevet blad.

Den lagfølge, som kunne dokumenteres ved udgravningerne, er møntdateret, hvilket gør det muligt at beskrive bebyggelsesudviklingen i området mellem byen og Kronborg.[62] En mønt, der er slået i årene 1420-35 under Erik af Pommern, giver en *terminus-post-quem* datering af det nederste, næsten fundtomme dyrkningslag. Derefter følger et mere fundrigt dyrkningslag fra anden halvdel af 1500-tallet, hvor haverne i området blev intensivt gødet med affald fra byen.[63] Mønterne fra det øverste kulturlag, der antages at være samtidigt med bebyggelsen på Sanden, er blanding af mønter fra Frederik 2. og Christian 4. Lagfølgen er beskyttet af ca. 1,5 m aflejringer fra Kronborgs sløjfede forsvarsværker og fra skibsværftets tid. Ved udgravningerne blev der afdækket kældre fra huse af mursten og bindingsværk, foruden brønde, der var afstivet med planker eller tønder, samt affaldsgruber og latriner, der har ligget i baggårdene. Der blev også påvist et ca. 25 m langt stykke af Christian 4.s bymur, der i begyndelsen af 1600-tallet blev opført langs med Kronborgs fæstningsterræn, Grønnehave. I krydset mellem Kongensgade og Allégade (tidligere kaldet Klostergaden-/Sandgaden) dokumenteredes en vejbrolægning fra 1580'erne og dele af bygraven langs med Allégade, der efter svenskekrigen markerede byens østlige afgrænsning. Placeringen af disse bygninger og anlæg stemmer overraskende godt overens med kortet i Resens Atlas, der viser, at Helsingør by før det svenske angreb i 1658 omfattede to rækker af karréer øst for Allégade.[64] I forbindelse med udgravningerne blev der udtaget et stort antal prøver til naturvidenskabelige undersøgelser, bl.a. træ fra brønde til dendrokronologi, digler og slagger til metallurgiske undersøgelser samt blokke af jord fra latriner til makrofossilanalyser.[65] Jorden fra de fundrige gruber og kulturlag blev vandsoldet gennem 1-2 mm net, hvilket resulterede i et stort materiale af dyreknogler, keramik, glas og kakler, der efterfølgende er blevet bestemt af en række specialister.[66] Bordtøjet omfatter bl.a. glas fra de venetianske glashytter ved Amsterdam, kinesisk porcelæn, portugisisk og iberisk fajance, tysk stentøj og nederlandsk rødgods, hvilket tyder på, at der ud over danskere boede nederlandske immigranter på Sanden.[67]

---

[61] Appel: 'The archaeology of Elsinore and The Sand', 2020; Bendtsen: Beretning Dok 1, Kronborgvej, NMII 2009-017.500, 2009; Grønnegaard: Beretninger Kulturhavnen, GIM 4024, GIM 4025, GIM 4028, 2012; Langsted: Beretninger Kulturværftet, GIM 3902, GIM 3907, GIM 3920, 2010.

[62] Langsted: Kulturhistorisk rapport Kulturværftet, GIM 3902, GIM 3907 & GIM 3920, 2010.

[63] Hjorth & Kroman: *Helsingør stadsbog,* 1981, s. 79, 83-84, 232; *Danmarks Kirker: Frederiksborg Amt,* Vol. II, 1964, s. 291; Dalsager: *St. Mariæ Kirkes Historie,* 1950, s. 31-34.

[64] Appel & Linaa: 'The townscape of Elsinore', 2020, s. 134-136; Resen, P.H.: *Atlas Danicus,* 1677.

[65] Daly: Rapport Kulturværftet, GIM 3920, 2009; Jouttijärvi: Analyser Kulturværftet, GIM 3902, 2010, GIM 3907, GIM 4024, GIM 4028, 2011; Karg & Flensborg: 'Plant ressources in Elsinore in Early Modern times as revealed by archaeobotanical remains', 2020; Personlig meddelelse: Peter Mose Jensen.

[66] Atzbach: 'Migranten im frühneuzeitlichen Skandinavien, Forschungsprobleme und Lösungsansätze', 2017; Enghoff: 'Faunal Remains from the 16th-17th Century Settlement on The Sand, Elsinore', 2020; Kristiansen: Bestemmelser af ovnkakler, Kulturværftet, GIM 3902, GIM 3907, GIM 3920, 2010, GIM 4024/4028, GIM 4025, 2012; Bendtsen: Dok I: NMII 2009-017.500, 2009.

[67] Linaa: 'Pottery in Elsinore and Aalborg´, 2020; Kock: Bestemmelse af glas fra Kulturværftet, GIM 3902, GIM 3907, GIM 3920, 2010; GIM 4024/4028, 2012.

Fig. 14. Kort over Helsingør før ødelæggelsen af Sanden i 1658. Efter P. H. Resens *Atlas Danicus,*1677. Foto: Det kongelige Bibliotek.

Blandt affaldet fra måltiderne var desuden knogler af hjortevildt, hare, kramsfugl, kalkun, ferskvandsfisk og skaller af østers, der sammen med frø fra eksotiske planter som sort peber, granatæbler, koriander og figner, vidner om velstående indbyggeres spisevaner og immigranternes vidt forgrenede netværk, der gjorde det muligt for dem at opretholde deres hjemlands kultur under fremmede himmelstrøg.

Metalforarbejdning

Afslutningsvis skal omtales de mange spor af metalforarbejdning, der er fremkommet ved de senere års arkæologiske undersøgelser i den nordlige og østlige del af Helsingør. Når Christian 4.s kanonstøberi, *Gethuset*, fra 1599-1600 ligeledes var placeret i Kongensgade i byens nordlige udkant, skyldes det antagelig brandfaren. Affaldslag med digler, slagger og stenkul, der blev fundet ved en arkæologisk undersøgelse på Kronborgvej i 1998, stammer muligvis fra Gethuset, der antagelig blev revet ned efter svenskekrigen i 1658.[68] Det er derimod umuligt at afgøre, om affaldet fra metalforarbejdning i de arkæologiske udgravninger stammer fra danske smede eller nogle af de mange tyske smede, der kom til Helsingør for at deltage ved Frederik 2.s ombygning af Kronborg eller arbejde på Christian 4.s våbenfabrikker i Helsingør og Hellebæk.[69]

Digler og ovndele fra udgravningerne på Sanden tyder på, at der foregik metalstøbning og -smedning på arealet frem til, at bebyggelsen blev for tæt i begyndelsen af 1600-tallet.[70] Ved fjernvarmegravningen i 2009 blev der ligeledes påvist jernslagger, digler og affald fra bronzestøbning i keramikdaterede lag fra ca. 1600

[68] Hvass: 'Museets arkæologiske udgravning mellem Kongensgade og Kronborgvej' NFH A703/GIM 3991, 1998; Hvass & Schiellerup: 'Hermer og kaminer i Helsingør', 2000.

[69] Tønnesen: *Helsingørs udenlandske borgere*, 1985, s. 64; Hvass & Bill-Jessen: *Christian IV som kanonstøber*, 2011.

[70] Jouttijärvi: Analyser Kulturværftet, GIM 3902, GIM 3907, 2010, GIM 4024, GIM 4028, 2011.

ud for Kongensgade 8b.[71] Et omtrent samtidigt grydestøberi på Axeltorv blev undersøgt i 2009 i forbindelse med renoveringen af Erik af Pommerns Mindebrønd fra købstadens 500-års jubilæum i 1926.[72] Axeltorv blev anlagt i den nordlige del af byen efter en brand i 1684, og siden er torvet blevet udvidet i flere omgange. Kulturlaget under mindebrønden viste sig at være godt 4 m tykt, da området som nævnt havde været en del af den fugtige lavning, der i middelalderen afgrænsede byen mod nordvest. Over det nederste tørvelag, der indeholdt enkelte stykker pottekakler og keramik fra 1400-tallet, lå et opfyldningslag fra årtierne omkring år 1500. Et par meter under den nuværende overflade afdækkedes en pikstensbrolagt gårdsplads og flere gruber med knuste lerforme fra fremstillingen af malmgryder, trompetformede indløbstragte og andet affald, herunder ruller af søgræs, der sandsynligvis blev anvendt ved støbningen.[73] På to af fragmenterne af støbeformene ses spejlvendte mestermærker, der desværre ikke er med i oversigten over Helsingørs bomærker.[74] Initialerne TL kendes dog fra en malmgryde (NM D1865), som er fundet ved købstaden Søborg syd for Gilleleje og opbevares på Nationalmuseet. Det er foreslået, at TL kan have været far til Daniel Torsen grydestøber, der i 1643-1667 var indehaver af en gård i Sudergade.[75]

Konklusion

De senere års udgravninger i Helsingør kaster nyt lys over byens udvikling. De naturvidenskabelige undersøgelser spiller en stor rolle ved de arkæologiske undersøgelser i Helsingør, og jorden fra de fundrige gruber og kulturlag vandsoldes for at sikre et repræsentativt fundmateriale. Afsøgning med metaldetektor er ligeledes blevet en fast del af museets undersøgelser i byen, og det er håbet, at denne indsats med tiden vil rette op på den mangel på mønter, som stadig kendetegner byen.

Mulighederne for at sammenligne bygningsrester, der fremkommer i de arkæologiske udgravninger, med de bevarede historiske bygninger i Helsingør er ubegrænsede. Men bortset fra murværk i Skt. Olai Kirke, der stammer fra 1200-tallet, er der indtil videre ikke påvist bebyggelse i Helsingør før 1400. Fremtiden vil vise, om det er muligt at påvise spor efter færgestedet og den ældste købstad fra 1200-1300-tallet, som er nævnt i de skriftlige kilder. De kulturlag med kandeskår fra 1250-1350, der i 1980 blev fundet ved stranden syd for kirken, og de spredte forekomster af mønter fra Erik Menved nord og øst for kirken viser aktivitet i området.

Ingen konge har sat sit fingeraftryk så tydeligt på Helsingør som Erik af Pommern. Han indførte Øresundstolden, opførte Krogen og gav byen nye privilegier i 1420'erne. Der er tvivl om den hidtidige udlægning af teksten i Erik af Pommerns privilegier fra 1426: blev købstaden flyttet eller omlagt? Dette kan endnu ikke afgøres arkæologisk, men udgravningerne i Helsingør vidner om omfattende anlægsarbejder og håndværksaktiviteter på Erik af Pommerns tid. I Gl. Færgestræde blev der ryddet et krat langs med stranden, og rundt om i byen tilførtes sand for på at skabe fast grund til gader og bebyggelse. Der er desuden påvist spor efter skomagere i Sudergade og smede i Hestemøllestræde. Det økonomiske opsving i byen gjorde det muligt at påbegynde opførelsen af tre klostre på kun ti år.

Helsingør sprængte de middelalderlige rammer under Frederik 2. De arkæologiske udgravninger nord for havnen i årene 2009-2011 er de første større udgravninger i Helsingør. De har givet indsigt i det næsten ukendte kvarter, der fra 1570'erne voksede frem på Sanden mellem byen og Kronborg. Udgravningerne viser, at der foruden velhavende danskere boede mange nederlandske immigranter, der opførte boliger i renæssancens stil og dækkede bord med kinesisk porcelæn, tysk stentøj og nederlandsk majolika. Det

[71] Grønnegaard: Beretning Fjernvarme Kongensgade, GIM 3914, 2009; Jouttijärvi: Analyse Fjernvarme Kongensgade, GIM 3914, 2010.

[72] Grønnegaard: 'Grydestøber', 2010; Beretning Axeltorv, GIM 3957, 2010.

[73] Stilborg: Analyse Axeltorv, GIM 3957, 2010; Jouttijärvi: Analyse Axeltorv, GIM 3957, 2010; Personlig meddelelse: Annine Moltsen.

[74] Tønnesen: *Helsingørs Bomærker*, 1968.

[75] Bill-Jessen & Hvass: *Liv og død, tro, håb og mirakler i 1600-tallets Helsingør*, 2017, s. 158.

svenske angreb på Kronborg i 1658, som lagde bebyggelsen på Sanden øde, var samtidig afslutningen på den lange periode med vækst og fremgang i Helsingør.

Tak

De mange og delvis samtidige arkæologiske undersøgelser i Helsingør by involverede foruden museumsinspektør Tim Grønnegaard og Kjartan Langsted fra Museum Nordsjælland (tidligere Gilleleje Museum) en række projektansatte arkæologer fra ind- og udland. I flere år bidrog Brian Wellbelove med metaldetektor til at øge mængden af metalfund fra Helsingør. Tak til dem alle. Endelig tak for samarbejdet med Museerne Helsingør: Lone Hvass og Lars Bjørn Madsen; holdet bag de naturvidenskabelige analyser: Inge Enghoff, Jakob Kveiborg, Arne Jouttijärvi, Sabine Karg, Aoife Daly og Annine Moltsen; og til de specialister, der bestemte genstandene fra udgravningerne: Jette Linaa, Ole Kristiansen, Jan Kock og Helle Horsnæs. Uden deres indsats var resultatet af udgravningerne ikke blevet det samme.

Litteraturliste

Utrykt materiale

Andersen, J.: Beretning vedr. arkæologisk udgravning på Stürups Plads, Helsingør, NFH A624, Nordsjællandsk Folkemuseum, 1996.

Appel, L.: Beretning for arkæologisk overvågning på Kongensgade 24-26 i Helsingør, MNS 50435, Museum Nordsjælland, 2020.

Bendtsen, N.H.: Beretning for Nationalmuseets undersøgelse af det kommende Handels- og Søfartsmuseum, Dok 1, Kronborgvej, København, NMII 2009-017.500, Nationalmuseet, 2010.

Daly, A.: Helsingør Kulturværft, København, GIM 3920, 21. dendro.dk rapport, 2009.

Enghoff, I.B.: Rapport over dyreknogle-materiale fra lokaliteten Munkegade, Helsingør, GIM 3835. ZMK 66/2010., Statens Naturhistoriske Museum, Københavns Universitet, 2010.

Grønnegaard, T.: Beretning for arkæologisk forundersøgelse Sudergade i Helsingør, GIM 3755, Gilleleje Museum, 2008.

Grønnegaard, T.: Beretning for arkæologisk udgravning Sudergade i Helsingør, GIM 3818, Gilleleje Museum, 2009.

Grønnegaard, T.: Beretning for arkæologisk udgravning i Gammel Færgestræde i Helsingør, GIM 3921, Gilleleje Museum, 2010.

Grønnegaard, T.: Beretning for arkæologisk udgravning på Axeltorv i Helsingør, GIM 3957, Gilleleje Museum, 2010.

Grønnegaard, T.: Beretning Helsingør Fjernvarme 2009, Helsingør, GIM 3914, Gilleleje Museum, 2009.

Grønnegaard, T.: Beretning for arkæologiske undersøgelser ved nedgravning af fjernvarme i Kongensgade i Helsingør, GIM 3914, Gilleleje Museum, 2010.

Grønnegaard, T.: Beretning for arkæologisk udgravning i Munkegade i Helsingør, GIM 3835, Gilleleje Museum, 2011.

Grønnegaard, T.: Beretning for Helsingør Fjernvarme 2010, GIM 3970, Gilleleje Museum, 2011.

Grønnegaard, T.: Beretning for arkæologisk udgravning, Kulturhavn Kronborg, GIM 4024, Gilleleje Museum, 2012.

Grønnegaard, T.: Beretning for arkæologisk udgravning, Kulturhavn Kronborg, GIM 4025, Gilleleje Museum, 2012.

Grønnegaard, T.: Beretning for arkæologisk udgravning, Kulturhavn Kronborg, GIM 4028, Gilleleje Museum, 2012.

Grønnegaard, T.: Beretning for arkæologisk udgravning i Hestemøllestræde i Helsingør, GIM 4197, Gilleleje Museum, 2013.

Helsingør Byfoged Skifteprotokol, Helsingør Byfogedarkiv.

Helsingør Bys Regnskaber (Kæmnerregnskaber), Helsingør Rådstuearkiv.

Jantzen, C.: Beretning for udgravning i gården til Strandgade 89, Helsingør, Helsingør Bymuseum, 1983.

Jouttijärvi, A.: Analyse af digel fra Gjethuset, GIM 3991, Heimdal-archaeometry, 2009.

Jouttijärvi, A.: Analyse af digel fra GIM 3902, Heimdal-archaeometry, 2010.

Jouttijärvi, A.: Analyse af digel fra GIM 3957, Heimdal-archaeometry, 2010.

Jouttijärvi, A.: Analyse af digler og andet fra GIM 3914, Heimdal-archaeometry, 2010.

Jouttijärvi, A.: Analyse af digel og slagger fra GIM 3907 (GIM 3902), Heimdal-archaeometry, 2011.

Jouttijärvi, A.: Analyse af digelfragment fra GIM 4024, Heimdal-archaeometry, 2011.

Jouttijärvi, A.: Analyse af lergenstande fra GIM 4028 (GIM 4024), Heimdal-archaeometry, 2011.

Jouttijärvi, A.: Analyse af smeltet kobberlegering og muligt digelfragment fra GIM 4024, Heimdal-archaeometry, 2011.

Jouttijärvi, A.: Analyse af slagger fra Hestemøllestræde, GIM 4197, Heimdal-archaeometry, 2013.

Klem, K.: Beretning for udgravning af grave nord for Stengade, HKM 76/47, Helsingør Bymuseum, 1947.

Kock, J.: Bestemmelse af glas fra Kulturværftet, GIM 3902, GIM 3907, GIM 3920, Aarhus Universitet, 2010.

Kock, J.: Bestemmelse af glas fra Kulturværftet, GIM 4024/4028, Aarhus Universitet, 2012.

Kristiansen, O.: Bestemmelse af ovnkakler fra Axeltorv, Helsingør, GIM 3957, 2010.

Kristiansen, O.: Bestemmelse af ovnkakler fra Kulturværftet, Helsingør, GIM 3902, 2010.

Kristiansen, O: Bestemmelse af ovnkakler fra Kulturværftet, Helsingør, GIM 3907, 2010.

Kristiansen, O.: Bestemmelse af ovnkakler fra Kulturværftet, Helsingør, GIM 3920, 2010.

Kristiansen, O.: Bestemmelse af ovnkakler fra anlæg Aa, Kulturhavnen i Helsingør, GIM 4028/4024x138, 2012.

Kristiansen, O.: Bestemmelse af ovnkakler fra Kulturhavnen i Helsingør, GIM 4025, 2012.

Kristiansen, O.: Bestemmelse af ovnkakler fra kælder 3, Kulturhavnen i Helsingør, GIM 4028/4024x88, 2012.

Kristiansen, O.: Bestemmelse af ovnkakler, Nationalmuseets udgravning, NMII 2009-017.500, 2018.

Langsted, K.: Beretning for arkæologisk udgravning på Kulturværftet i Helsingør, GIM 3902, Gilleleje Museum, 2010.

Langsted, K.: Beretning for arkæologisk udgravning på Kulturværftet i Helsingør, GIM 3907, Gilleleje Museum, 2010.

Langsted, K.: Beretning for arkæologisk udgravning på Kulturværftet i Helsingør, GIM 3920, Gilleleje Museum, 2010.

Langsted, K.: Kulturhistorisk rapport for de arkæologiske udgravninger på Kulturværftet, GIM 3902, GIM 3907 & GIM 3920, Gilleleje Museum, 2010.

Langsted, K.: Beretning for arkæologisk undersøgelse ved Karmeliterhuset, Helsingør, MNS 50173, Museum Nordsjælland, 2016.

Lønskov, S.H.: Beretning for den arkæologiske undersøgelse i forbindelse med anlægsarbejde på den delvist sløjfede borgvold Flynderborg, GIM 3806, Gilleleje Museum & Københavns Bymuseum, 2009.

Nørlund, P.: Beretning for arkæologisk udgravning ved Sortebrødreklosteret, Fiolgade 5, Helsingør, MN 478/36, Nationalmuseet, 1936.

Skovmand, R.: Beretning for arkæologisk udgravning ved Flynderborg, Helsingør, MN 382/37, Nationalmuseet, 1937.

Stilborg, O.: Grydestøberiet på Axeltorv (GIM 3957). Teknologisk registrering af støbeformsrester, SKEA, Stilborg keramikanalys, 2010.

Trykt materiale

Adamus, B. & Lund, A.A.: *Bekrivelse af øerne i Norden,* Wormianum, Højbjerg, 1978.

Allin, S., Rasmussen, K., Bøttiger, B. & Jensen, B.: *Helsingør kommuneatlas. Bevaringsværdier i byer og bygninger,* Skov- og Naturstyrelsen & Helsingør Kommune, Hasløv & Kjærsgaard, 2000.

Andrén, A.: *Den urbana scenen. Städer och samhälle i der medeltida Danmark*, Malmö, 1985.

Andersen, V.L., Grønnegaard, T., & Hvass, L.: 'Skomagere i Sudergade', Årbog, Helsingør Kommunes Museer, 2009, s. 19-36.

Appel, L.: 'The Scottish and English citizens in Elsinore from the 16th to the 18th century – an archaeological approach', I H. Harnow, D. Cranstone, P. Belford & L. Høst-Madsen (red.), *Across the North Sea. Later Historical Archaeology in Britain and Denmark, c. 1500-2000 AD*, Syddansk Universitetsforlag, Odense,2012, s. 187-194.

Appel, L.: 'The archaeology of Elsinore and The Sand', I J. Linaa (red.): *Urban Diaspora, The Rise and Fall of Diaspora Communities in Early Modern Denmark and Sweden, Archaeology-History-Science*, Jutland Archaeological Press, 2020, s. 95-116.

Appel, L. & Linaa, J.: 'The townscape of Elsinore´, I J. Linaa (red.): Urban Diaspora, The Rise and Fall of Diaspora Communities in Early Modern Denmark and Sweden, Archaeology-History-Science, Jutland Archaeological Press, 2020, s. 119-149.

Appel, L., Bill-Jessen, T. og Meng Christensen, P.: 'Den tyske Kirkes jord på Sanden i Helsingør – byudvikling på kongeligt initiativ 1576-1633', *Gransk* 2020 I, s. 2-34.

Atzbach, R.: 'Migranten im frühneuzeitlichen Skandinavien, Forschungsprobleme und Lösungsansätze'. I: *Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit*, bd. 30, 2017, s. 95-112.

Braun, G., & Hogenberg, F.: *Civitates orbis terrarum 1572-1618* (IV-V), Theatrum Orbis Terrarum, Amsterdam, 1582-1590.

Bill-Jessen, T., & Hvass, L.: *Liv og død, tro, håb og mirakler i 1600-tallets Helsingør* Helsingør: Helsingør Kommunes Museer, 2017.

Dalsager, J.S.: *St. Mariæ Kirkes Historie, 1450-1950*. Et halvt tusinde Aar i Tekst og Billeder, Hagerup, København, 1950.

Danmarks Kirker: *Frederiksborg Amt,* Vol. II, København: Nationalmuseet, 1964.

Danmarks riges breve 1281-1290: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 1.-3. række, 1938-1972.

Degn, O. (red.): *Tolden i Sundet, Toldopkrævning, politik og skibsfart i Øresund 1429-1857*. Told- og Skattehistorisk Selskab, 2010.

Elsøe Jensen: *Danmarks middelalderlige byplaner*, *bd. 3: Lolland, Falster, Møn*, København: Dansk Komité for Byhistorie, 1992.

Enghoff, I.B.: 'Faunal remains from the 16th -17th century settlement on the Sand, Elsinore', I J. Linaa (red.): *Urban Diaspora, The Rise and Fall of Diaspora Communities in Early Modern Denmark and Sweden, Archaeologi. History-Science*, Jutland Archaeological Press, 2020, s. 253–305.

Eriksson, T., Drake, K., & Carelli, P.: *Kärnan och borgen, Helsingborgs slotts medeltida byggnadshistoria,* Skrifter 7, Dunkers Kulturhus, Helsingborg, 2007.

Galster, G.: *Næstved mønt*, Sparekassen for Næstved og Omegn i anledning af 100-års jubilæet, 1966.

Grinder-Hansen, P.: *Kronborg: fortællingen om et slo*t, København: Gyldendal, 2018.

Grønnegaard. T. 2010: 'Grydestøber', *Skalk,* 2010, nr. 4, s. 12-15.

Henningsen, H.: 'Vogt jer for Lappesand! Om læsekort og deres beskrivelser af danske farvande'. *Handels- og Søfartsmuseets på Kronborg, Årbog*, årg. 43, 1984, s. 56-99.

Henningsen, H.: 'Helgenskaren, der værnede Helsingørs kirker og klostre'. *Helsingør Kommunes Museer, Årbog,* 1993, s. 39-70.

Hjorth, K., & Kroman, E.: *Helsingør stadsbog: rådstueprotokol og bytingbog 1555-1555, 1559-1560 og 1561-1555,* Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, København, 1981.

Huitfeldt: *Danmarks riges krønike*, 1601.

Hvass, L.: 'Museets arkæologiske udgravning mellem Kongensgade og Kronborgvej', *Forening & Museum, Medlemsblad for Helsingør Museumsforening*, 1998, nr. 2, s. 9-11.

Hvass, L., 'Dominikanernes kloster i Helsingør', *Helsingør Kommunes Museer, Årbog*, 2009, s. 51-74.

Hvass, L., & Bill-Jessen, T.: *Christian 4. som kanonstøber: kongens værksteder ved Kronborg – Gethuset, Hammermøllen og Kobbermøllen*, Helsingør Kommunes Museer, Helsingør, 2011.

Hvass, L., & Schiellerup, P.: 'Hermer og kaminer i Helsingør', *Fabrik og bolig*, 2000, nr. 2, s. 40-47.

Jantzen, C.T.: *Helsingørs middelalderlige topografi*, Helsingør Bymuseum og Middelalder-arkæologisk Nyhedsbrev, 1990.

Jensen, J.S.: *Danmarks middelalderlige skattefund c. 1050-c. 1550,* Nordiske fortidsminder, Serie B, bd. 12,1, Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab, 1992.

Karg, S. & Flensborg, C.: 'Plant resources in Elsinore in Early Modern times as revealed by archaeobotanical remains', I J. Linaa (red.): *Urban Diaspora, The Rise and Fall of Diaspora Communities in Early Modern Denmark and Sweden, Archaeology-History-Science*, Jutland Archaeological Press, 2020, s. 239-251.

Kroman, E.: *Danmarks middelalderlige annaler,* Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie, 1980.

Krongaard Kristensen, H., & Poulsen, B.: *Danmarks byer i middelalderen,* Aarhus Universitetsforlag, Aarhus, 2016.

la Cour, V.: 'Flynderborg'. *Fra Frederiksborg Amt, Årbog*, 1952, s. 3-24.

la Cour, V.: *Danske borganlæg,* bd. 1, København, 1972.

Linaa, J.: 'In Memory of the Merchants; The Consumption and Cultural Meetings of Immigrants in Early Modern Elsinore'. I H. Harnow, D. Cranstone, P. Belford & L. Høst-Madsen (red.): *Across the North Sea. Later Historical Archaeology in Britain and Denmark, c. 1500-2000 AD*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2012, s. 195-207.

Linaa, J.: 'Pottery in Elsinore and Aalborg'. I J. Linaa (red.): Urban Diaspora, The Rise and Fall of Diaspora Communities in Early Modern Denmark and Sweden, Archaeologi.History-Science, Jutland Archaeological Press, 2020, s. 331-375.

Lorenzen, V.: 'Erik af Pommerns byanlæg'. Fra Frederiksborg Amt, Årbog, 1960, s. 37-57.

Nationalmuseet: *Historiske huse i Helsingør. Fortegnelse over bevaringsværdige ældre bygninger i Helsingør*, 1973.

Olsen, G.: 'De danske Købstæder gennem Tiderne', *Vi og vor Fortid*, nr. 10, København: J.H. Schultz Forlag, 1943.

Pedersen, L.: *Helsingør i Sundtoldstiden 1426-1857,* bd. 1, Nyt Nordisk Forlag, København, 1926.

Pedersen, L.: *Helsingør i Sundtoldstiden 1426-1857,* bd. 2, Nyt Nordisk Forlag, København, 1929.

Resen, P.H.: *Atlas Danicus* I A og II PQR, Sjælland som helhed og landdistrikterne samt Køge, Frederiksborg og Slangerup, 1677:. (findes online på Det Kongelige Biblioteks hjemmeside)

Saxo, & Winkel Horn, F.: *Danmarks Krønike,* 2. udgave, København: Sesam, 2001.

Schjerup Hansen, P.: *Bystruktur og havekultur: mellem senmiddelalder og renæssance: en kartografisk aflæsning og analyse af Øresundsregionens byer,* København: Museum Tusculanum, 2008.

Skaarup, B. & Jantzen, C.: 'Strandgade 89 – et udgravningsprojekt', *Årbog. Helsingør Kommunes Museer*, 1981, s. 147-152.

Tønnesen, A.: *Helsingørs bomærker*, København, 1968.

Tønnesen, A.: *Helsingørs udenlandske borgere og indbyggere ca. 1550-1600,* Byhistoriske skrifter (3), Ringe: Misteltenen, 1985.

Wegener, C.F.: 'Samling af Aktstykker til Byen Helsingørs Historie', Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv indeholdende Bidrag til dansk Historie af utrykte Kilder, III, 1861-1865, s. 3-142.

Wegener, C.F.: ’Samling af Aktstykker til Byen Helsingørs Historie’, Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv indeholdende Bidrag til dansk Historie af utrykte Kilder, IV, 1866-1870, s. 3-28.

Aakjær, S.: *Kong Valdemars Jordebog,* bd. 1-3, 1926-1945.

Kapitel 11

Malmö - en stad vid Öresund

FORFATTER: Anders Reisnert, Stadsantikvarie i Malmö Emeritus

EMNEORD: Øresundsbyer, Malmö, byudvikling, bebyggelseutveckling

Fig. 1. Öresund 1585 efter holländskt sjökort. Gedaente vandt Landt van Schonen; alsmen doer de Sondt zeijst 1585. Malmö Museer MSM 1974.12.06.134 http://carlotta.malmo.se/carlotta-mmus/web/object/405765

Abstract

Traces of simple houses and hearths dated to the Late Viking Age have been found on the sand dunes on which the town of Malmö was later established. A seasonal market operated here from the early 12th century. This marketplace developed into a market town in the first half of the 13th century. According to written sources, Malmö was the Danish king's property, at least around 1260.

In the first half of the 13th century, the town began to grow rapidly around its church, which was dedicated to St. Peter. By this time, the herring market had extended across the rest of the sand dunes, as indicated by numerous finds of clay-lined pits.

By the end of the 13th century, a proper town had been established on the initiative of the Danish king Valdemar II the Victorious, with cobbled roads and lanes dividing the town into dwelling blocks

and plots. The earliest urban settlement was initially concentrated around the Romanesque church of St. Peter. The church is first mentioned in 1269 but has now been 14C dated to before 1250. The former marketplace soon became transformed into an urban area. At the very end of the 13th century the first brick houses appeared, and around 1300 the layout of the new St. Peter's church, now in gothic style, was marked out.

During the High and Late Medieval periods, Malmö developed into one of the major mercantile centers in Denmark, trading with many of the Hanseatic towns in Prussia, Mecklenburg and the Netherlands. Lübeck, Stettin, Rostock and Kampen had their own commercial enclaves, Kontore, in Malmö, and a German society represented the remainder of the Hanseatic towns.

At the beginning of the Renaissance, Malmö became an important town for the dissemination of the Lutheran faith. A change from the Prussian Hansa in the Baltic towards the Atlantic economies in Netherlands and England is evident in both the archaeological finds and the town's architectural details.

Den första tiden[1]

Staden Malmö anlades på en mindre, vattenomfluten sandrevel vid Öresunds långgrunda strand. Namnet, som bland annat skrevs *Malmøghæ* under medeltiden, består av förleden *malm* i betydelsen sand, grus eller grusig mark. Efterleden betyder hög, kulle eller liten höjd. Namnet alluderar på en låg höjdsträckning på platsen för byn *Malmöie* som var belägen två kilometer inåt land.[2]

Platsen är inte idealiskt vald för en stad inriktad på storskalig handel och sjöfart. Här fanns visserligen ett välutvecklat omland med stora byar och god tillgång på högavkastande åkermark, men en bra hamn saknades helt. Man var tvungen att använda småbåtar och prånar för att förmedla handelsvarorna till de större skeppen, som fick ankra upp på Malmös oskyddade redd.[3] Däremot var platsen väl avgränsad mot omlandet med stora lagunbildningar. Detta underlättade både det juridiska anspråkstagandet och själva rättigheten till marken**.** I det basala regalet under medeltiden ingick kungens dispositionsrätt över det som ingen ägde, liksom strandrätt, vrakrätt och havets resurser.[4] Den sandrevel som staden anlades på var belägen på de omgivande byarnas allmänningsområde, och därmed kunde kungamakten, eller den som ansåg sig förfoga över de kungliga rättigheterna, ta marken i anspråk.

[1] Denna framställning, om än i något annorlunda utförande och med färre bilder, är tryckt i Malmö Stads historia nionde delen. Här är artikeln kompletterad med de senaste undersökningsresultaten i stadens sockenkyrka S:t Petri. Andra arkeologiska undersökningar har också gjorts inom den medeltida staden på senare år. Resultatet från dessa ändrar dock inte den stora berättelsen om stadens utveckling och har därför inte tagits med här.

[2] Hallberg: *Skånes ortnamn*, 2009, s. 212.

[3] Olsen: 'Malmø – en middelalderlig havneby uden havn', 1995.

[4] Jahnke: *Das Silber des Meeres, 2000*, s. 39 ff; Anglert: 'Landskapets Malmö', 2006, s. 44; Thomasson: 'S´Villanorvm de Malmøghae', 2008, s. 282 ff.

Fig. 2. Karta över 1400-talets Malmö med de platser som nämns i texten markerade. 1. S:t Petri kyrka. 2. Latinskolan. 3. Medeltida rådhus. 4. Det medeltid torget. 5: Adelgatan. 6. Förstranden. 7. Södergatan. 8. Kalendegatan. 9. Engelbrektsgatan. 10.Kv. von Conow. 11. Kv. Liljan. 12. Kv. Söderport. 13. Kv. Gyllenstjärna. 14. Kv. Fisken. 15. Kv. Neptun. 16. Kv. Västerport. 17. Kv. Gråbröder. 18. Kv. Skepparen. 19. St: Jörgen. 20. Helgeandskloster. 21. Franciskanernas kloster A kv. Skepparen. B. Kungsparken. 22. Dominikanernas konvent. 23. Österport. 24. Västerport. 25. Söderport. 26. Korrebäcken. 27: Mot Kirseberg och Fittehamn.

Stadens tillblivelse

Stadens tillblivelse är, som så ofta i Skandinavien, höljd i dunkel. Något fundationsbrev finns exempelvis inte för staden, och det första kända privilegiebrevet författades av kung Magnus Eriksson 1353.[5] Detta ger möjligheter för spekulationer kring tiden för stadsgrundläggningen, och frågan har diskuterats flitigt av forskare.

De systematiska arkeologiska undersökningarna kom i gång först efter 1975.[6] Tidigare ansågs i allmänhet inte kulturlager i städerna som skyddade fornlämningar i Sverige. Men det grävdes både i exempelvis Lund och Sigtuna men då utan hänvisning till den dåvarande tolkningen av fornminneslagen. Genom arkeologin har vi fått nya redskap för daterandet av stadens tillkomst, men som vi skall se i det följande, finns det fortfarananде tolkningsalternativ för när staden Malmö kan räknas som stad.

[5] *Diplomatarium Danicum/Danmarks Riges Breve* (DD/DRB) R3 b4 no 67.

[6] Rosborn: *Det medeltida Malmö*, 2016. Här har Rosborn tecknat bilden över arkeologins pionjärtid i Malmö.

Fig. 3. Sandrevelen där Malmö så småningom skall bildas. De röda prickarna markerar arkeologiska spår av bebyggelse från 1000-tal till 1200-talets första hälft, alltså innan platsen kan betraktas som stad. Efter Thomasson 2008 s. 287. Här i bearbetning av Petter Lönegård 2020.

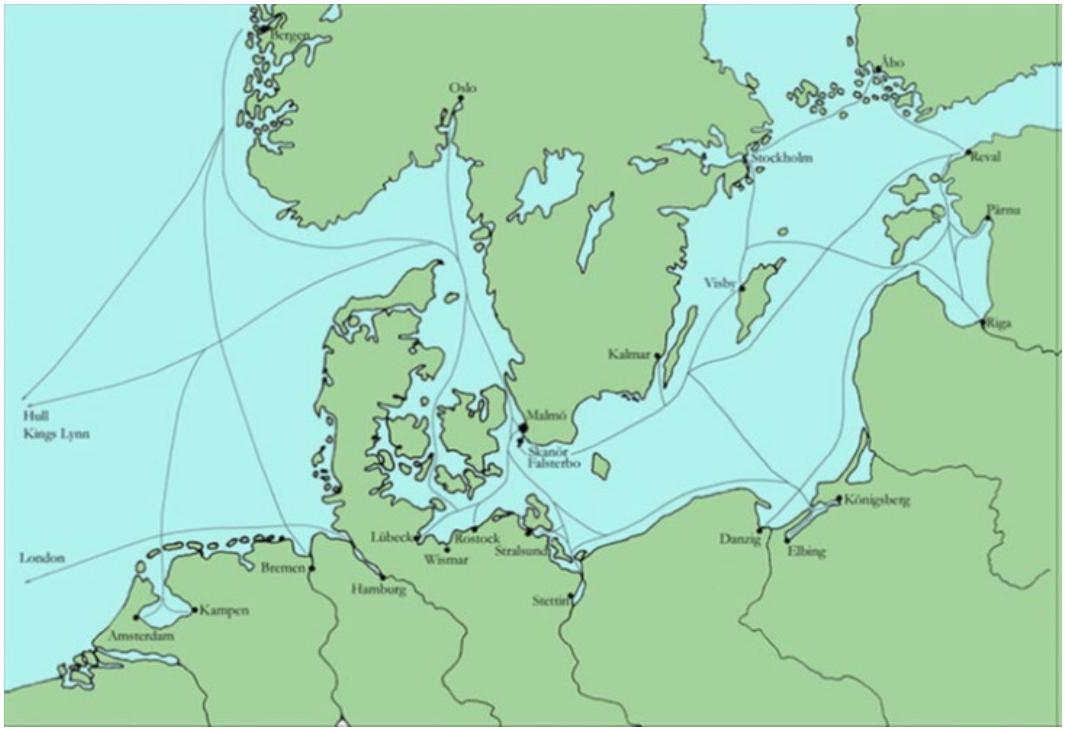

Fig. 4. Norra Europas handelstrader under medeltiden. Malmö har ett bra geografiskt läge, centralt i sjöfartens router.
Av Anders Reisnert. Bearbetad av Chatarina Ödman.

Historiska källors vittnesbörd

Staden Malmös tillblivelse brukar av arkeologer sättas till cirka 1250, medan historiker gärna använder det första säkra skriftliga omnämnandet om att Malmö är stad 1275 och något eller några årtionden dessförinnan som tidpunkt för tillblivelsen.[7] Brevet från 1275, där Malmö omnämns, kan betraktas som ett frihandelsavtal som upprättats mellan staden Köpenhamns råd och Malmö.[8] Av sammanhanget att döma betraktades Malmö otvetydigt som stad vid detta tillfälle. Lennart Tomner publicerade en uppsats 1953 där han öppnar för en äldre datering av stadens tillkomst.[9] Exempelvis ingår Malmö, tillsammans med Trelleborg, i prinsessan Sofie Eriksdatters (dotter till Erik Plogpenning) hemgift i äktenskapet med kung Valdemar Birgersson av Sverige.[10] Valdemar valdes till kung 1250, men började sin regentperiod efter fadern Birger jarls död 1266. Han regerade fram till 1275, då han avsattes av Magnus Ladulås. Äktenskapets ingående brukar sättas till 1260. Tomner diskuterar om Malmö verkligen var stad 1260, men framhåller att Trelleborg bevisligen var det.[11] I ett brev skrivet 1284–85 kallar kung Valdemar Birgersson Malmö för *nostre uille* ´vår stad´, då han begär fri lejd för sin tjänare (fogde?) i staden. Valdemar hävdar i samma brev att Malmö är fäderneärvt gods, *patrimonium*.[12] Detta gör att forskare menar att staden är kungligt patrimonium 1260.[13] Men dokumentet säger ingenting om när orten blir patrimonium. Man kan tolka brevet så att prinsessan Sofies fader, kung Erik Plogpenning (1241–1250), ärvt Malmö efter sin fader, kung Valdemar II Sejr (1202–1241), och fört över staden som hemgift till sin dotter Sofie. Genom Sofies äktenskap med den svenske monarken Valdemar och hennes egen bortgång 1285 kan Valdemar med rätta hävda att Malmö är fäderneärvt. År 1254 finns ett S:t Knutsgille belagt i Malmö.[14] Just Knutsgillet är intressant. Förekomsten av ett Knutsgille i Malmö indikerar att en tillräckligt omfattande handel funnits på platsen för att ett gille av denna status ska ha kunnat bildas. Rimligen borde detta kunna tolkas som att staden varit en fungerande ekonomisk enhet en tid före 1254.

År 1259 finns ett nedslag i *Hakonarsagan* om att kung Hakon låtit uppbringa en kogg utanför Malmö[15], vilket visar att namnet varit så känt i samtiden att krönikans författare använt detta som lägeshänvisning till händelsen. Något senare, 1269, omtalas kyrkan S:t Petri[16] för första gången.

Arkeologiska belägg

Men hur förhåller sig de arkeologiska resultaten till det historiska källmaterialet?

I dag har vi säkra arkeologiska belägg för att en säsongsbunden marknad med sillfångst som bas har ägt rum på platsen för Malmös tillblivelse redan vid 1100-talets mitt[17], men det finns även indicier för att olika aktiviteter ägt rum på denna plats sedan sen vikingatid.[18] Marknadsplatsen omvandlades av de arkeologiska

[7] Tomner: 'Malmö stads historia före 1500', 1971 s. 181; Tomner: 'Malmöhistoriska notiser 1170–1658', 1993 s. 10; Reisnert: 'Craft in Malmö during the medieval and Renaissance period', 2006 s.66.

[8] DD/DRB R2 b2 no 252.

[9] Tomner: 'Malmö och dess 600-åriga privilegiebrev', 1953, s. 7 f.

[10] *Erikskrönikan* s. 41.

[11] Tomner: 'Malmö stads historia före 1500', 1971, s. 182.

[12] DD/DRB R2 b9 no 421.

[13] Andrén: *Den urbana scenen*, 1985, s. 165.

[14] *Danmarks Gilde - og Lavsskraaer fra middelalderen* (DGL) I, s. 33 f; Andrén: *Den urbana scenen*, 1985, s. 165.

[15] Tomner: 'Malmö stads historia före 1500', 1971 s. 180.

[16] DD/DRB R2 b2 no 150,

[17] Brorsson: 'Spåren av tyska köpmän', 2006, s. 201.

[18] Thomasson: 'S´Villanorvm de Malmøghae', 2008, s. 288.

beläggen att döma till stad under 1200-talets första hälft. Arkeologiska undersökningar i kvarteren von Conow och Liljan visar att så varit fallet. Men kan vi komma närmare än så i tid för stadens tillkomst?

Dendrokronologiska dateringar av gravkistor från en av stadens kyrkogårdar, S:t Jörgen, kan föras tillbaka till så tidigt som 1236–1238.[19] Sett som stadsgrundläggande indicium ställs tiden för Malmös stadsetablering i delvis ny dager. Tidigare har det varit svårt att föra dateringen av stadstillblivelsen till före 1250. Detta beror bland annat på avsaknaden av mynt i de äldsta lagren, vilket i sin tur beror på dåliga bevaringsförhållanden.

Att S:t Petri kyrka och dess föregångare på platsen är stadens äldsta sockenkyrka är forskningen överens om, och därmed är rimligen S:t Jörgen stadens andra kyrkogård. Så långt kan man ju tänka sig att staden skulle ha tillkommit före 1238. Å andra sidan kan man inte utesluta att begravningar ägt rum på kyrkogården helgad åt S:t Jörgen, redan innan platsen blivit stad. Här kan man göra jämförelser med Skanörhalvön, där flera begravningsplatser funnits på fiterna, det vill säga de områden som utländska städer hade koncession på.[20] Men om båda begravningsplatserna S:t Petri och S:t Jörgen fungerat parallellt är det rimligt att tänka sig att staden varit etablerad. Vidare arkeologiska undersökningar i S:t Petri kyrkas omgivningar borde kunna ge svar på detta, och en undersökning 2018 inne i kyrkan har gett nya ledtrådar (se nedan).

De skriftliga källorna pekar alltså mot en datering kring 1250 men visar att platsen definitivt var stad 1275. De arkeologiska beläggen för en stadstillblivelse visar, med ovan nämnda källkritik, på en bebyggelse drygt 15 år äldre än 1250. Den exakta tidpunkten för stadens tillblivelse kan ju tyckas vara av mindre intresse, men det får konsekvenser för i vilket sammanhang som stadsbildningen ägt rum. Om vi anser att de dendrokronologiska dateringarna av kistorna på S:t Jörgens kyrkogård är ett bevis för att staden funnits då, så har Malmö grundlagts under kung Valdemar II Sejrs (1202–1241) senare regeringsår. Att staden inte nämns i kung Valdemars Sejrs jordebok är inte ett bevis för att stadsgrundläggningen inte ägt rum före jordebokens tillblivelse kring 1231–1241. Det finns andra städer i Danmark som inte nämns i jordeboken men som bevisligen fanns 1233. Dessutom kan Malmö blivit stad direkt efter jordebokens tillkomst. Detta sätter i så fall in Malmö i samma omständigheter som staden Ystad. Här har Sten Tesch nyligen anslutit sig till Anglert & Larssons datering av denna stads grundande till tiden omkring 1230–40.[21] Tesch hänvisar dessutom till en allmän diskussion om Valdemar II Sejr som stadsgrundläggare. ”Kungen Valdemar II Sejr brukar anses vara den som låg bakom många av de strandknutna 1200-talsstädernas tillkomst. Avsikten var att stärka greppet om riket och att kronan skulle få sin del av de inkomster som följde på sillfisket”.[22] Att Valdemar II Sejr varit en stadsgrundläggare av rang och den förste privilegiegivaren inom sitt influensområde har framhållits av andra.[23]

Sven Rosborn har presenterat en teori där han menar att Malmö stad tillkommit på initiativ av ärkebiskop Jacob Erlandsen omkring 1254 då Erlandsen utnämns till ärkebiskop i Lund och samtidigt upprätthåller biskopsämbete i Roskilde. Huvudorsaken till etableringen av staden ska i så fall sökas i behovet av ett säkert färjeläge på linjen Roskilde–Köpenhamn och Lund. Höstmarknaden med sill anser han vara av underordnad

[19] Reisnert: ‘Malmö: Origin, founding and development’, 2016, s. 595.

[20] Jahnke: ‘A church landscape that disappeared – Hanseatic merchants, churches and the Scanian fairs’, 2017, s. 98 ff.

[21] Anglert & Larsson: ’Landskapets urbanitet och urbanitetens landskap’, 2008, s. 98. Tesch*: Ystad revisited*, 2014, s. 12.

[22] Tesch: *Ystad revisited*, 2014, s. 13.

[23] Andrén: ’Den urbana scenen’, 1985, s. 89.

betydelse. Köpenhamn låg under denna tid under Roskildebiskopens överhöghet. Ärkebiskopsstolen skulle i så fall ha förlorat Malmö efter biskop Jacob Erlandsens död 1274.[24]

Att Malmö år 1260 benämns som kungligt patrimonium är dock svårt att komma förbi. Om staden då var ett kungligt fädernearv kan den ju rimligen inte vara anlagd av ärkebiskop Jacob Erlandsen knappt 6 år tidigare och fortfarande vara i hans ägo vid hans död 1274. Rosborn anför också en del andra indicier för sin teori som behöver mer plats för att bemötas än vad här står till buds. En initierad diskussion har förts kring regalebegreppet, det vill säga den kungliga dispositionen, i förhållande till Malmö, där slutresultatet blir att kronan anlagt staden.[25]

År 2018 gjordes utgrävningar inuti S:t Petri kyrka. En grav tillhörig den äldre stadskyrkan, alltså den nuvarande S:t Petrikyrkans föregångare, kunde då enligt C^{14}-metoden med 95,4 procents säkerhet dateras till mellan 1040 - 1250 alternativt 873 $\pm$ 32 år BP.[26] Om vi utgår från att den kyrka som var föregångare till dagens S:t Petri var den första stadskyrkan borde denna kunna föras tillbaka till perioden före 1250. Därmed kan vi nu med säkerhet säga att både S:t Jörgen och S:t Petri existerat under 1200-talets första hälft, vilket rimligen stärker att staden etablerats före 1250 och troligast under Valdemar II Sejrs regering.

Därmed passar Malmö in i det gängse mönstret för etablerandet av städer baserade på handel med sill i Skåne.

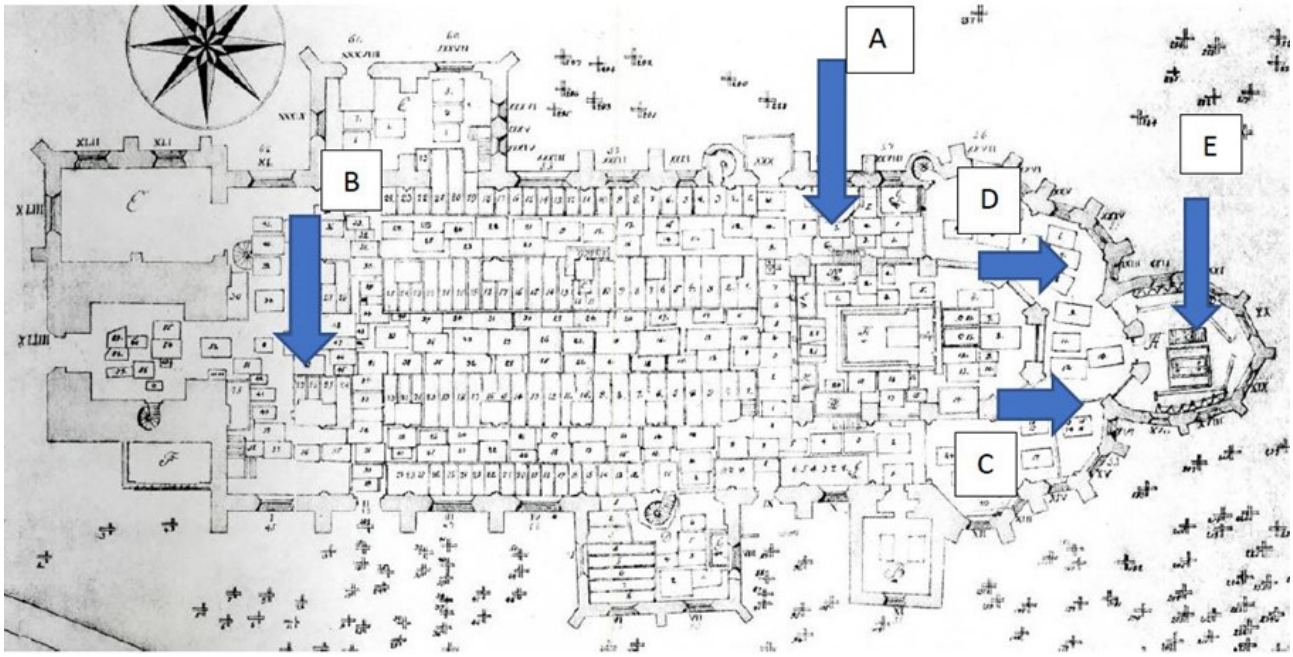

Fig. 5. Plan över S:t Petri kyrka från 1747 av J. Örngren med de omnämnda arkeologiska undersökningarna markerade. A: Schakt mellan pelarna i norra delen av koret. B: Schakt vi sydöstra pelaren i långhuset. C: Schakt sydöstra delen av koromgången. D: Nischer i nordöstra delen av koret. E: Henrik Dringenbergs gravställe.

[24] Rosborn: *Det medeltida Malmö*, 2016, s. 89 ff.

[25] Thomasson: 'S´Villanorvm de Malmøghae', 2008, s. 295 f.

[26] Uppsala Universitet, Ångströmslaboratoriet/Tandemlaboratoriet, Göran Possnert. 2018-09-04.

Arkeologi - de äldsta dateringarna

Vid en sammanställning av arkeologiskt material har konstaterats att nedslagen efter de säsongsmässiga fiskeaktiviteterna är koncentrerade till den västra halvan av det kommande stadsområdet och omfattar ett tiotal platser med dateringar från vikingatid till cirka 1200.[27] En diskussion kring överhögheten och utvecklingen av sillfisket och dess reglering under 1200-talet har förts, och Malmö tycks här passa väl in i bilden för de övriga skånska kuststäderna och deras förurbana utveckling.[28]

Under den äldsta tiden, innan Malmö blivit stad, har spår av mänsklig aktivitet avsatts i form av främst grunda brunnar, gropar och enstaka mindre stolphus. Vägar, möjligen med undantag av Adelgatan (den senare huvudgatan), tycks i vår tids bemärkelse ha saknats, vilket är märkligt i sig. Sillen måste på något vis ha transporterats från stranden och upp till beredningsplatserna, och för detta krävs vagnar och hästar. I den mjuka sanden skär vagnarnas hjul ned i sanden, och någon form av hårdgörande av underlaget för transportsträckorna har varit nödvändig. Dessa kan ha utgjorts av vägbeläggning av trä som tagits bort efter fiskesäsongen. Hur som helst finns inga spår kvar, varför vi inte vet hur infrastrukturen varit organiserad före urbaniseringen av platsen.

Detta skede ersattes cirka 1250 av en kraftig expansion av så kallade lerbottnar inom stadsområdet.[29] Lerbottnar har länge varit en, inom arkeologin, omdiskuterad anläggningstyp, men att de på något sätt varit knutna till det medeltida sillfisket är forskningen överens om. De bestod av en nedgrävd flack fördjupning i sanden som klätts med ett tunt lager lera. Lerbottnar har påträffats främst inom stadens västra delar, men förekom även inom dess östra och norra delar.[30] Det verkar som om lerbottnarna kan dateras till perioden 1100-tal fram till cirka 1300. Lerbottnarna återfinns i grupper om tre, vilket troligen har att göra med sorteringen av sillen. I en lerbotten har man lagt sill som lämpar sig för saltningen, i en annan har man lagt sillrenset (grummet) och i en tredje bifångsten.[31] Den senare har troligen konsumerats på plats av marknadens deltagare. Lerbottnarna tycks i början ha lämnats åt sitt öde efter fiskesäsongens avslutande, men under 1200-talets början har dessa, åtminstone i kvarteret Liljan i stadens västra del, täckts med trälock för att kunna användas under nästa säsong.[32] En stadigvarande rätt att använda och bruka samma stycke mark hade därmed etablerats. Lerbottnar har bara påträffats i det som senare blir stadsområde. De är exempelvis inte kända på förstranden, som av hävd disponerades av kronan. En undersökning som genomfördes 1985 i kvarteret S:t Gertrud involverade delar av förstranden. Här påträffades spår av stora mängder stolpar, som troligen nyttjats för torkning av sillgarn, men inga lerbottnar.[33]

Lerbottnarna kan, bortsett från deras praktiska funktion inom sillfisket, sägas representera det första anspråkstagandet av platsen för ett semipermanent bruk. Detta gäller speciellt när de täckts av trälock mellan fiskesäsongerna. Anledningen till detta förfaringssätt kan tolkas som att enskilda nyttjare nu kunnat hävda förfoganderätten över en speciell del av marknadsområdet över tid. Det kanske inte bör ses som en tendens till urbanisering som föregår själva stadsbildningen men väl ett mer stadigvarande nyttjande av platsens

[27] Thomasson: 'S´Villanorvm de Malmøghae', 2008, s. 288 f.
[28] Thomasson: 'S´Villanorvm de Malmøghae', 2008, s. 296ff.
[29] Thomasson: 'S´Villanorvm de Malmøghae', 2008, s. 289 f.
[30] Billberg: 'Malmö under 1200-talet', 1993, s. 120 ff.
[31] Cardell: *Sorterade sillar för saltning*, 2004, s. 101 ff.
[32] Larsson & Balić: 'Kvarteret Liljan genom tiden', 2006, s. 127.
[33] Thörn: Rapport MHM 6825, 1985. Reisnert: 'Malmö under 1200-talet', 1993, s. 143.

resurser. Sillen, dess hantering och handeln med densamma var inte längre en lokal angelägenhet för traktens bönder utan ingick nu i ett större ekonomiskt nätverk kring Östersjön. Keramiken från kvarteret Liljan indikerar varifrån de utländska köpmännen som upprätthöll detta nätverk initialt kom ifrån. Keramiken har främst producerats i de nordvästra delarna av nuvarande Tyskland.[34]

Topografi och urbanisering

Det verkar som om kvarters- och tomtindelningen i den västra delen av staden genomfördes cirka 1250,[35] medan de östra delarna reglerats något tidigare.[36] Hur mycket tidigare är i dag svårt att avgöra.

När staden väl var etablerad och urbaniseringsprocessen kommit i gång började orten snabbt att växa. Från 1200-talets första hälft började man med enklare verksamhet på tomterna, vilket strax följdes av lika enkel bebyggelse. Utvecklingen syns tydligt i kvarteren von Conow och Liljan, där läderhantverk i form av bassänger för garvning i båda fallen var de första stadsaktiviteterna.[37] Någon form av primitiva byggnader bör ha varit samtida, tätt följda av en enkel bebyggelse på plats. Intressant är att utvecklingen ser likadan ut på båda platserna, trots ett visst geografiskt avstånd, men också i tid. Det verkar som om von Conow-området tagits i bruk ett tiotal år före Liljan-området. Möjligen kan detta tolkas som att det första anspråkstagandet av stadstomten krävt någon form av stadsliknande aktivitet. Alltså något som kunde knytas till produktion och åtföljande organiserad handel.

Var de första Malmöborna kom ifrån är okänt. Möjligen har koncessioner delats ut till borgare från närbelägna städer som mot skattebefrielse etablerat sig i den nybildade stadsmiljön. Eftersom flera städer anlades i stort sett samtidigt i Skåne vid denna tid, kan man tänka sig att en försiktig etablering i flera av städerna ägt rum, där man sedan avvaktat vilka investeringar som gav bäst avkastning. Man kan ju sedan avveckla sitt engagemang i de städer som ger sämst utdelning och koncentrera sig där investeringar var mer lyckade. Detta kan förklara den mycket enkla karaktären på den första bebyggelsen i Malmö och andra städer tillhörande Skånemarknaden. Man har helt enkelt skickat någon ur hushållet som fått uppföra en mindre byggnad och starta verksamheten. Gick det väl vågade man investera i bättre hus. Slutligen har man kanske sänt en son eller en annan nära släkting som flyttat till den nya staden.

Att befolkningen ursprungligen skulle komma från landsbygden ställer jag mig tveksam till. Att vara lantbrukare är väsensskilt från att vara hantverkare, köpman eller administratör i stadens förvaltning. En primitiv form av direkthandel har naturligtvis även landsortsbefolkningen kunnat behärska, men den storskaliga handel av internationell karaktär som utövades på Skånemarknaden krävde att man lärt sig arbetet från grunden. Under senmedeltiden var förhållandena annorlunda. Då fanns en viss mobilitet mellan stadens och landsbygdens befolkningar.

---

[34] Brorsson: ’Spåren av tyska köpmän’, 2006, s. 204.

[35] Larsson & Balić: ’Kvarteret Liljan genom tiden’, 2006, s. 131.

[36] Romberg: ’Malmös medeltida bebyggelse’, 1982, s. 200. Billberg: ’Malmö under 1200-talet’, 1993, s. 120 ff. Reisnert: ’Malmö under 1200-talet’, 1993, s. 149.

[37] Reisnert: ‘Malmö under 1200-talet’, 1993 s. 131 ff. Reisnert: ’Craft in Malmö during the medieval and Renaissance period’, 2006, s. 561. Larsson & Balić: ’Kvarteret Liljan genom tiden’, 2006, s. 131.

Avgränsning och stadsplan

Som ovan antytts hade troligen det landskap där sillhanteringen bedrevs från mitten av 1100-talet ingen egentlig planering. Vi vet inte heller med säkerhet hur stort område som omfattades av själva marknaden. En uppgift i kung Valdemar IV Atterdags (1340–1375) privilegiebrev från 1361 gör gällande att marknaden tidigare förekommit väster om Korrebäcken men nu förbjöds uppförandet av bodar där.[38] I stället utgjorde denna bäck den kommunala stadsgränsen mot väster. Vid undersökningar i Norra Vallgatan 2008 påträffades ett dike omedelbart söder om stadsmuren.[39] Möjligen utgjorde detta dike gränsen mellan den kommunala staden och det statliga marknadsområdet, kallat *fortåen* eller förstranden.

I söder begränsades stadsområdet naturligt av de så kallade Rörsjöarna, och i öster grävdes ett system av diken som stadsgräns som löpte från dagens Drottningtorget till hörnet Baltzarsgatan–Kalendegatan. Här löpte en vik in från Rörsjön, den så kallade Kråkviken. Södergatan följde sin nuvarande linje fram till det nuvarande Gustav Adolfs torg. Här reste sig Söderport, den södra stadsporten. Från denna löpte en landtunga mellan Rörsjöarna och bildade förbindelse med den omgivande landsbygden.

Detta är en något annorlunda utveckling av stadsplanen än vad Sven Rosborn föreslagit.[40] Det finns dock flera undersökningar söder om Skomakargatan som visar på att stadsbebyggelse varit etablerad här redan under tidigt 1300-tal. Exempelvis gäller detta i kvarteren Gyllenstierna och Söderport. I det senare fallet har rännor med äldre rödgods påträffats som antyder att en tomtreglering gjorts här under 1300-talets början. Dock påträffades inga huslämningar som med säkerhet kunde dateras så tidigt.[41]

Fig. 6. Malmö under 1400-talet. Siffrorna visar lägena för de hanseatiska kontoren i staden. 1. Den yngre Stettinergården omnämnd 1442. 2. Det tyska kompaniets hus omtalat 1460. Denna societet bildades 1329. 3. Lübecks kontor. 4. Den stora Rostockergården. 5. Den lilla Rostockergården omnämnd 1452. 6. Den lilla Stettinergården omnämnd 1442. Läget för staden Kampens gård är okänt men kan möjligen ha legat i Kv. Gyllenstjärna. Underlag av författaren, bearbetat av Petter Lönegård 2020.

[38] Malmö Stads Urkundsbok (MSU), s. 15. DD/DRB R3 b5 no 395.

[39] Olsson & Ödman: *Norra Vallgatan - undersökningar intill den medeltida strandmuren*, 2009, s.17.

[40] Rosborn: *Det medeltida Malmö*, 2016, s. 327 ff.

[41] Andersson-Koverberg: *Malmöya* Nr 2, s 9. I kvarteret 61 Gyllenstjerna har tre större undersökningar gjorts där fynd av borgarkrigsmynt och större komplex av bakugnar från 1300-talet samt tomtindelningar från tidigt 1300-tal MMA. 61:11, 61:12, 61:13.

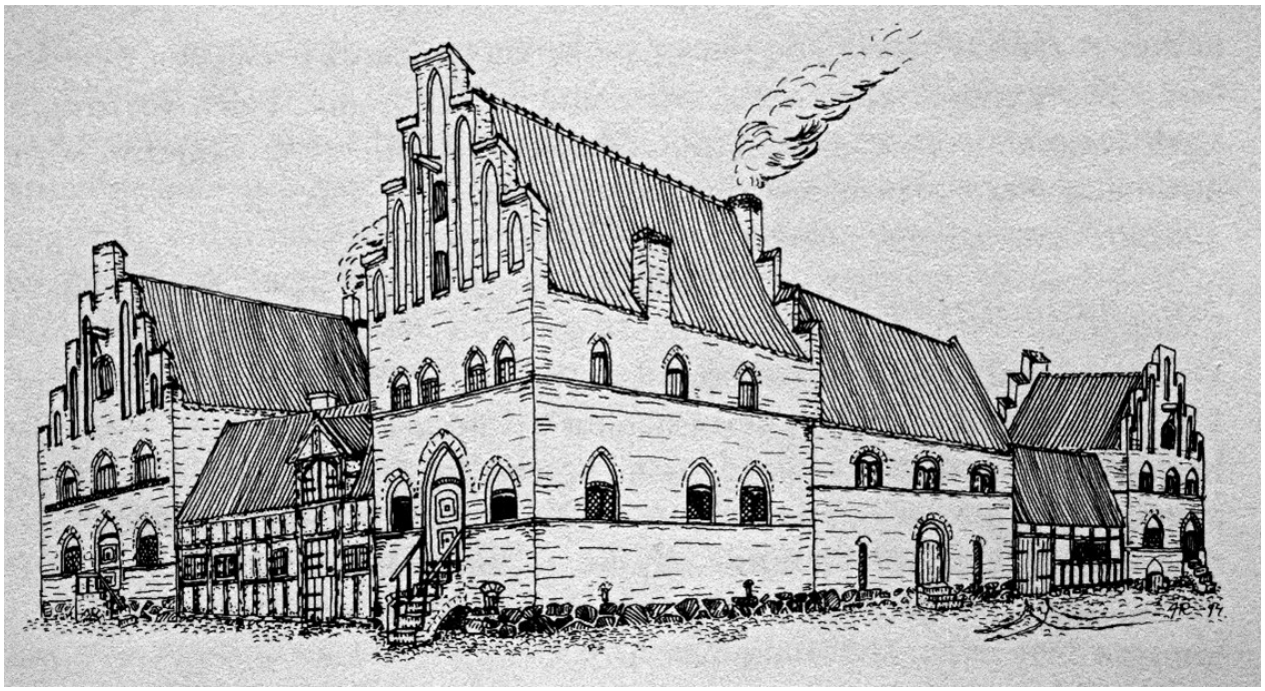

Fig. 7. Myntmästaren Henrik Dringenbergs gård, tidigare Lübecks kontor och beskickning i Malmö. Rekonstruktion och teckning Anders Reisnert.

Fitindelning och handelshus

I kvarteret Fisken, i stadens västra del har det föreslagits att de äldsta grävda rännorna på området skulle kunna vara avgränsningar av fit (utländska koncessionsområden), men tolkningen är osäker.[42] Öster om Österport har inga arkeologiska iakttagelser gjorts, men området närmast staden tycks vara sankt och vattensjukt.

En 1600-talsuppgift nämner att det nedanför Kirseberg funnits en hamn kallad *Fittehamn*. Namnet skulle kunna peka mot att en fitindelning, likt dem som är belagda i Skanör, Falsterbo och Dragör, även funnits i Malmö.[43] Förstranden framför den medeltida staden känns väl begränsad för handelns kända omfattning, även om ytor utanför Västerport tidigare använts. Möjligen har handelsområdet i öster följt stranden under medeltiden och sträckts ut till området nedanför Kirseberg. Här känner vi inte topografin och strandområdet kanske var mindre sankt än de partier som vi i övrigt har kunskaper om. Under första hälften av 1300-talet börjar de utländska koncessionerna på marknaden i Malmö vara knutna till specialiserade bebyggelseenheter.[44] Tyska Kompaniet fick sina äldsta kända rättigheter 1329, medan köpmän från Stettin, Rostock, Kampen och Lübeck hade egna hus och kontor i staden något senare. Staden Kampen, i dagens Nederländerna, hade 1406 en egen gård i Malmö kallad Kamperæleyæ, belägen söderut i staden. Namnet antyder att någon typ av rättigheter har varit knuten till gården.[45] Staden Rostock innehade två gårdar i

[42] Lindgren-Hertz: 'Kvarteret Fisken. Utgrävning av ett medeltida strandområde', 1985, s. 55.

[43] Rosborn: *Det medeltida Malmö*, 2016, s. 325 f.

[44] Tomner: 'Malmö stads historia före 1500', 1971, s. 217 ff. Jahnke: *Das Silber des Meeres*, 2000, s. 148. Reisnert: 'Trade in medieval Malmö' 1999, s. 494 ff. Reisnert: 'Craft in Malmö' 2006, s. 84. Reisnert: 'Malmö and the Hanseatic league', 2009, s. 214 ff.

[45] DD/DRB rep. nr. 4793; Jahnke: *Das Silber des Meeres*, 2000, s. 148.

Fig. 8. Iordningställande av gravsten i S:t Petri kyrka över Rostocks ålderman i Malmö, Conrad Grevesmohle, som avled 1391. Notera riddarhjälm och vapensköld som är kombinerat med bomärke. Här möts borgerliga och adliga ideal. Ett senmedeltida spänne med motiv ur Tristan och Isolde är en del av en adlig kultursfär som upptogs av Malmös borgerskap under medeltiden. Foto Anders Reisnert 2019 och Malmö Museer. Spännet kommer från den så kallade Druvanskatten och var vid skattens deponering på 1600-talet, en antikvitet.

staden, varav den lilla Rostockergården omnämns 1444. Namnet antyder att det måste ha funnits en stor Rostockergård i ett annat läge i staden. Annars hade ju inte gården behövt betecknas som lilla.

En nyligen återställd gravsten i S:t Petri kyrka över en av två åldermän för Rostocks gille, Conrad Grevesmohle, visar att gillet funnits Malmö 1391. De två åldermännen visar gillets betydelse och de kan betraktas som diplomater för Rostocks beskickning i Malmö. Gillet blev, genom fyndet av gravhällen, 50 år äldre. [46]

[46] Nilsson & Thomasson: *Kalendegatan*, 2009, s. 32 ff. Reisnert: 'Malmö and the Hanseatic league', 2009, s. 215. Reisnert: 'En återställd gravhäll i S:t Petri kyrka', 2019, s. 119 ff.

Stadsplan

Stadsplanen tycks utgå från den *Lange Adelgade*, motsvarande dagens gatusträckning Västergatan, Adelgatan och Östergatan, som anlagts parallellt med stranden där den viktiga höstmarknaden med hanteringen av sill ägde rum. Från denna huvudgata har tvärgator löpt ut, både mot stranden och åt landsidan. En rutnätsplan har troligen eftersträvats men hänsyn till lokala topografiska förhållanden har gett en oregelbunden stadsplan.

Söderut löpte tre större gator: dagens Engelbrektsgatan, *Den syndre gadhe* och *Calendegade* som alla har gamla anor och tycks ha tillhört den första gaturegleringen under 1200-talet. Själva torget utgjordes av en utvidgning av Adelgatan vilken definierades med stenar, så kallade *Skallar*, där torgets juridiska gräns markerades.[47]

Vid torget uppfördes ett rådhus av tegel, nämnt 1353.[48] Rådet i Malmö omtalas första gången 1331 men bör ha funnits tidigare[49], och borgmästare nämns 1360.[50] Man får ju förmoda att när frihandelsavtalet mellan Malmö och Köpenhamn gjordes upp 1275 så måste Köpenhamns råd haft en likställd motpart i Malmö.[51] Rådhuset skulle under renässansen flyttas till sin nuvarande plats vid Stortorget.

Oftast finner man inte äldre fynd än från tidigt 1300-tal i övriga gator, men de arkeologiska dateringarna vilar här på osäker grund. Lagersekvenserna är svårtolkade, och gatorna kan ha lagts om i sin helhet vid 1300-talets början och då försetts med så kallad knadderstensbeläggning. Senare användes kullersten som gatubeläggning, och denna har återanvänts och satts om ända till 1800-talet.[52]

Byggnader och gårdar

Inledningsvis var byggnaderna primitiva även i stadens centrala delar, men snart, redan under 1200-talets andra hälft, byggdes betydligt bättre hus, först i korsvirke och därefter i tegel. I kvarteret von Conow fanns redan under 1200-talet, förmodligen 1278–1279, gavelvända hus uppförda på långsmala tomter.[53] Mellan tomterna löpte öppna diken vilkas sidor var satta med plankor. Åtminstone ett av husen kan tolkas som en badstuga, vilket visar på långtgående specialisering redan vid denna tid.[54] Omkring 1300 eller åren dessförinnan uppfördes ett större tegelhus in på den västra tomten, vars bottenvåning troligen varit välvd. Fynden pekar nu mot en köpmannamiljö, medan badhusverksamheten flyttat över till granntomten.[55]

[47] Bager: 'Malmös byggnadshistoria till 1820', 1971, s. 266.

[48] Tomner: 'Malmö stads historia före 1500', 1971, s. 211.

[49] DD/DRB R2 b11 no 13; Tomner: 'Malmö stads historia före 1500', 1971, s. 207.

[50] Tomner: 'Malmö stads historia före 1500', 1971, s. 207.

[51] DD/DRB R2 b2 no 252.

[52] Reisnert: 'Infrastructure in Malmö during the medieval period and renaissance', 2004, s. 465 f. Thomasson: 'S´Villanorvm de Malmøghae', 2008, s. 291 f.

[53] Reisnert: 'Malmö under 1200-talet', 1993, s. 131.

[54] Reisnert: 'Infrastructure in Malmö during the medieval period and renaissance', 2004, s. 471.

[55] Reisnert: 'Gårdar och hus i 1300-talets Malmö', 1994, s. 12 ff. Rosborn: *Det medeltida Malmö,* 2016, s. 47 ff.

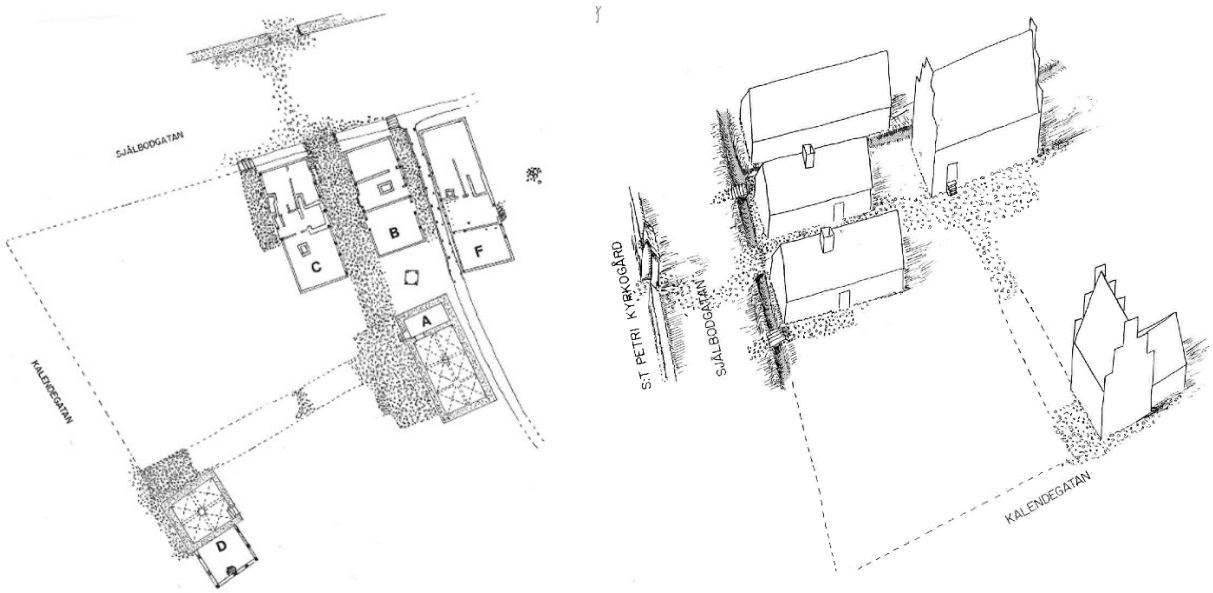

Fig. 9. Kv. von Conow med gavelvända hus och indraget stenhus cirka 1320. Idé Anders Reisnert. Teckning: Jörgen Kling.

Under 1300-talets första hälft uppfördes bodar för hyresändamål längs gatutorgets sydsida.[56] Detta kan vara de bevarade spåren av regleringen om vem som får bo i staden. År 1353 fastslog nämligen kung Magnus Eriksson (kung av Sverige 1319–1364, kung också över Skåne 1332–1360) i Malmös privilegiebrev att inga tyskar eller utlänningar fick övervintra om de inte var gäster hos en av stadens borgare och betalade samma skatt som denna.[57] Ett system av bodräckor med hyreslägenheter passar väl med en sådan bestämmelse där utländska köpmän måste hyra in sig över vintern och därmed vara ”gäster” hos borgaren som ägde boden. Sådana bodar fanns framför allt längs Adelgatans gatutorg,[58] men även ett större hus i kvarteret Liljan, med en möjlig datering till 1300-talets början, kan vara en byggnad för uthyrning. Detta visar att den första ekonomiska expansionen hade varit mycket kraftfull. Att uppföra stora byggnader för uthyrning visar att det funnits en stark efterfrågan på lägenheter tidigt, samtidigt som det funnits kapital som kunnat lösgöras för spekulativa byggnadsinvesteringar. Enskilda tegelhus från 1300-talet är delvis bevarade inom andra hus och spridda, främst längs huvudgatan, men även på dess sidogator.[59]

Huvuddelen av bebyggelsen utgjordes av envåningshus uppförda i korsvirkesteknik. Tidigt, redan under 1300-talets andra hälft, ersattes stråtaken av tegeltak. Dessa enklare hus var uppförda på små tomter. De större handelsgårdarna, också uppförda i korsvirke, låg i allmänhet längs de större gatorna. Oftast var dessa gårdar inledningsvis löst planerade, men blev efter hand allt mer reglerade.

Hansan och Malmö

Hur stort det tyska inflytandet över stadens styrelse från början varit är svårt att avgöra. År 1389, då Malmö varit en rådsstad i mer än 100 år, nämns Gotskalk van Lobecke som stadens rådman, och efter 1401 blir han borgmästare. Att han innehade gården Klingenberg vid den långa Adelgatan visar att han stammade från

[56] Reisnert: ’Gårdar och hus i 1300-talets Malmö’, 1994, s. 38 ff.

[57] DD/DRB R3 b4 no 67. MSU:1ff.

[58] Bager: ’Malmös byggnadshistoria till 1820’, 1971, s. 279.

[59] Reisnert: ’Malmö under 1200-talet’, 1993, s. 9 ff. Reisnert: ’Infrastructure in Malmö during the medieval period and renaissance’, 2004, s. 677 ff. Rosborn: *Det medeltida Malmö*, 2016 s. 176 ff. Thomasson: ’S´Villanorvm de Malmøghae’, 2008, s. 292 f.

Fig. 10. Rekonstruktion av värdshus i kv. Gråbröder under 1300-talet. Efter Billy Nielsen. Teckning Anders Reisnert**.**

Lübeck, där ett torg med samma namn finns i *Lübeck Altstat*.[60] Namnet Lobecke skulle i så fall kunna vara en omskrivning för staden Lübeck.

Arkeologiskt sett har talrika myntfynd från Hansans städer påträffats,[61] och bland bordskeramiken dominerar tysk keramik genom 1200-, 1300- och 1400-talen. Även i övrigt antyder fynden en hanseatiskt influerad matkultur bland stadens medeltida invånare. Mer sofistikerade delar av den hanseatiska kulturtraditionen såsom användning av heraldiska sköldmärken samt höviska sedvänjor är också kända genom arkeologiska fynd.[62] Här kan exempelvis nämnas ett senmedeltida spänne föreställande Tristan och Isolde, ett tema som också finns på rådsherrarnas bänk i rådhuset i Tallinn. Bruket av heraldiska sköldar i stället för bomärken är i hanseatisk kontext knutna till att rida tornering, en sysselsättning som annars tillhörde de adliga familjerna.

Stadskyrkan S:t Petri uppfördes i en baltisk tegelgotik som relaterar sig väl till den arkitektoniska särart som kyrkorna i de nordtyska hansestäderna var uppförda i.

---

[60] Isberg**:** *Bidrag till Malmö stads historia D. 2a,* 1897, s. 23. Bager: *Malmös historia i sten*. Del I, 1958, s. 18. Reisnert: 'Stenhusbyggnader och gårdsstrukturer i det medeltida Malmö', 1992, s. 210 ff.

[61] Reisnert: 'The City of Malmö and the Castle Malmöhus', 2000, s. 17 f.

[62] Reisnert: 'Det jordägande frälset – Rikets bästa män', 2012a, s. 440 f.

Fig. 11. S.t Petri kyrka från sydöst. Kyrkan, som påbörjades kring eller strax efter sekelskiftet 1300 är en stark markör för hansans närvaro i det medeltida Malmö. Infälld nisch se D. Foto: Malmö Museer.

Fig. 12. Cistercienserkyrkan i Bad Doberan med infälld nisch. Kyrkan stod under tak 1296 och huvudaltaret invigdes år 1300. Foto: Anders Reisnert.

Cistercienserkyrkan i Doberan, S:ta Maria i Lübeck, S:t Nikolai i Wismar, S.t Petri i Riga och S:ta Maria i Helsingborg är liksom ”Vor Frue” i Köpenhamn nära besläktade med Malmös sockenkyrka.[63] De hanseatiska motsvarigheterna tycks ha påbörjats i slutet av 1280-talet eller på 1290-talet. Ett rimligt antagande är att S:t Petri i Malmö grundlagts vid sekelskiftet 1300, medan kyrkan i sin helhet kan ha stått klar i sitt första

[63] Bager: ’Malmös byggnadshistoria till 1820’, 1971, s. 261 ff. Reisnert, ’Die Sankt-Petri-Kirsche in Malmö’ 2011b, s. 152. Rosborn: *Det medeltida Malmö*, 2016, s. 133 ff. I Rosborns framställning finns den hitintills grundligaste genomgången av S:t Petri kyrka i Malmö.

Fig. 13. Utgrävningar i S:t Petri kyrka 2019. Schakt A. Osteologen från Arkeologerna, Caroline Ahlström Arcini, prepparerar fram en barngrav och Rikard Hedwall och Sofia Lindeberg, också från Arkeologerna, frilägger koromgångens pelarfundament. Foto: Anders Reisnert.

utförande 1384. En dendrokronologisk datering i korsarmen, i långhusets västligaste del, har gett en datering till ca 1340, något som rimligen visar att korsarmarna stod färdiga på 1340-talet. Som nämnts ovan gjordes 2018 arkeologiska undersökningar inne i kyrkan.[64] Arbetena är ännu inte avrapporterade, men några preliminära resultat kan här redovisas.

Delar av murverket och det ursprungliga golvet kunde dokumenteras. Undersökningarnas huvudschakt kom att göras i norra delen av koromgången. Här kunde bland annat tegelmurverket i pelarna undersökas och dokumenteras. Det var under en av dessa som en grav påträffades, och kunde provtagas för C^{14} datering, se ovan. Pelarna i koromgången är vackert murade med vitkalkade fogar mot ett i övrigt oputsat murverk. Likheterna med tyska förebilder gäller inte bara kyrkans exteriör, utan ned till detaljer i den interiöra utformningen följer den sina tyska systerkyrkor. Som exempel kan tas pelarnas utformning med dekorativa avdelningar av svartglaserat formtegel med direkta paralleller i exempelvis S:t Nicolai i Wismar. De tre återupptäckta nischerna i norra delen av den västligaste delen av koromgången har också direkta motsvarigheter i cistercienserkyrkan i Bad Doberan.

Fig. 14. Schakt A. Frilagd pelare i koromgången och detalj av svartglaserad formtegel. Foto: Anders Reisnert.

[64] av Arkeologerna och Reisnert Kultur & Miljö

Fig. 15. S:t Nicolai i Wismar med detalj av pelare i långhuset. Notera likheten med murverket i S:t Petrikyrka i Malmö. Foto: Anders Reisnert.

På tre andra ställen i kyrkan kunde uppbyggnaden av murverket och lisenerna i koret dokumenteras. Även det ursprungliga golvets substruktion, i form av ett gjutet kalkgolv, kunde konstateras på tre platser i kyrkan. Ett schakt i södra delen av långhuset visade också uppbyggnaden av denna del av kyrkan. Det ser ut som att hela långhusets grund på kyrkans södra sida, från korsarmens västra sida till och med det första tornet, är uppfört på samma gång. Pilastrarna står här på konsolstenar av huggen kalksten. Tyvärr var tillgängligheten begränsad vid undersökningstillfället, men det konstaterades att konsolstenarna huggits sönder när kyrkan försågs med centralvärme i början av 1900-talet. Troligen har de dock varit av samma typ som de som bär långhusets sydvästligaste pelare.

Fig. 16. Schakt B och C. Fundament till lisener i koromgångens östra vägg samt sockel till västligaste valvpelaren i kyrkans sydsida. Det är här som en bindbjälke på kyrkvinden daterats 1384. Foto: Anders Reisnert.

Det konstaterades också att kyrkans tegelväggar invändigt stått bara. De har varit oputsade med vitmålade fogar. Detta kunde konstateras även högt upp på pelare och väggar och tycks vara det sätt som den invändiga arkitekturen presenterats för en medeltida besökare. Sedan tidigare vet vi att långhuset haft vitputsade valv med akantusrankor i valvkapporna samt att valvribborna varit indelade i randade fält. Det är först i samband med reformationen som kyrkan invändigt vitkalkas och denna färgsättning har kyrkan fortfarande i dag, men nu i en gestaltning från mitten av 1800-talet.

Utvändigt har korets grund samt delar av sakristian i söder undersökts. Delar av myntmästarens Henrik Dringenbergs gravkapell har också kunnat dokumenteras.[65] Troligen finns myntmästarens grav kvar under täcklocket av kalksten. Även korets och långhusets kontorforers grundläggning dokumenterades. Tegelarkitekturen i staden tycks också i övrigt ha haft likartad gestaltning som motsvarigheterna på andra sidan Östersjön.Som ovan nämnts hade vissa städer anslutna till Hansan egna kontor i Malmö. Lübeck, Stettin, Rostock och Kampen hade egna gårdar, och dessutom fanns en tysk societet med eget hus i Malmö.[66] Indirekt kan även ett Schwartzkopfgille med S:t Mauritius som skyddshelgon beläggas.[67] I S:t Petri kyrka hade staden Stettin ett altare invigt till helgonet och i samma kyrka har helgonet avbildats i Krämarekapellet. Skråväsendet, som i Malmö nämns första gången i Magnus Erikssons privilegiebrev från 1353, är också en organisationsform som importerades från Hansans rådsstäder.[68] I S:t Petri kyrkas senmedeltida krämarkapell finns ett antal av dessa gillesskrån representerade med egna vapensköldar.

Sjöfart

Det var ett betydande antal städer tillhörande Hansan som seglade på Malmö under de sex veckor som höstmarknaden ägde rum. Från sista veckan i augusti till första veckan i oktober 1369 nämns följande städer som handlade på Malmö: Lübeck, Rostock, Stralsund, Wismar, Stettin, Kolberg, Greifswald, Stargard, Kulm, Elbing och Kampen, vilka då försökte få stopp på olovlig handel med saltad sill i staden.[69] I tullistan från 1375 (se nedan) nämns köpmän från städerna Kampen, Den Briel, Rostock, Stralsund och Lübeck. I pundtullboken från 1398 (se nedan) återkommer Lübeck och Stettin, medan också Hamburg kan adderas till listan.[70]

Den medeltida sjöfarten på Malmö belyses dels genom enstaka dokument, dels också av räkenskaper bevarade i vissa av hansestädernas arkiv. Lübecks pundtullistor och Malmös ”Skånes tullista” från 1375 är belysande exempel. Den senare är författad i Malmö av Rostocks notarie Hartwig.[71] Han har noterat skatteinkomsterna från Skånemarknaden i staden mellan 26 augusti och 29 oktober detta år. Intressant är en lista över koggar som var så kallade *Umlandsfarer*, vilka passerade Skagen på sin färd mot Malmö. Dessa skepp hade en skattereduktion, vilket gav vissa konkurrensfördelar. Det rör sig om tjugosex koggar, av vilka inte mindre än femton var från staden Kampen, en stad som ovan nämnts hade ett eget kontor i Malmö. Kampens fogde på Skånemarknaden taxerade själv för tio läster sill. Ytterligare två köpmän från Kampen kan, bortsett från de 15 skepparna, knytas till denna stad. Sillen var enligt dessa räkenskaper den viktigaste handelsvaran.

De så kallade *Pundtullböckerna* i Lübecks stadsarkiv från 1398–1400 är kanske den källa som bäst reflekterar Lübecks särställning på Skånemarknaden i allmänhet och i Malmö i synnerhet. Dessa är i stort sett kompletta

---

[65] Sydsvensk arkeologi och Reisnert Kultur & Miljö, 2020.

[66] Reisnert: ’Trade in medieval Malmö’, 1999a, s. 9 ff. Reisnert: ’Malmös handel med Hansan under medeltid‘, 1999b, s. 495. Reisnert: ’Craft in Malmö during the medieval and Renaissance period’, 2006, s. 84.

[67] Andersson,’”Morianen” på Stortorget 1997’, s. 60 f. Reisnert, ‘Malmö and the Hanseatic league’, 2009, s. 213 f. Rosborn: *Det medeltida Malmö*, 2016, s. 149.

[68] DD/DRB R3 b4 no 67. MSU:1ff. Tomner: ’Malmö stads historia före 1500’, 1971, s. 233 f. Reisnert: ‘Craft in Malmö during the medieval and Renaissance period’, 2006, s. 557.

[69] Jahnke: *Das Silber des Meeres*, 2000, s. 150.

[70] Jahnke: *Das Silber des Meeres*, 2000, s. 150.

[71] Jahnke: ’Die Malmöer Schonenzolliste Des Jahres 1375‘, 1997, s. 4.

vad gäller marknaderna i Skåne.[72] Från dessa räkenskaper framgår att åtminstone efter 1399 kom större delen av den sill som exporterades från Skånemarknaden till Lübeck från Malmö. Den totala omsättningen av Lübecks Malmöhandel omfattade år 1399 över 60 000 mark och var därmed större än omsättningen av handeln på Bergen, Stockholm och Sverige i sin helhet tillsammans. År 1400 var Lübecks handel på Malmö betydligt större än hela handeln på resten av Danmark, inkluderat marknaden i Skanör–Falsterbo.[73] Under åren 1398–1400 registrerades 89 567 tunnor saltad sill som exporterats till Lübeck från Malmö. Omräknat i moderna tal rörde det sig om cirka 11 000 ton färdig vara. Curt Weibull har hävdat att den totala omsättningen av sill på marknaderna kan räknas i flera hundra tusen tunnor.[74] Skeppen gick inte tomma från Lübeck. Lasterna bestod av framförallt av tyger, humle, hampa, öl, vin, vax, järn, salt och tomma tunnor. En post som återkommer då och då är *olla*, vilket tolkats som bronsgrytor, men frågan är om inte även keramik, exempelvis Rhenländskt stengods döljer sig under denna titel. Från andra städer nämns även slipstenar, hästar, handkvarnar och kvarnstenar. Hästar skeppades till marknaden i Malmö, men danska dito exporterades också från Malmö till kontinenten på hanseatiska kölar.[75]

Fig. 17. Utgrävningar i kvarteret Liljan av en källare bygd i klinkteknik. Foto: Lindsay Lloyd-Smith 2004.

På återresan till Lübeck var fartygen lastade med sill men även med korn, havre, hasselnötter, smör, hampa, pottaska, färglut, humle och hudar. Som den uppmärksamme läsaren noterat transporterades hampa och humle i båda riktningarna. Troligen beror detta på att varorna haft olika karaktär. Det fanns, och finns, olika humlesorter som var och en ger ölet dess speciella smak och karaktär, vilket motiverar att humle både kunde exporteras och importeras. En del stapelvaror, främst tyger från Flandern, som magasinerades i Malmö en

[72] Weibull: *Lübeck och Skånemarknaden*, 1922, s. 35.

[73] Weibull: 'Lübecks sjöfart och handel på de nordiska rikena', 1966, s. 122. Tomner: Malmö stads historia före 1500, 1971, s. 221 ff.

[74] Weibull*: Lübeck och Skånemarknaden*, 1922, s. 38.

[75] Jahnke: 'Die Malmöer Schonenzolliste Des Jahres 1375', 1997, s. 16 f.

tid innan de fördes till Lübeck, omnämns också.[76] Skånemarknaden och i synnerhet handeln på Malmö var lukrativ för Hansan och förklarar också hansestädernas stora intresse för det politiska läget i Skåne.

Allt det nämnda godset gick på skeppsfrakter mellan Lübeck och Malmö. Det totala antalet fartyg för 1398 var 469. År 1399 gjordes 283 resor, och år 1400 seglades det 311 gånger från Lübeck till Malmö.[77] Weibull konstaterar att detta är minimisiffror och att antalet frakter kan vara större. Fartygen i Pundtullböckerna delas in i två typer; *Navis* och *Scuthæ*, där *Navis* är den större fartygstypen.[78] En gissning är att koggarna från ”Skånes tullista” döljer sig under denna beteckning. Det rör sig alltså om en betydande skeppstrafik mellan Malmö och Lübeck under de sex veckor som sillmarknaden pågick.

För att hantera denna omfattande skeppsfart, måste det ha funnits varvskapacitet på destinationsorten. Det gällde särskilt för de så kallade *Umlandsfarer*, vilkas långa resor bör ha slitit på skepp och utrustning. Att komma till marknadsområdena var sin sak, men man ville ju ha med sig lasten av sill säkert hem också. För att hantera de stora koggar som var ute på riktigt långa och farofyllda resor måste det ha funnits möjligheter att få skeppen reparerade före hemfärden. Om detta tiger de historiskt kända källorna. Det arkeologiska materialet lämnar vissa indikationer om att staden haft tillgång till varvsteknologi. Delar av slaktade skeppssidor har påträffats som stöd för rännor i kvarteret von Conow, längs Engelbrektsgatan, i kvarteret Biet, i kvarteret Fisken och i andra gatugrävningar. Men de tydligaste bevisen för varvsteknologi finns i de källare vilkas väggar uppförts i klinkteknologi. Den innebär att man låter plank av ek överlappa varandra med några centimeter. Skarven tätas med drev bestående av nöthår och tjära, medan plankorna hålls samman med nitar och rombiska brickor. Tekniken var välkänd under järnåldern och medeltiden igenom och användes både för att bygga mindre farkoster, skutor och de större koggarna. Inom allmogens båtbyggeri har teknologin använts ända in i modern tid. I Malmö har man alltså även använt metoden för att bygga täta träkällare. När den första källaren dök upp i det arkeologiska materialet föreslogs, helt logiskt, att det rörde sig om skeppssidor från vrak eller skrotade koggar.[79] Sedan dess har källare som byggts på samma sätt konstaterats i kvarteret Fisken, kvarteret Västerport, kvarteret Gråbröder och inte minst i kvarteret Liljan.[80] Mängden av och storleken på dessa källare antyder att metoden att bygga varit väl förankrad, att den använts över tid och att den krävt ett stort hantverkskunnande. Rent hypotetiskt kan man tänka sig att båtbyggare arbetat vid varven under fiskesäsongen, men att deras kunskaper använts vid husbyggande under resten av året. Var har då varv varit lokaliserade i medeltidens Malmö? Här kan vi endast spekulera då inga spår ger några ledtrådar. Ett möjligt läge skulle kunna vara det ovan nämnda *Fittehamn* nedanför Kirseberg där större farkoster skulle kunnat ha reparerats.

Medeltidens slut

Under 1400-talet fortsätter staden att växa. En serie donationer och privilegier som utdelades av Erik 7. av Pommern (1397–1439) i början av århundradet stimulerade stadens ekonomi i över hundra år. Genom att initiera ordentliga stadsbefästningar, uppföra en ny borg, ge stadens borgmästare och råd rättigheter att bära guld och förgyllt, att ge staden betydande landarealer och inte minst att tillföra ett stadsvapen lockades

[76] Weibull: *Lübeck och Skånemarknaden*, 1922, s. 54 ff.

[77] Weibull: ’Lübecks sjöfart och handel på de nordiska rikena’, 1966, s. 50.

[78] Weibull: ’Lübecks sjöfart och handel på de nordiska rikena’, 1966, s. 62 f.

[79] Rosborn: ’Kv. 35 Neptun’, 1976, s. 12. Rosborn: *Det medeltida Malmö*, 2016, s. 45.

[80] Mårald: ’Träkällare – ett stadsmanér?’, 2006, s. 210 ff.

ekonomiska investeringar till staden.[81] Det kändes helt enkelt tryggt och stabilt att utöva handel från Malmö. Planering för att göra Malmö till myntort har möjligen gjorts i kung Eriks kansli, även om myntning först kan beläggas säkert under kung Kristoffer III av Bayern (1440–1448) år 1444.[82] År 1406 fick staden ett privilegium av påven Innocentius 7. att grunda en latinskola. Denna placerades sydöst om St: Petrikyrka, på kyrkans mark.[83] Myntmästarens och den kungliga fogden Henrik Dringenbergs gravsten påträffades nyligen öster om S.t Petri kyrka. Graven har varit lokaliserat i ett gravkapell som han lät uppföra helgat åt *Heliga tre kungar*, kapellet användes också som liberium för både kyrkan och latinskolan.[84]

De statliga investeringarna, inte minst i stadens försvar, lockade till sig adel och förmodligen också nytt kapital. Klosterlivet, som tidigare fört en tynande tillvaro i skuggan av kyrkometropolen Lund, började ta fart. Franciskanerna investerade i nya byggnader, samt så småningom i ett helt nytt kloster, och Helgeandsorden byggde om sitt hus till ett större konvent.[85] Hantverket blomstrade med en ökad specialisering inom skråväsendet. Skrånas statuter fördes in i Malmös stadsbok, *Registrum Ville Malmöge*, och vissa skrån hade egna altare i S:t Petri kyrka.[86]

Fig. 18. Schakt E. Henrik Dringenbergs gravkapell. Uppmätning inför rivningen 1792. Malmö Stadsarkiv och S:t Petri kyrkas arkiv. Notera ringarna på gravhällen. Dessa återfanns på gravhällen i samma läge vid undersökningarna 2020.

Rättsväsendet fick den form som det kom att ha fram tills att Skåne blev svenskt 1658. Tegelhus uppfördes, och de hanseatiska kompanihusen expanderade. Befästningarna byggdes ut och en kommunal militär slagkraft formerades kring artilleri, infanteri och rytteri. Man började bli en politisk kraft att räkna med i dansk inrikespolitik.[87] Borgerskapets kontaktnät utvecklades och handeln gick mot en ökad differentiering.

[81] Tomner: 'Malmö stads historia före 1500', 1971, s. 173 ff.

[82] Galster: 'Jørgen Kock som møntmester', 1956 s. 12; Reisnert: 'The City of Malmö and the Castle Malmöhus', 2000, s. 162.

[83] Bager: `Malmö byggnadshistoria till 1820`, 1971, s. 275.

[84] Bager: `Malmö byggnadshistoria till 1820`, 1971, s. 264.

[85] Reisnert: 'Monasteries in Malmö', 2014 s. 577 f; Rosborn: *Det medeltida Malmö*, 2016, s. 193 ff.

[86] Tomner: 'Malmö stads historia före 1500', 1971, s. 234. Rosborn: *Det medeltida Malmö*, 2016, s. 141 ff.

[87] Bager: 'Malmö medborgarbeväpning', 1944, s. 37. Reisnert: 'The City of Malmö and the Castle Malmöhus', 2010, s. 745 f. Reisnert: 'Renässansens stadsbefästningar i Danmark öster om Öresund', 2011b, s. 355 ff.

Malmö dyker nu upp på den offentliga arenan, och flera traktat med internationell prägel upprättas i Malmö i början av 1500-talet.[88] Överskottet inom handeln och hantverket gjorde att det övre borgerskapet kunde uppföra stora, påkostade tegelhus. I dag finns sex sådana hus bevarade, en liten del av vad som en gång funnits i staden. Jörgen Kock, myntmästare från och med 1518 i Malmö och senare borgmästare, anlitade möjligen Kristian den 2:s byggmästare Michiel Heynrick van Haarlem från just Haarlem i Holland vid uppförandet av sitt stora stenhuskomplex.[89]

Fig. 19. Myntmästaren och borgmästaren Jörgen Kock, lät tillsammans med sin hustru, Citze Cortsdatter van Nuland uppföra detta respektingivande hus på 1520-talet vid Adelgatan i staden. Foto: Malmö Museer.

[88] Reisnert: 'Freden i Malmö 1512', 2012b, s. 143 ff.

[89] Holmberg: 'Jörgen kocks gårds arkitektoniska utsmyckning', 1979, s. 115.

Fig. 20. I början av 1500-talet riktades Malmös ekonomiska intressen västerut. Från Nya Världen, förmedlade via Nederländerna och England, kommer ett nytt formspråk till Malmö. Skulpterade indianhuvuden från 1500-talsspisel, nu i Kompabihuset. Indian från Lembkeska gården daterad till 1540-talet. En kalkon i Thottska huset daterad till 1558 får här representera det västliga inflytandet. Foto Anders Reisnert. Keramik från ett slutet fynd i handelsmannen Jacob Möllers källare i kvarteret Liljan kommer också från västra Europa. Foto: Stefan Hyll.

Under 1500-talets början var staden inte bara ekonomiskt välbärgad utan också en politisk aktör av rang. Handeln med de atlantiska ekonomierna tycks ha ökat. Jörgen Kock var själv troligen bördig från Westfalen, medan hans hustru Citze Cortsdatter van Nulands släkt invandrade från Flandern till Danmark i mitten av 1400-talet.[90] Det ökade inslaget av holländsk keramik i det arkeologiska materialet är ett indicium för att Nederländerna blev en allt viktigare handelspartner.[91]

Några bredare studier över handelns internationella kontakter har ännu inte gjorts utifrån det rikligt förekommande skriftliga materialet, men möjligheter finns att kontrollera de upptagna föremålens härstamning i det tidiga 1500-talets boupptecknings och därmed finna olika kontaktytor med kontinenten.

Klädeshandeln tycks också alltmer gå via de atlantiska städerna i Flandern och Nederländerna. Inom arkitektur och konst kan det beläggas tydliga kopplingar. Några exempel är indianhuvuden på spiseln från Hans Mickelsens stenhus utförda under 1500-talets andra hälft, medan själva huset byggdes cirka 1523 (nu i Kompanihuset), träskulpturerna på Lembkeska huset från 1550 och inte minst avbildningen av kalkonen i

[90] *Danmarks Adels Aarbog* (DAA) 1906, s. 331.

[91] Brorsson & Larsson: 'Anteckningar från ett källarhål', 2006, s 239 ff.

Thottska huset från 1558 och slutligen indianhuvudena på fyllnadsträna i Bryggarlagets hus från 1572. Samtliga antyder att man i den bildvärld som prytt Malmös hus under 1500-talet tagit upp formspråk med förebilder i Nya världen.[92] England och Holland hade börjat exploatera Nordamerika, något man varit medveten om i Malmö. Eller, om man så vill, visar de arkitektoniska uttrycksmedlen på skiftet från den pommerska hansan till de atlantiska ekonomierna. I klädedräkter återkommer det holländska modet på exempelvis Nils Kuntzes och Anna Ipsdatters gravsten i S:t Petri kyrka.[93]

Ett slutet fynd av keramik, påträffat i en källare i kvarteret Liljan, visar på de handelsvägar som källarens ägare, handelsmannen Jacob Möller, kunnat nyttja. Fyndet bestod av en servis som legat dold sedan 1598. Fat, krus, grytor och förvaringskärl kom från Danmark, dagens västra Tyskland, Holland, Spanien och Italien.[94] Det var det västra Europa som nu öppnat sig och nya handelsvägar stod Malmös köpmän till buds. En sista politisk flirt med Lübeck ägde rum i samband med grevefejdens inledning 1534, då förhandlingar fördes mellan en av Malmös borgmästare, Jörgen Kock, och Jürgen Wullenwever, borgmästare i Lübeck.

Malmö kom att bli den första stad i Skåne som konverterade till Luthers lära. Reformationen har inte avsatt några direkta arkeologiska spår, men syns exempelvis i S:t Petri kyrkas interiör och i ett mer återhållsamt uttryck inom arkitekturen. Det ses exempelvis på Rosenvingehuset med sin texttavla från 1534 placerad ovan ingångsdörren.[95] Reformationen påbörjades i Malmö redan 1527, och 1529 godkände Fredrik I (1523–33) Malmös övergång till protestantismen. Här spelade stadens råd en avgörande roll. Borgmästare, som Hans Mickelsen, översatte själv delar av Nya testamentet till det danska språket. Denna bibel trycktes i Leipzig 1524. I Malmö inrättade Oluf Ulriksen ett tryckeri 1528. Han kom närmast från Söderköping, där han tidigare varit i Linköpingsbiskopen Hans Brasks tjänst. I detta tryckeri skulle huvuddelen av Malmös reformationsskrifter komma att utges. En av de viktigaste var onekligen den som Claus Mortensen lät trycka 1528. Han hade för första gången översatt tyska psalmböcker till det danska språket. Psalmboken skulle komma i många upplagor, som ändrades och bearbetades. Senare kom Christian Pedersen till Malmö, och ett andra boktryckeri kunde öppnas. Christian Pedersen var kanik i Lund och en bibel-humanist som följt Kristian II (1513–1523) i landsflykt. År 1529 inrättades ett prästgymnasium för utbildande av evangeliska präster i Malmö. Bland lärarna återfinner vi några av de ledande personerna för reformationens genomförande i Danmark: Frans Vormordsen, Peder Laurensen, Anders Liung, Olof Chrysostumus och även Hans Spandemager och Claus Mortensen, som haft viss betydelse. Gymnasiet avvecklades 1536.[96]

---

[92] Reisnert:'Luxury in Malmö in the medieval period', 2008, s. 635 ff.

[93] Bager: *Malmös historia i sten*. Del I, 1958, s. 50.

[94] Brorsson & Larsson: 'Anteckningar från ett källarhål', 2006, s. 235 ff.

[95] Magnusson Staaf: 'Aktörerna – renässansens Malmö', 1999, s. 40.

[96] Schartau: *Malmö högre allmänna läroverk under den danska tiden,* 1929 s. 18 ff. Schlyter: 'När reformationen kom till Malmö' 1969, s. 37 ff. Gierow: *Studier kring Malmö-bogen*, 1979. Holmström: 'Litteraturens Malmö', 1992 s. 157 ff. En modern och relativt heltäckande publikation med essäer om reformationen i Lund, Malmö och Köpenhamn kom ut våren 2019. Se Jarlert (red), *Reformationen i Lund–Malmö–Köpenhamn* 2019. Förhållandena i Malmö belyses främst i följande artiklar: Berntsson: 'Reformationen och klostren', 2019, s. 39 ff. Dreyer: 'Den øresundske reformation', 2019, s. 111 ff. Gardelin: 'Rivningen av Lunds katolska kyrkor', 2019, s. 101 ff; Grell: 'What was the role and significance of Malmø for the Danish reformation?', 2019, s.73 ff; Jarlert: 'Malmös reformator', 2019, s. 147 ff; Neuhaus: 'Kvitt, fri, ledig och lös', 2019, s. 85 ff; Netterstrøm: 'Lunds domkapitel på reformationstiden', 2019, s. 25 ff; Reisnert: 'Malmö - en stad på väg mot reformationen', 2019, s. 57 ff.

Efter grevefejden var reformationen säkrad, och hela Danmark gick över till den lutherska läran 1536. Malmös politiska ställning mattades av och därmed också den ekonomiska grundvalen för stadens handel. Köpenhamns roll som rikets huvudstad blev allt tydligare, och därmed försvagades också Malmös ställning. Ett försök att investera sig ur krisen och därmed locka nya investeringar till staden gjordes 1546 då ett nytt handelstorg lades ut enligt en renässansplan. I dess fond uppfördes ett av Nordens största rådhus. Satsningen lyckades åtminstone delvis, och Malmö behöll sin ställning som rikets näst största stad så länge den danska överhögheten över Skåne bestod.

Litteraturliste

Otryckt material

Thörn, Raymond: S:t Gertrud. Rapport i Malmö Museers arkiv. MHM 6825, 1985.

Rapport Kv. Gyllenstjärna i Malmö Museers arkiv. MHM: 61:11.

Lindgren-Hertz, Lena: Rapport Kv. Gyllenstjärna i Malmö Museers arkiv. MHM: 61:12.

Persson, Gert & Almqvist, Ulf: Rapport Kv. Gyllenstjärna i Malmö Museers arkiv. MHM: 61:13.

Trykt material

Andersson, Helge: '"Morianen" på Stortorget'. I *Elbogen 1997*. Malmö Fornminnesförenings Årsskrift, Malmö: Malmö Fornminnesförening, 1997.

Andersson-Koverberg, Chatarina: 'Invid Söderport'. I C. Andersson-Koverberg & S. Rosborn (red.): *Malmöya* Nr 2. Malmö Museum, Malmö, 1982.

Andrén, Anders: *Den urbana Scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark.* Acta archaelogica Lundensia Series In 8◦. Nr 13; Lund: Lunds universitet, 1985.

Anglert, Mats: 'Landskapets Malmö', I S. Larsson (red.): *Liljan: om arkeologi i en del av Malmö,* Stockholm: Riksantikvarieämbetets förlag, 2006.

Anglert, Mats & Stefan Larsson: 'Landskapets urbanitet och urbanitetens landskap', I H. Andersson. G. Hansen., I. Øje (red.): *De første 200 årene - nytt blikk på 27 skandinaviske middelaldersbyer,* UBAS - Universitet i Bergen Arkeologiske Skrifter. Nordisk 5. Bergen: 07 gruppen, 2008.

Bager, Einar: 'Malmö medborgarbeväpning'. I E. Fischer, L. Ljungberg, A. Svensson, (red.): *Malmös försvar genom tiderna.* Malmö: Allhems förlag, 1944.

Bager, Einar: *Malmös historia i sten. Del I*, Malmö: Allhems förlag, 1958.

Bager, Einar: 'Malmös byggnadshistoria till 1820', I O. Bjurling. (red.): *Malmö stads historia. Första delen.* Malmö: Malmö stad, 1971.

Berntsson, Martin: 'Reformationen och klostren i Köpenhamn, Lund och Malmö'. I Jarlert, A. (red.): *Reformationen i Lund–Malmö–Köpenhamn. Bibliotheca Historico-Ecclesiastica Lundensis 63,* Lund: Lund Universitets kyrkohistoriska arkiv, 2019.

Billberg, Ingmar: 'Malmö under 1200-talet', I *Elbogen 1993. Malmö Fornminnesförenings Årsskrift*. Malmö: Malmö Fornminnesförening, 1993.

Brorsson, Torbjörn & Stefan Larsson: 'Anteckningar från ett källarhål'. I S. Larsson (red.): *Liljan: om arkeologi i en del av Malmö.* Stockholm: Riksantikvarieämbetets förlag, 2006.

Brorsson, Torbjörn: ’Spåren av tyska köpmän’, I S. Larsson (red.): *Liljan: om arkeologi i en del av Malmö*. Stockholm: Riksantikvarieämbetets förlag, 2006.

Cardell, Annica: *Sorterade sillar för saltning. Rapport arkeologisk slutundersökning 2004, Kvarteret Liljan 2 och 22. Malmö RAÄ. 20*. Bilaga 3. Malmö: Malmö Kulturmiljö, 2004.

Danmarks Adels Aarbog, (DAA)

Diplomatarium Danicum/Danmarks Riges Breve, utgiven av det Danske sprog og litteraturselskab under ledelse af Franz Blatt m.fl, Köpenhamn. (DD/DRB)

Danmarks Gilde - og Lavsskraaer fra middelalderen 1 – 2, utgiven av Camilius Nyrop 1895 – 1904. Selskabet for Udgivelse av Kilder til dansk Historie. Köpenhamn. (DGL)

Dreyer, Rasmus H.C. ’Den øresundske reformation. Reformationerne i Viborg, København og Malmøog deres teologiske overensstemmelser’. I Jarlert, A. (red.): *Reformationen i Lund–Malmö–Köpenhamn. Bibliotheca Historico-Ecclesiastica Lundensis 63,* Lund: Lund Universitets kyrkohistoriska arkiv, 2019.

Erikskrönikan. Redigering, inledning och kommentar: Sven Bertil Jansson. Kristianstad, 1993.

Galster, Georg: ‘Jørgen Kock som møntmester’, I *Malmö Fornminnesförenings Årsskrift* 1956. Malmö: Malmö Fornminnesförening, 1956.

Gardelin, Gunilla: ’Rivningen av Lunds katolska kyrkor till fördel för kungamaktens byggande’. I Jarlert, A. (red.): *Reformationen i Lund–Malmö–Köpenhamn. Bibliotheca Historico-Ecclesiastica Lundensis 63,* Lund: Lund Universitets kyrkohistoriska arkiv, 2019.

Gierow, Kristian: *Studier kring Malmö-bogen.* Malmö. Allhems förlag, 1979.

Grell, Ole Peter: ’What was the role and significance of Malmø for the Danish reformation?’ I Jarlert, A. (red.): *Reformationen i Lund–Malmö–Köpenhamn. Bibliotheca Historico-Ecclesiastica Lundensis 63,* Lund: Lund Universitets kyrkohistoriska arkiv, 2019.

Hallberg, Göran: *Skånes Ortnamn. Oxie härad och Malmö stad. Serie A Bebyggelsenamn Del 15*. Uppsala: Institutet för språk- och folkminnen, 2009.

Holmberg, Richard: ’Jörgen Kocks gårds arkitektoniska utsmyckning’, I *Elbogen 1979*. *Malmö Fornminnesförenings Årsskrift*. Malmö: Malmö Fornminnesförening, 1979.

Holmström, Bengt: ’Litteraturens Malmö’, I Bjurling Oscar (red.): *Malmö stads historia. Del sex,* Malmö: Malmö stad, 1992.

Isberg, Ulrik: *Bidrag till Malmö stads historia D. 2a Stadens magistrat och byfogdar från äldsta tider till fredsslutet i Roskilde 1658*. Malmö, 1897.

Jahnke, Carsten: ‘Die Malmöer Schonenzolliste Des Jahres 1375‘, I *Hansiche Geschichtblätter, Herausgegeben vom Hansichen Gesichtsverein. 115. Jahrgang*. Köln Weimar Wien: Böhlau Verlag, 1997.

Jahnke, Carsten: *Das Silber des Meeres. Fang und Vertrieb von Ostseehering zwischen Norwegen und Italien (12.-16. Jahrhundert). Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte. Neue Folge/Band XLIX.* Köln Weimar Wien: Böhlau Verlag, 2000.

Jahnke, Carsten: 'A church landscape that disappeared – Hanseatic merchants, churches and the Scanian fairs'. I I. Gustin, M. Hansson, M. Roslund & J. Wienberg (red.): *Mellan slott och slagg Vänbok till Anders Ödman*. Lund: Lund Studies in Historical Archaeology 17, 2017.

Jarlert, Anders: 'Malmös reformator – Skånes reformator – Malmöreformator? Claus Mortensen och historiebruket'. I Jarlert, A. (red.): *Reformationen i Lund–Malmö–Köpenhamn. Bibliotheca Historico-Ecclesiastica Lundensis 63,* Lund: Lund Universitets kyrkohistoriska arkiv, 2019.

Larsson, Stefan & Ivan Balić: 'Kvarteret Liljan genom tiden', I S. Larsson (red.), *Liljan: om arkeologi i en del av Malmö*, Stockholm: Riksantikvarieämbetets förlag, 2006.

Lindgren-Hertz, Lena: 'Kvarteret Fisken. Utgrävning av ett medeltida strandområde'*,* I *Elbogen 1985*. *Malmö Fornminnesförenings Årsskrift,* Malmö: Malmö Fornminnesförening, 1985.

Magnusson Staaf, Björn: 'Aktörerna – renässansens Malmö', I B. Magnusson Staaf, A. Reisnert, E. Björklund (red.): *Bilden, Boken, Banken, Malmös möte med renässansen*. Malmö: Malmö Museer, 1999.

Malmö Stads Urkundsbok, *utgifven af Lauritz Weibull*. *Monumenta Scaniæ Historica, Diplomatarium Civitatis Malmogensis.* Malmö 1901. (MSU)

Mårald, Ingvar: 'Träkällare – ett stadsmanér?' I S. Larsson (red.), *Liljan: om arkeologi i en del av Malmö*, Stockholm: Riksantikvarieämbetets förlag, 2006.

Netterstrøm, Jeppe Büchert: 'Lunds domkapitel på reformationstiden'. I Jarlert, A. (red.): *Reformationen i Lund–Malmö–Köpenhamn. Bibliotheca Historico-Ecclesiastica Lundensis 63,* Lund: Lund Universitets kyrkohistoriska arkiv, 2019.

Neuhaus, Sinikka: 'Kvitt, fri, ledig och lös – en tidigmodern skilsmässa i Malmö'. I Jarlert, A. (red.): *Reformationen i Lund–Malmö–Köpenhamn. Bibliotheca Historico-Ecclesiastica Lundensis 63,* Lund: Lund Universitets kyrkohistoriska arkiv, 2019.

Nilsson, Henrik & Joakim Thomasson: *Kalendegatan. Rapport Malmö Museer 2009: Rapport nr 09.* Malmö: Malmö Kulturmiljö, 2009.

Olsen, Olav: 'Malmø – en middelalderlig havneby uden havn'*,* I *Elbogen 1995*. *Malmö Fornminnesförenings Årsskrift*. Malmö: Malmö Fornminnesförening, 1995.

Olsson, Mona & Ödman, Chatarina: *Norra Vallgatan - undersökningar intill den medeltida strandmuren,* Rapport 2009:47, Malmö: Malmö Museer, 2009.

Reisnert, Anders: 'Stenhusbyggnader och gårdsstrukturer i det medeltida Malmö'. I *Medeltida husbyggande*. Lund: Studies in Medieval Archaeology 9, 1992.

Reisnert, Anders: ’Malmö under 1200-talet’, I *Elbogen 1993*. *Malmö Fornminnesförenings Årsskrift.* Malmö: Malmö Fornminnesförening, 1993.

Reisnert, Anders: ’Gårdar och hus i 1300-talets Malmö’*,* I: *Elbogen 1994*. *Malmö Fornminnesförenings Årsskrift.* Malmö: Malmö Fornminnesförening, 1994.

Reisnert, Anders: ’Trade in medieval Malmö’*,* I M. Gläser, R. Dunckel, U. Oltman (red.): *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum II: Der Handel.* Lübeck: Schmidt-Römhild, 1999a.

Reisnert, Anders: ‘Malmös handel med Hansan under medeltid‘*,* I *Elbogen 1999*. *Malmö Fornminnesförenings Årsskrift.* Malmö: Malmö Fornminnesförening, 1999b.

Reisnert, Anders: ‘The City of Malmö and the Castle Malmöhus‘*,* I K. Altoa, K. Drake, K. Pospieszny & K. Uotila (red.), *Castella Mare Batici 3-4.* Gdansk, 2000.

Reisnert, Anders: ‘Infrastructure in Malmö during the medieval period and renaissance’. I M. Gläser, R. Dunckel, U. Oltmans, J. Scheschkewitz (red.): *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum IV: Die Infrastruktur*. Lübeck: Schmidt-Römhild, 2004.

Reisnert, Anders: ‘Craft in Malmö during the medieval and Renaissance period‘*,* I M. Gläser, I. Hillenstedt, C. Klimminus-Schneider, D. Mühlenberg (red.): *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum V: Das Handwerk.* Lübeck: Schmidt-Römhild, 2006.

Reisnert, Anders: ‘Luxury in Malmö in the medieval period‘*,* I M. Gläser, I. Hillenstedt, M. Schneider, C. Klimminus-Schneider, D. Mühlenberg, C. Sheean.(red.): *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum VI: Luxus und lifestyle,* Lübeck: Schmidt-Römhild, 2008.

Reisnert, Anders: ‘Malmö and the Hanseatic league’, I A. Caunas, I. Ose (red.): *The Hansa Town Riga as mediator between east and west*. Riga, 2009.

Reisnert, Anders: ’Renässansens stadsbefästningar i Danmark öster om Öresund’, I S. B. Christensen (red.): *Renæssancens befæstede byer*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2011a.

Reisnert, Anders: ’Die Sankt-Petri-Kirche in Malmö’. I *Backsteinbaukunst zur Denkmalkultur Des Ostseeraums Band II*, Bonn: Deutsche Stiftung Denkmalschutz Monumente Publikationen, 2011b.

Reisnert, Anders: ’Det jordägande frälset – Rikets bästa män’*,* I P. Carelli (red.): *Lunds stads historia – staden och omlandet. Del 1: Medeltiden – en metropol växer fram 990–1536*, Lund: Lunds kommun, 2012a.

Reisnert, Anders: ’Freden i Malmö 1512’*,* I *Elbogen. Malmö Kulturhistoriska Förenings Årsbok 2011*. Malmö: Malmö Kulturhistoriska förening, 2012b.

Reisnert, Anders: ’Monasteries in Malmö’*,* I M. Gläser, C. Kimminius-Schneider, M. Schneider, A. Falk (red.): *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum IX*. Lübeck: Schmidt-Römhild, 2014.

Reisnert, Anders: ‘Malmö: origin, founding and development‘*,* I M. Gläser, C. Kimminius-Schneider, M. Schneider, A. Falk, (red.): *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum X: Vorbesiedlung, Gründung und Entwicklung*, Lübeck: Schmidt-Römhild, 2016.

Reisnert, Anders: ’En återställd gravhäll i S:t Petri kyrka’, I *Elbogen. Malmö Kulturhistoriska Förenings Årsskrift 2018*, Malmö: Malmö Kulturhistoriska förening, 2019.

Reisnert, Anders: ’Malmö - en stad på väg mot reformationen’. I Jarlert, A. (red.): *Reformationen i Lund–Malmö–Köpenhamn. Bibliotheca Historico-Ecclesiastica Lundensis 63,* Lund: Lund Universitets kyrkohistoriska arkiv, 2019.

Reisnert, Anders & Magnusson Staaf,Björn: ’Nya arkeologiska horisonter’. I Johansson, R. J. Andersson,k.. Gyllix, S. Larsson, G. Lindstedt. I. Reisnert, A. (red.): *Malmö Stads historia, nionde delen*, Band 1. Malmö, 2020.

Romberg, Thomas*:* ’Malmös medeltida bebyggelse – några resultat av stadsarkeologiska undersökningar’. I *Bebyggelsehistorisk tidskrift Nr 3, Den medeltida staden.* Stockholm, 1982.

Rosborn, Sven: ’Kv. 35 Neptun’. I *Aktuella Medeltidsgrävningar i Malmö 1*. Stencil (1975–76). Malmö, 1976.

Rosborn, Sven: *Det medeltida Malmö*: *detektivarbeten under mer än ett sekel i en gammal stads historia*, Riga: Pilemedia, 2016.

Schartau, Sigurd: *Malmö högre allmänna läroverk under den danska tiden*. Malmö, 1929.

Schlyter, Herman: ’När reformationen kom till Malmö’, I *Malmö Fornminnesförening Årsskrift 1969*, Malmö: Malmö Fornminnesförening, 1969.

Tesch, Sten: *Ystad revisited. Nya arkeologiska perspektiv på ett gammalt sjörövar- och lurendrejarnäste – trettio år efter projektet Medeltidsstaden*. Sigtuna: Sten Tesch Arkistoria, 2014.

Thomasson, Joakim: ’S´Villanorvm de Malmøghae’*,* I H. Andersson, G. Hansen, I. Øye (red.): *De første 200 årene: nytt blikk på 27 skandinaviske middelaldersbyer,* Bergen: UBAS - Universitet i Bergen Arkeologiske Skrifter. Nordisk 5, 2008.

Tomner, Lennart: ’Malmö och dess 600-åriga privilegiebrev’, I *Malmö i hävd och handling.* Minnesskrift och katalog. Malmö: Stadsarkivet, 1955.

Tomner, Lennart: ’Malmö stads historia före 1500’*,* I O. Bjurling (red): *Malmö stads historia*. *Första delen.* Malmö: Malmö stad, 1971.

Tomner, Lennart: ’Malmöhistoriska notiser 1170–1658’*,* I *Elbogen. Malmö Kulturhistoriska Förenings Årsskrift 1993*. Malmö: Malmö Kulturhistoriska förening, 1993.

Weibull, Curt: *Lübeck och Skånemarknaden. Studier i Lübecks pundtullböcker och pundtullkvitton 1368–1369 och 1398–1400*. Lund, 1922.

Weibull, Curt: ’Lübecks sjöfart och handel på de nordiska rikena 1368 och 1398–1400. Studier i Lübecks pundtullböcker’*,* Lund: *Scandia. Tidskrift för historisk forskning. Band 32 årgång 1966, 1966.*

Kapitel 12

Skanör och Falsterbo - två städer i skuggan av Skånemarknaden

FORFATTER: Anders Reisnert, Stadsantikvarie i Malmö Emeritus

EMNEORD: Øresundbyer, Skanör, Falsterbo, byudvikling, bebyggelseutveckling

Abstract

The Scandinavian autumn fair is often identified with the marketplaces on the Skanör peninsula. One of the largest markets north of the Alps developed here during the Medieval period. People and merchants from most of Europe gathered on the shores to trade salted herring and other merchandise. The market towns of Skanör and Falsterbo were established in the shadow of the fair, respectively in the early 13th century and around 1300. Both were defended by castles, and the time difference between the towns is reflected in the ground plans and architectural features of these. The earlier castle, at Skanör, has a less formal plan, with different buildings for different purposes, while that in Falsterbo has a more stringent, Gothic appearance. Our knowledge of the infrastructure of both towns is limited, but their churches still stand today. From St. Olaf in Skanör, we know that construction began in the late 12th century, as a chapel on the marketplace. When the town became established, the plan was to extend this into a great urban church, but after a decline of the Danish economy and the plague epidemic in the mid-14th century, the plans for this new church where never fulfilled. A new town was founded at Falsterbo at the same time. For unknown reasons, it appears the main trade in herring moved from Skanör to Falsterbo during the Late Medieval period. In the early 16th century, the herring market declined. Natural causes, such as the lack of herring, changes in North European food-consumption patterns in the shadow of the Reformation and an economic shift from Baltic towards Atlantic economies have been highlighted as reasons for the market's demise. As both towns where completely dependent on the settlement associated with the Scanian fairs, Falsterbo became reduced to a rural agricultural settlement and Skanör was then the only urban settlement on the peninsula. It became a small town and in Early Modern times was dependent on local agriculture and shipping.

Inledning

Den plats som haft störst betydelse för handelns utveckling under nordisk medeltid och som gynnat framväxten av städerna i Öresundsområdet är onekligen Falsterbohalvön. Platsen kan betecknas som Skånemarknadens vagga och dess viktigaste plats i Öresundsområdet - kanske till och med den viktigaste platsen i hela Östersjöområdet, när det gällde hög- och senmedeltidens handel.

Namnet Skanör betecknade från början hela halvön och kan härledas till det forngermanska språket. I sin äldsta form kallas området *Skathinwsjö*. Det är samma ord som i romarnas namn på Norden (*Scandinavia*),

och för den delen även på Scania (Skåne). Namnet betyder Skadans ö och härstammar troligen från de svårnavigerade och farliga vattnen omkring Skanörhalvön, som alltså varit en välkänd plats allt sedan järnålder, så välkänd att romarna använde den för att namnge hela den skandinaviska halvön. [1]

I nedanstående text har tonvikten lagts på stadsbildningarna i Skanör och Falsterbo. Men att försöka särskilja förhållandena på marknadsområdena och städerna är ingen lätt uppgift då dessa storheter går in i varandra både geografiskt, administrativt och praktiskt i det historiska källmaterialet. Dock måste någon form av distinktion göras för att inte ämnet skall flyta ut för mycket, något som det, vilket medges, ändå har gjort. De båda stadsbildningarna var under medeltid helt beroende av Skånemarknadens fluktuationer och förutsättningar. Skånemarknaden å sin sida, var i mycket begränsad omfattning, om ens överhuvudtaget,

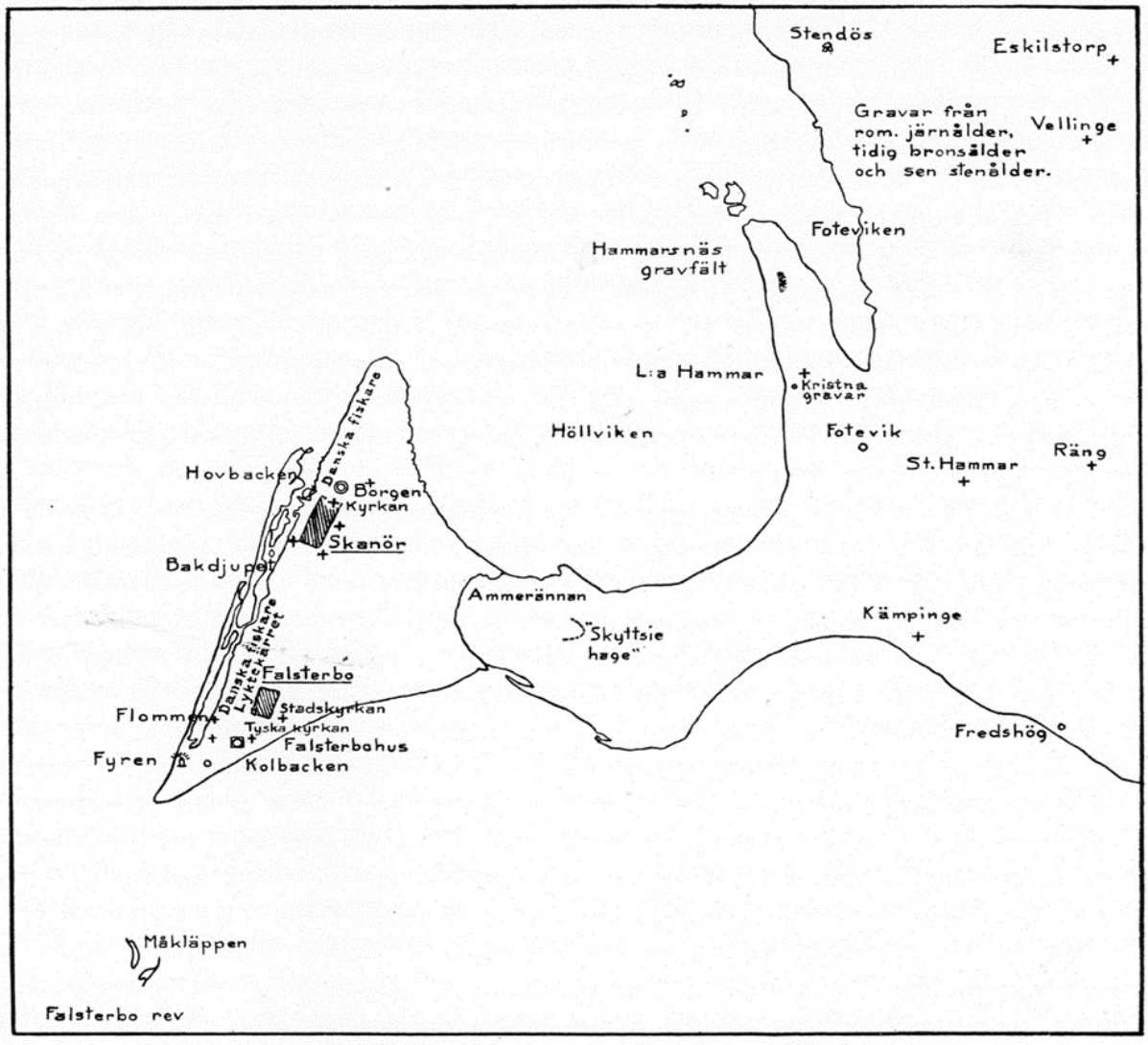

Fig. 1. Karta som visar den historiska situationen på Falsterbohalvön. Efter Rydbeck 1935 s. 7.

[1] Pamp: *Ortnamn i Skåne,* 1983, s. 12 f. Pamp: *Skånska orter och ord,* 1988, s. 90 f.

påverkad av stadsbildningarna. Lars Ersgård har uttryckt detta som: ”Det framstår vidare som helt klart, att det är marknaden som medeltiden igenom är den primära ekonomiska grundvalen för städernas existens”.[2]

Skånemarknaden

På grund av de båda stadsbildningarnas beroende av Skånemarknaden ges här en introduktion till densamme. Denna mycket översiktliga beskrivning försöker fånga några övergripande drag i marknadernas utveckling, vilka gäller även för staden Malmö och andra skånska städer som hade handeln med sill som bas för sin utveckling.

Ett tidigt skede av Skånemarknaden kan föras ned i sen vikingatid genom arkeologiska dateringar av de äldsta lagerbildningarna i Skanörs södra del.[3] Frågan är om dessa är lämningar från den marknad som omnämns i de norska sagorna under namnet Halör.[4] Det råder delade meningar om Halörs geografiska placering. Både lokaliseringar kring Hammarnäset och Skanör har föreslagits, där jag personligen menar att Skanörhalvön är det mest troliga alternativet.[5] Att marknaden har varit inriktad på Norge finns det belägg för i flera källor. Om detta beror på källornas karaktär eller om de speglar ett verkligt förhållande är svårt att avgöra, men att Norge och handelsmän därifrån varit verksamma på Halörs marknad kan nog fastställas, något som nyligen uppmärksammats[6].

Det historiska källmaterialet är i övrigt sparsamt förekommande men ett antal nedslag ger att ett mer storskaligt fiske etablerades i Skåne vid mitten av 1100-talet.[7] Under 1100-tales slut kom Skånemarknaden att öka i betydelse och kom snart att spela en central roll i det danska rikets ekonomi. Själva grunden i marknaden var den goda tillgången på sill i Öresund, främst i havet kring Skanörhalvön. Det var också hit som handeln koncentrerades, även om det första konkreta omnämnandet av sillfångst i större skala gäller Helsingborg år 1180.[8] Arkeologiskt har omfattande säsongsmässigt sillfiske kunnat beläggas i både Malmö och Köpenhamn från mitten av samma århundrade. Utanför Skanörhalvön passerade också de viktigaste vattenvägarna i Östersjöområdet, och som ovan påpekats var vattnen svårnavigerade. Lokala lotsar har troligen behövts om större enheter av handelsfartyg eller militära eskadrar på säkert vis skulle passera farvattnen. Anläggandet av en fyrplats (sjömärke) vid Falsterbo är nämnt 1225 – 1241 vilket antyder en då redan existerande centralstyrd organisation av halvöns seglation. Ankringsplatser för större fartyg fanns dels i Höllviken, på näsets västra sida och i Kämpinge på näsets östsida.

Möjligen har sillfångsten initialt varit spridd längs Själlands och Skånes kuster och man har fångat sillen där den var tillgänglig. Dock var fisket allt sedan 1000-talet reglerat genom *regalen*, och tillhörde, liksom vrakrätten, kungamakten.[9] Detta har knappast kunnat gälla det småskaliga hushållsfisket. Enskilda gårdar i kustbygden såldes ofta med tilliggande fiskerätter medeltiden igenom.

---

[2] Ersgård: ’Skanör – Falsterbo’, 1984, s. 96.

[3] Ersgård: *Vår Marknad i Skåne,* 1988, s. 35ff.

[4] Hansen: *Hammarsnäs Halör* 1936, s. 92 ff. och där angiven litteratur.

[5] Hansen: *Hammarsnäs Halör* 1936, s 91 ff. Crumlin-Pedersen, ’De marinarkæologiske undersøgelser 1981–1982’, 1984, s. 64 f. Skansjö: *Söderslätt genom 600 år*, 1983, s 177 f. Jahnke: *Das Silber des Meeres,* 2000, s. 64 ff.

[6] Krongaard & Poulsen: *Danmarks byer i middelalderen*, 2016, s. 185.

[7] Jahnke: *Das Silber des Meeres* 2000, s. 47.

[8] Saxo: *Saxos Danmarkshistorie,* s. 411.

[9] Jahnke: *Das Silber des Meeres,* 2000, s. 39 f. och där anförd litteratur.

Efter 1143, i och med att Adolf II av Holstein som Henrik Lejonets (1142–1180) vasall grundat staden Lübeck, får östersjöområdet en ekonomisk motor av rang. Redan i slutet av århundradet fanns rudimenten till det som under högmedeltiden kom att växa fram till den mäktiga handelsfederationen *Hansan*. Initialt var den storskaliga handeln mellan öst och väst de nordtyska städernas specialitet och ett antal handelskontor upprättades, från Novgorod i öst till Kings Lynn i väst.[10] I början av 1200-talet ökade intresset för de skånska marknadsområdena, som dels låg geografiskt välplacerade längs de traditionella handelsvägarna i Östersjön, och dels hade en utomordentligt god tillgång på sill. Siffror på 300 000 tunnor, ca 36 000 ton, har nämnts som årlig försäljning av saltad sill från Skånemarknaderna.[11] Ur handelspolitisk synpunkt, men främst för skatteuppbörden, var det väsentligt för centralmakten i Danmark att försöka få ett grepp om sillfångsten och den därmed sammanhängande handeln. Man kan i det arkeologiska materialet från de skånska kuststäderna se en övergång från säsongsmässiga handelsplatser, baserade på sillhandel, till ett mer reglerat skede där urbaniseringsprocessen tar sin början under 1200-talets första hälft.

Eftersom sillen gick till på hösten, inföll marknaden under senmedeltid i allmänhet från sista veckan i augusti till första veckan i oktober. Tidigare, i början av 1300-talet, öppnades marknaden på S:t Jacobs dag (25 juli) och stängdes till S:t Mårtens dag (11 november).[12] Rimligt är att tillgången på sill kom att styra marknadstiderna. Under år med god tillgång på sill och bra fångster förlängdes troligen marknadssäsongen. Däremot har möjligen de mer långväga handelsgästerna, som *Umlandsfahrer* (som passerade Skagen), samt folk från Norge och Baltikum, varit styrda av seglationssäsongen. Senhösten och förvintern förde då som nu med sig otäcka stormar.

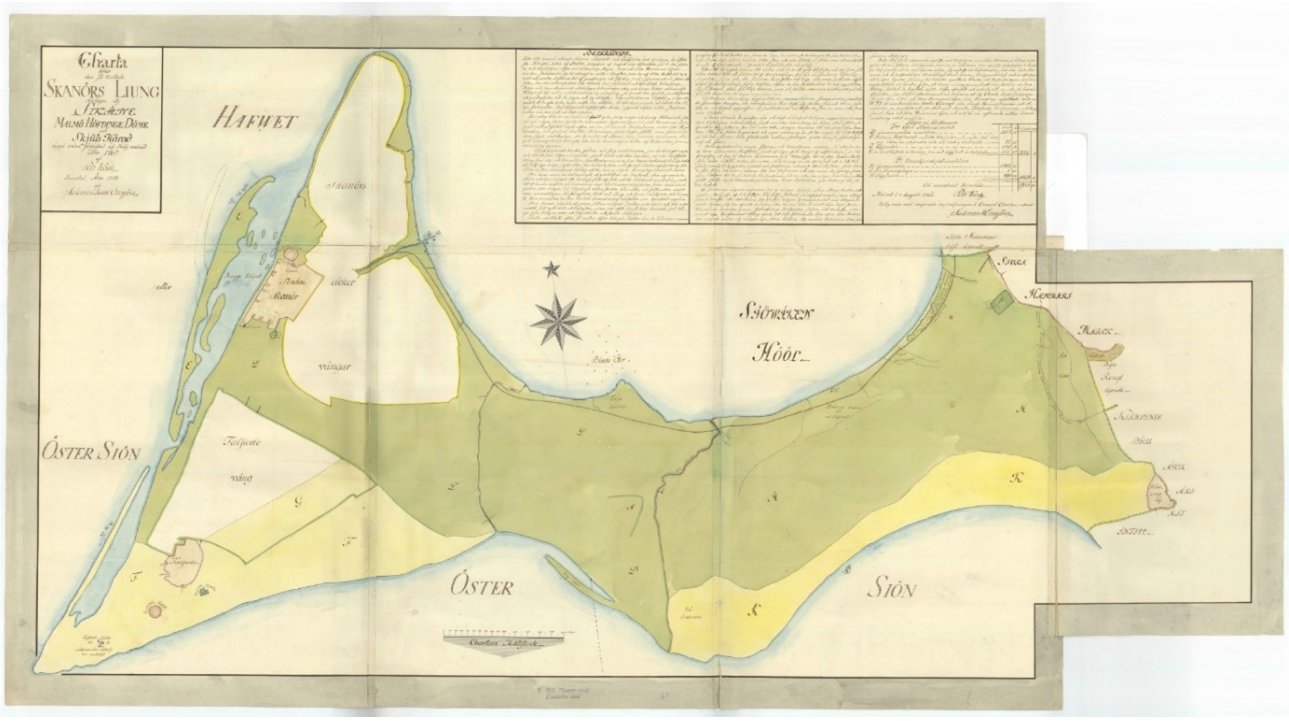

Fig. 2. Karta från 1765 över Falsterbohalvön. Lantmäteriet.

[10] Henn: 'Was war die Hanse', 1989, s.15 ff.
[11] Hørby: 'Skånemarkedet', 1971, s. 75.
[12] Ersgård: *Vår Marknad i Skåne,* 1988, s.108 och där angivna referenser.

I och med att handeln utvecklades bör frågan om kontrollen över sillhandeln och dess taxering ha blivit väsentlig för kronan/staten. Konkret vet vi inte hur tankegångarna vandrat men från centralt håll bör man tidigt varit medveten om möjligheterna till ökade skatteintäkter från denna lukrativa verksamhet. Att kontrollera ett stort antal små fiskelägen har inte varit möjligt från kronans sida. Det krävdes en koncentration av både fångsten av sill och själva handeln för att erhålla den behövliga kontrollen över marknadens skatteintäkter. En rimlig lösning kan ha varit att anlägga städer. Då hade centralmakten en beprövad juridisk metod för kontroll av handel och därmed också över intäkter och skatteuppbörden av sillen. Att den äldsta kända motboken som reglerar förhållandena i Skanör är från Valdemar Sejrs tid[13] (1202 – 1241) säger kanske något om när detta ägt rum.

Marknadsområdets förändring åskådliggörs av Carsten Jahnkes indelning av Skånemarknadens utveckling i Skåne, Själland och på Skanörhalvön i sex olika faser utifrån det historiska källmaterialet:[14]

Fas 1: Det autonoma fiskeriet
Ett säsongsmässigt fiske med lokal marknad från 1000-talet och fram till 1100-talets slut, vars betydelse är just lokal.

Fas 2: Det överregionala fisket och marknaden.
Från 1201 nämns att många köpmän från Lübeck kvarhållits i fångenskap av Valdemar II Sejr (1202–1241). Det framhålls då att tyskarna varit på marknaderna ”sedan gammalt”.[15] Det har alltså funnits en period mellan borgens etablering och den fullständiga varumässan. Uttrycket ”sedan gammalt” betyder oftast så länge som folk kan minnas och refererar inte till någon skriftlig dokumentation.

Fas 3: Konsolidering av hansestädernas rättigheter på marknadsområdena.
Här tar Jahnke sin utgångspunkt i privilegiebreven för hansans städer som började utfärdas av kung Abel (1250–1252) vid mitten av 1200-talet. Reglering av tyghandeln skedde också nu, vilket indikerade att fiskemarknaden förändrats till ett internationellt mässområde. Ett ömsesidigt beroende utvecklades på mässan mellan de nordtyska städerna och Danmark. Salt och tunnor måste inskeppas i stora mängder för att sillen skulle kunna exporteras till de europeiska marknaderna, en export som den danska kronan blev allt mer ekonomiskt beroende av. Mitt i det inrikespolitiska kaoset som uppstod kring sekelskiftet vid 1300-talets ingång, var detta mässornas guldålder. Under den efterföljande perioden 1319 – 1385 började Skånemarknaden bli instabil. Höjdpunkter, men också perioder av kaos avlöste varandra. Under denna tid minskade tryggheten på mässområdena kring Skanör. Övervåld blev vanligt i takt med att den danska kungamaktens roll försvagades samtidigt som de nordtyska städerna tilltvingade sig utökade privilegier. Svängningarna i den kungliga politiken skapade otrygga ekonomiska villkor. När den svenske monarken Magnus Eriksson (kung i Skåne 1332–1360) tar över Skåne som pantlän blir det något lugnare, men snart kommer han i konflikt med Valdemar Atterdags (1340–1375) realpolitik. Så småningom utkristalliserar sig Valdemar som segrare och marknaden i Skanör stabiliseras.

[13] Eriksson: *Skånemarkedet,* 1980, s. 131 ff.
[14] Jahnke: *Das Silber des Meeres,* 2000, s. 63 ff.
[15] Andersson: *Skånes historia till Saxo och Skånelagen,* 1947, s. 452. Jahnke: *Das Silber des Meeres*, 2000, s. 64.

Fas 4: Fördrivning av konkurrenter och tillbakagång.
Efter freden i Stralsund 1371 tvingades den danska kronan att överlämna överhögheten över Skånemarknaden till de preussiska hansestäderna i en period på 15 år. De nya herrarna utestängde sina konkurrenter från de Atlantiska ekonomierna, vilket reducerade de tidigare internationella mässorna på Skanörhalvön till en affär för de preussiska städerna. Därmed minskade intresset för handel med andra varor och de stora vinsterna från marknaderna uteblev.

Fas 5: Nergången för de skånska fiskemarknaderna.
Under slutet av 1400-talet, under kung Hans (1481–1513) regering, skedde omfattande inskränkningar i de hanseatiska privilegierna på Skånemarknaden. Fastställda växlingskurser och nya tullar, liksom begränsningar av de befogenheter hansans städers hade på sina fit blev kännbara. Samtidigt började sillhandelns ekonomiska betydelse att minska. Att den inte helt förlorat sin betydelse visar Fredrik I (1523–1533) när han år 1521 beviljar den sista koncessionen för ett fit i Skanör till staden Svendborg.

Fas 6: slutet för de skånska fiskemarknaderna.
Vid Christian IV:s (1588–1648) tillträde på tronen 1588 var Skånemarknaden redan försvagad, för att vid slutet av århundradet helt upphöra. De uteblivna sillstimmen och handelspolitiska orsaker samverkade till att Skånemarknaden havererade både i Öresund och Östersjön. Handeln förflyttades nu till Bohuslän och Aalborg, men nu kunde inte hansans medlemsstäder längre diktera villkoren för handeln.

I princip använder sig Ersgård av en snarlik indelning men nöjer sig med färre faser, vars indelning baseras på det arkeologiska källmaterialet.[16]

Trygg handel
För både nordtyska och andra köpmän fanns det flera skäl att hålla sig till områden där danska kronan hade ett starkt inflytande. Den kungliga överhögheten stod som garant för en säker handel samtidigt som köpmän från fjärran orter tryggt kunde besöka platsen. Den ekonomiska vinsten av handeln blev större ju fler köpmän från skilda ekonomiska marknader som sökte sig dit. Framförallt bör handeln med andra varor än sill ha blivit mer vinstdrivande ju fler handelspartners som samlades på marknadsområdet. Man kunde därmed segla till marknadsområdena med fullastade skepp, få god avyttring för varorna och segla hem med den åtråvärda sillen i lastrummen. Handeln kunde därmed öka i omfattning och utvecklas till varumässor, vilket i sin tur drog andra köpmän till marknadsområdena.[17] Den ökade handeln med egna medhavda varor gav förtjänster som vägde upp extrakostnader i form av de skatter och avgifter som den danska centralmakten krävde. Dessutom kunde varvskapacitet byggas upp för underhållet av främst de större fartygen, något som var helt nödvändigt för att upprätthålla seglationen runt Skagen. En omfattande verksamhet bedrevs också vid de mindre fiskelägena som låg utom kungamaktens direkta kontroll, så kallade ”vilda fiskelägen”.[18]

Marknaden på Skanörhalvön
De äldsta beläggen för marknadsaktiviteter inom Skanöområdet kan dateras till 1100-talets första hälft eller mitten av detta århundrade.[19] Inom närområdet kring Skanörhalvön fanns troligen då en kungsgård. Dess

[16] Ersgård: *Vår Marknad i Skåne,* 1988, s. 37, 200 ff.
[17] Ersgård: *Vår Marknad i Skåne,* 1988, s.194. Jahnke: *Das Silber des Meeres,* 2000, s. 47.
[18] Ersgård: *Vår Marknad i Skåne,* 1988, s. 170 ff. Jahnke *Das Silber des Meeres* 2000, s. 174 ff.
[19] Ersgård: *Vår Marknad i Skåne,* 1988, s. 34 f. och 53 f.

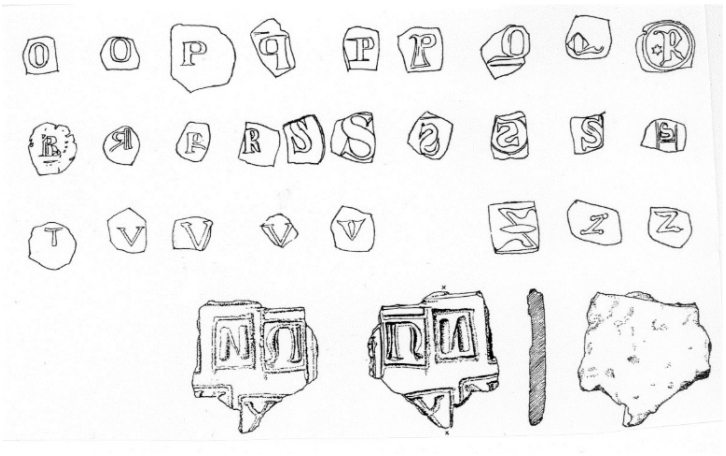

Fig. 3a. Borgen i Skanör. Rekonstruktion av författaren. **Fig. 3b.** Skattemärken som påträffats på borgen efter Rydbeck 1935 s. 121.

placering var en bit in i landet, möjligen platsen för Skyttsie Hage.[20] Kanske kan kungsgårdens läge förklaras med att platsen nyttjats som jaktpark under den äldre medeltiden.[21] Man skulle faktiskt kunna tänka sig att hela halvön, som var kungalev, ursprungligen använts för uppfödning av vilt och jakt. Genom en etablerad kunglig domän kunde området tas i anspråk som marknad utan att man behövde intervenera mot andra markägare. Dock menar Ersgård att Skyttsie Hage endast var en medeltida ensamgård eller en mindre, agrar enhet.[22]

För att kontrollera och säkra intäkterna från den kustbaserade handeln på Skanörhalvön uppfördes en borg på själva marknadsområdet.[23] Detta ägde rum under 1200-talets första hälft, ungefär samtidigt som Skanörs sockenkyrka, helgad åt S:t Olof, började byggas i tegel.[24] Skanör är upptaget i kung Valdemars jordebok.[25]

Sven Rosborn har i sin bok om ”Det medeltida Malmö” framfört en mycket tidig datering av S:t Olofs kyrka –

”Exempel på att man i Öresundområdet under slutet av 1100-talet använt sig av kritsten finns också i S:t Olofs stadskyrka i Skanör. Här har författaren frilagt en i den norra långhusmuren inbyggd kritstensmur, tillhörande stadens äldsta kyrka från sent 1100-tal, föregångare till 1200-talets tegelkyrka”.[26]

Att S:t Olof varit stadskyrka på 1100-talet finns det inga belägg för, men det är inte otänkbart att kyrkan fungerat som en marknadskyrka redan på 1100-talet, en tanke som inte heller Ersgård är främmande inför.[27] Ersgård menar att den nuvarande kyrkan haft en föregångare på 1100-talet medan den nu stående kyrkans

[20] Rydbeck: *Den medeltida borgen i Skanör,* 1935, s. 5 ff. Blomqvist: ’Falsterbohus’, 1950, s. 154.
[21] Andrén: ’Det förlorade paradiset’, 1999, s. 27.
[22] Ersgård*: Vår Marknad i Skåne,* 1988, s. 132 f. 144 ff.
[23] Rydbeck: *Den medeltida borgen i Skanör,* 1935.
[24] Rydbeck: *Den medeltida borgen i Skanör,* 1935, s. 52 ff. och 134 ff. Ersgård: *Vår Marknad i Skåne,* 1988, s. 50.
[25] Ersgård: *Vår Marknad i Skåne,* 1988, s. 44. *KVJ,* s. 28.
[26] Rosborn: *Det medeltida Malmö,* 2016, s. 134.
[27] Ersgård: *Vår Marknad i Skåne,* 1988, s. 51.

äldsta delar är från sent 1200-tal.[28] Under 1200-talet skedde en förskjutning av marknadsområdet söderut till Falsterbo, något som inledningsvis snarare var en utvidgning av marknaden.[29] Då marknaden hela tiden ökade i omfång uppfördes även här en borg, Falsterbohus, under 1200-talets andra hälft.[30] Utvecklingen gick i parallella spår på flera andra av Skånemarknadens handelsplatser. Centralmaktens intressen säkrades med fasta borgar i Ystad och Malmö medan andra marknadsorter, som Simrishamn, av allt att döma saknat militära installationer.[31] Av dessa *marknadsborgar* kom endast borgen i Falsterbo tillsammans med borgen i Skanör att bilda ett eget slottslän under medeltiden.[32] I samtiden tycks de båda marknaderna i Skanör och Falsterbo inte ansetts behöva skiljas åt och frågan är om inte detta också gällt de båda stadsbildningarna. Exempelvis ger Magnus Eriksson (kung över Skåne och Halland 1332–1360) Skanör och Falsterbo till Albrekt av Mecklenburg som förläning på 12 år. Detta sker den 27/12 år 1356. Här skiljs alltså inte marknadsområdena och stadsbildningarna åt.[33]

Marknadsområdet på halvön var indelat i fit. Ett fit är ett väl avgränsat område där handelsmän eller fiskare från en speciell stad eller trakt höll till. På fitet gällde hemlandets/hemortens lagar och man hade själv

Fig. 4. St Olofs kyrka. Fotot taget från borgen. Foto Anders Reisnert.

[28] Ersgård: *Vår Marknad i Skåne,* 1988, s. 50.

[29] Ersgård: *Skanör – Falsterbo,* 1984, s. 88. Ersgård: *Vår Marknad i Skåne,* 1988, s. 75 ff.

[30] Rydbeck: *Den medeltida borgen i Skanör,* 1935, s. 33 f., Blomqvist: *'Falsterbohus'*, 1950, s. 142 ff., Ödman: *Borgar i Skåne* 2002 s. 56 ff., Reisnert: 'Borgarna på Skånemarknaden' 2013, s. 52 ff.

[31] Jönsson & Wallerbom: *Tommarp och Simrishamn,* 2016.

[32] Reisnert: 'Borgarna på Skånemarknaden', 2013, s. 57.

[33] DD/DRB 3R:4b nr. 492.

skyldighet att upprätta lag och ordning på fitet.[34] Handelsmän i 10 000-tals från hela norra Europa trängdes på halvön under marknadstiden, där en jämförelse med de stora varumässorna i Champagne som Ersgård gjort, inte känns främmande.[35] Han har i sin tur hämtat jämförelsen från Axel Christensen.[36] Lämningarna efter dessa marknader, som finns dolda under jord och sand men även ibland utgör fullt synliga lämningar, är därmed av stort europeiskt intresse.

Skånemarknadens avveckling

I slutet av medeltiden, ca 1500, började Skånemarknaden minska i omfång, bland annat beroende på att sillen inte ”*gick till*” i samma omfattning som tidigare. Varför sillhandeln minskade är inte helt klarlagt och det finns flera möjliga förklaringar, allt från förändrade konsumtionsmönster, ekonomiska förändringar, utfiskning men även ändringar i de naturliga förutsättningarna för sillens lekplatser. Medan staden Skanör överlevde nedgången och lyckades fortsätta som stad, delvis med stöd av agrar verksamhet och sjöfart, så

Fig. 5. Karta från 1765 med de olika fiten och platserna markerade. Dessa har hämtats från Jahnke 2000 s. 76 och s. 123.

[34] Jahnke: *Das Silber des Meeres,* 2000, s. 75 ff, s. 207 ff.

[35] Ersgård: *Vår Marknad i Skåne,* 1988, s.193 f.

[36] Christensen: ’La foire den Scanie’, 1953, s. 241 ff.

klarade inte Skanörhalvön att bära två städer. Den i många stycken mer specialiserade men yngre stadsbildningen Falsterbo kom att upphöra som stad när marknaderna avvecklades.[37]

En andra sillperiod uppstod på västkusten där man fångade stora mängder sill från omkring år 1500 till 1800-talet. Även om omfattningen av fiskeriet kom upp i samma kvantiteter som i Öresundsområdet var fisket och handeln mer spridd på västkusten. Därmed fick inte den övriga handeln samma ekonomiska betydelse som den fått i samband med det medeltida Öresunds fiskemarknader.[38]

Städerna

Skanör

Dietrich Schäfer förlägger Skanörs stadsgrundläggning till 1230-talet.[39] Jahnke framhåller att ”*borgare*” i Skanör omnämns 1257 såsom ”*Colonis regis de Skanør*”, vilket närmast kan översättas med ”*Kungens landbor i Skanör*”. I allmänhet brukar *colonis* översättas med bönder, men Rikard Holmberg argumenterar på ett övertygande sätt i sin avhandling ”*Den skånska Öresundskustens medeltid*”, för att *colonis* i just i detta dokument kunde syfta på invånare i kungligt dominerade städer.[40] Jahnke menar att stadsetableringen, med hänvisning till borgen och kyrkans datering, kan föras tillbaka till 1200-talets första hälft.[41] Rydbeck daterar stadens tillkomst som samtida med borgen och kyrkan, det vill säga till 1200-talets första fjärdedel.[42] Att de danska Knutsgillenas synod avhölls i Skanör den 7 september 1256 är ett urbaniseringsindicium, liksom i fallet med Malmö.[43]

Den som djupast studerat dateringsproblematiken är Lars Ersgård. Han menar i sin avhandling ”*Vår marknad i Skåne*”, att en bosättning av preurban karaktär kan knytas till området närmast borgen och kyrkan. Omnämnandet av ”*Colonis regis de Skanør*” 1257 skulle kunna gälla landbor som var knutna till kungamakt och borg men som inte var invånare i staden Skanör.[44] Själva urbaniseringen av Skanör menar han ha ägt rum efter 1300 och då närmare århundradets mitt.[45] Ersgård stöder sina antaganden på det arkeologiska materialet där han främst använder keramik som datering av de olika skedena i urbaniseringsprocessen. Anders Andrén har förlagt stadsbildningens tillkomst till allra senast 1300 och öppnar därmed för en något tidigare datering av stadens tillblivelse.[46] Jahnke hävdar i sin tur att förekomsten av ”*Colonis regis*” visar på att orten varit en stad 1257.[47]

Mot Ersgårds sena dateringar och tolkningar kan anföras att det arkeologiska materialet är litet, platserna för undersökningarna geografiskt spridda, med små grävda ytor. Frågan är om arkeologin verkligen kan fånga

---

[37] Ersgård: *Vår Marknad i Skåne,* 1988, s. 205.

[38] Jahnke: *Das Silber des Meeres*, 2000, s. 281 ff. Ersgård: ’Människan vid kusten’, 2001, s. 95 ff.

[39] Schäfer: *Das Buch des Lübeckiscen Vogts auf Schonen*, 1887, s. XIX f.

[40] Holmberg: *Den Skånska Öresundskustens medeltid,* 1977, s. 156.

[41] Jahnke: *Das Silber des Meeres,* 2000, s. 77.

[42] Rydbeck: *Den medeltida borgen i Skanör,* 1935, s. 3.

[43] Se Reisnert: ’Malmö en stad vid Öresund’, 2021, s. 4. *Danmarks Gilde - og Lavsskraaer fra middelalderen* 1 –2, utgiven av Camilius Nyrop 1895 – 1904. Selskabet for Udgivelse av Kilder til dansk Historie. Köpenhamn. (DGL)

[44] Ersgård: *Vår Marknad i Skåne,* 1988, s. 122 f.

[45] Ersgård: *Vår Marknad i Skåne,* 1988, s. 106 ff. och 123.

[46] Andrén: *Den urbana Scenen*, 1985, s. 176.

[47] Jahnke: *Das Silber des Meere,* 2000, s. 77.

Fig. 6. Skanörs stadsområde 1765. Utsnitt ur kartan från samma år. Lantmäteriet.

hela sanningen i urbaniseringen av Skanör om inte större sammanhängande ytor undersöks. I små schakt är slumpen en begränsande faktor. Vad gäller gatuschaktningarna är inte heller resultaten och dateringarna helt säkrade. Dessutom är de arkeologiska förhållandena inom stadsområdet störda av senare aktiviteter.

Jag menar därför, i väntan på större sammanhängande arkeologiska undersökningar inom stadens gränser, att de historiska källorna har tolkningsföreträde när det gäller Skanörs äldsta datering. Jahnkes tolkning av omnämnandet av ”*Colonis regis*” 1257 är svårt att komma förbi. Att betäckningen ”kungens landbor” skulle gällt personer knutna till borgens administration och underhåll är inte helt enkelt att föra i bevis.

1200-tals borgen var en relativt begränsad anläggning, faktiskt förvånansvärt svag med tanke på vad anläggningen skulle skydda. En rimligare tolkning är att ”*Colonis*” här skall förstås som invånare i den kungligt

dominerade staden Skanör. Dessutom framhåller Andrén att stadens sigill, om än på stilistiska grunder, kan föras tillbaka till ca 1300.[48]

Däremot tycks Ersgårds övriga slutsatser hålla sträck och här ger hans undersökningar ny kunskap om stadens utveckling. En omstrukturering av marknadsområdet och staden tycks ha ägt rum under 1300-talets mitt. Det sönderfall som drabbade Danmark under Erik IV Menveds (1286–1319) och Kristoffer IV:s (1320–26; 1330–32) regeringar drabbade troligen marknadsområdena, med en slappare fiskal närvaro på halvön som följd. Att den första pestepidemin kring 1350 inte påverkat handeln med sill är uteslutet.

Under Valdemar IV Atterdags tid (1340–1375), när rikets kamerala strukturer restituerades, fanns det anledning att se över marknaderna och effektivisera användandet av stadens område och därmed också stadens infrastruktur.

Topografi

Marknadsområdet var från början koncentrerat till den nordliga delen av halvön, kring Skanörs borg och S:t Olofs kyrka. Redan under 1200-talets slut skedde en förflyttning mot Falsterbo och de båda marknaderna fungerade parallellt under en tid. I vissa tyska dokument skiljer man inte de båda marknadsområdena åt.[49] Vid 1400-talets ingång blev Falsterbos roll som ledande plats på Skanörhalvön allt tydligare och 1425 avvecklades borgen i Skanör till förmån för borgen i Falsterbo.[50]

Stadens Skanörs medeltida utsträckning och stadsplan är okänd i detalj. Exempelvis omnämns borgmästare, bymän och byfogde 1387,[51] något som visar på en kommunal administration som kan ha krävt ett rådhus. I dag ligger torg och rådhus (från 1700-talet) vid kyrkan medan staden breder ut sig söder därom. Denna organisation kan genom Mejers karta föras tillbaka till 1600-talets mitt. Möjligen reflekterar detta även den medeltida situationen. Att torg, stadskyrka och rådsinstitution ofta bildade en geografisk enhet under hög- och senmedeltid är välkänt. På Mejers karta från 1650-talet finns även ett litet torg i södra delen av staden, samt några kyrkliga institutioner. De senare har hittills inte kunnat beläggas arkeologiskt, men det är inte omöjligt att Skanör haft ett S:t Jörgens kapell, som Mejer anger.

Gatunätet är i dag rätvinkligt och stammar delvis från medeltiden. Av de arkeologiska iakttagelserna att döma så var bebyggelsen ursprungligen svagt utvecklad. Under 1100-talet och 1200-talet verkar bebyggelsen ha varit säsongsmässig och tillfällig. Först under 1300-talets mitt etablerades en permanent, stabil stadsbebyggelse på de reglerade kvarter som vi idag känner. Som Ersgård framhåller har dock det medeltida stadsområdet dels varit utsatt för omfattande bränder, dels för modern exploatering.[52] Dessutom är den arkeologiska bilden, som ovan beskrivits, fragmentarisk. Detta gör den arkeologiska situationen svårfångad. Kyrkliga institutioner som kapell, Helgeandshus eller tiggarkloster kan inte säkert beläggas inom stadens gränser. Kapell som angivits på Mejers 1600-talskarta får nog betraktas som fiktiva om inte framtida arkeologiska undersökningar kan visa på annat.

---

[48] Andrén: *Den urbana Scenen,* 1985, s. 176. Grandjean, *Danske Købstæders segl indtil 1660*, 1937, Skanör1.

[49] Jahnke: *Das Silber des Meeres,* 2000, s. 121 och 125.

[50] Rydbeck: *Den medeltida borgen i Skanör,* 1935, s. 54 ff. Blomqvist: *'Falsterbohus'*, 1950, s. 246 ff. Reisnert: 'Borgarna på Skånemarknaden,' 2013, s. 49.

[51] *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis*, I no. 122.

[52] Ersgård: *Vår Marknad i Skåne;* 1988, s.110 ff.

Man kan inte direkt påstå att några större genombrott gjorts inom Skanörs stadsarkeologi sedan Ersgård skrev sin avhandling 1988. De få utförda undersökningarna har visserligen utökats med några fler, men inget har i grunden förändrat Ersgårds uppfattning om stadens svårfångade arkeologiska situation. Lämningarna är få, söndertrasade och omfattar inga större sammanhängande områden, vilket ger en arkeologisk situation som inte inbjuder till vidare tolkningsmöjligheter vad gäller stadens medeltida topografi, utöver det vi redan känner till om dess belägenhet, borgen och stadskyrkan.

Falsterbo

Staden Falsterbos ålder är om möjligt än svårare att fastställa än Skanörs. Blomqvist hävdar att stadens tillblivelse går tillbaka till 1200-talet, dock utan att motivera sin ståndpunkt.[53] Carsten Jahnke anser att Knutsgillets sigill, som dateras till kring 1300, är ett urbaniseringskriterium.[54] Andrén hävdar att Falsterbos urbanisering tog sin början under 1300-talets första hälft,[55] medan Ersgård vill förlägga urbaniseringen till mitten av samma århundrade.[56] Klara arkeologiska dateringar för själva urbaniseringen saknas fortfarande.

Topografi

I jämförelse med Skanör skiljde sig staden Falsterbo vad gäller placering och planering. I Falsterbo låg stadskyrkan S:t Gertrud och borgen placerade på olika geografiska platser och stadsområdet lades ut norr

Fig. 7. Falsterbo, utsnitt ur karta från 1765. Det har visat sig att den medeltida tätorten haft en annan utbredning och varit placerad närmare kyrkan. Notera också borgens placering samt vippfyren i samma läge som där den först omnämns 1229-41.

[53] Blomqvist: *'Falsterbohus,'* 1950, s. 142.

[54] Jahnke: *Das Silber des Meeres,* 2000, s. 122. Grandjean: *Danske Gilders Segl*, 1948, s. 24.

[55] Andrén: *Den urbana Scenen,* 1985, s. 154.

[56] Ersgård: *Vår Marknad i Skåne,* 1988, s. 127 ff.

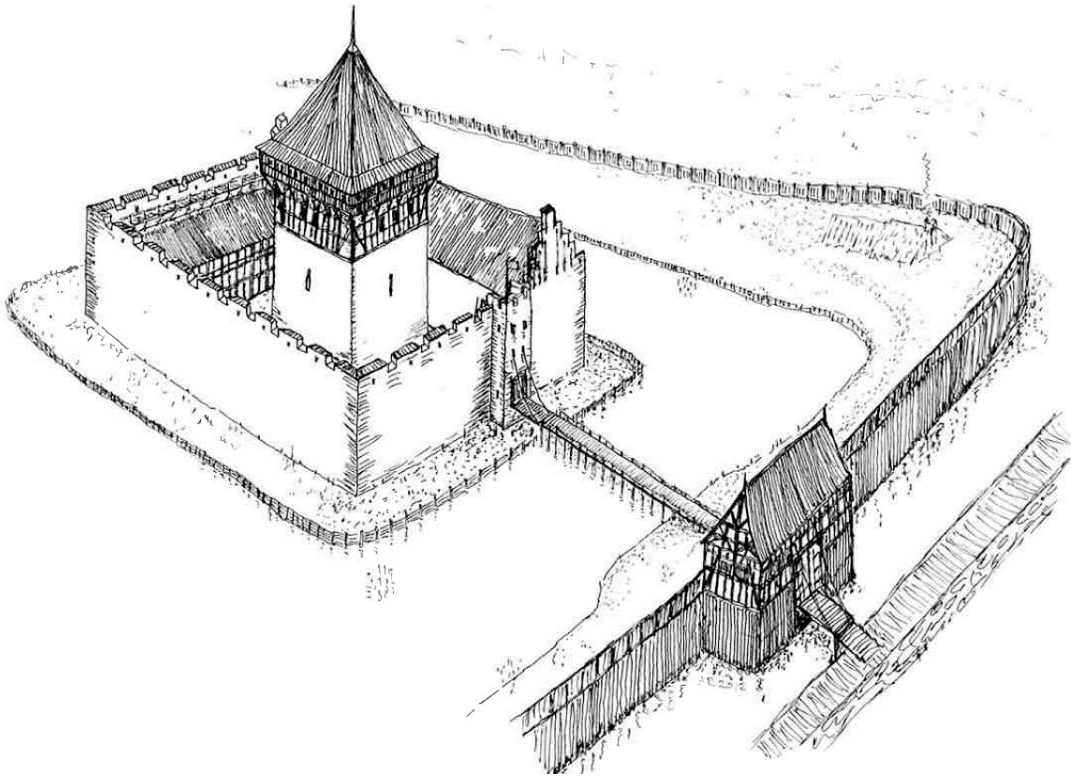

Fig. 8. Falsterbohus. Rekonstruktion författaren.

om dessa. Stadskyrkan dateras i sina äldsta delar till cirka 1300 men har byggts ut i flera etapper,[57] medan borgen uppfördes under 1200-talets sista kvartal. Borgen byggdes sedan ut efter att 1311 ha intagits av städerna Greifswald och Rostocks styrkor.[58]

Det har funnits flera kyrkor ute på fitet och marknadsområdena men dessa tycks inte ha haft någon direkt koppling till staden.

Ett Helgeandshus i stadens södra del är däremot troligen en institution som kan kopplas till stadsbildningen. Ett omnämnande 1343[59] kan i så fall vara ett urbaniseringsindicium vilket Andrén också framhåller.[60] Ersgård menar dock att Helgeandshusets läge är okänt och att institutionen rent hypotetiskt kan ha varit förlagd till ett angränsande fit.[61] Ett handelstorg och ett rådhus omtalas under senmedeltiden och har av Ersgård hypotetiskt placerats under det höga sanddynsområdet nordväst om kyrkan.

Från Falsterbo finns ett stort antal omnämnanden av olika bodar, men det är oftast svårt att avgöra om dessa funnits på de respektive städernas fit eller i själva staden. Med geografiska angivelser som ”*nära borgen*” när det gäller folk från Danzig, Lübeck eller Stralsund får man förmoda att dessa bodar, trots höga ekonomiska

[57] Ersgård: *Vår Marknad i Skåne,* 1988, s. 136 ff.

[58] Blomqvist: *’Falsterbohus’*, 1950, s. 162. Ersgård: *Vår Marknad i Skåne,* 1988 s. 88. Ödman: *Borgar i Skåne,* 2002, s. 59. Reisnert: ’Borgarna på Skånemarknaden’, 2013, s. 52 ff.

[59] DD/DRB 3:1 nr. 373.

[60] Andrén: *Den urbana Scenen* 1985, s. 154.

[61] Ersgård: *Vår Marknad i Skåne,* 1988, s. 127.

värden och stadstypiska epitet som skomakarbodar, klädesbodar, tillskärarbodar, slaktarbodar eller smedbodar faktiskt legat på respektive stads fit och inte i staden Falsterbo. När kaniken Folkvin Degnersen i Lund omkring 1370 säljer bodar belägna intill kyrkogården till en rådman i Stralsund, kan man däremot anta att dessa legat nära S:t Gertruds kyrka och varit belägna i själva staden. En annan för staden topografiskt intressant uppgift kommer från ett testamente upprättat av Bernhard Köhler från Stralsund. Testamentet dikterades på borgen i Falsterbo 1379 och här nämns Krämaregatan, Slaktaregatan och Skomakaregatan som rimligen varit gator i staden Falsterbo.[62]

Under mitten av 1300-talet användes Skanör och Falsterbo som synonymer av vissa tyska hansestäder,[63] vilket kanske säger något om de båda stadsbildningarna. De har, trots ett visst geografiskt avstånd, uppfattats som så likartade att det inte varit nödvändigt för utomstående att skilja de båda åt i kamerala sammanhang.

Fig. 9. Stadskyrkan helgad åt S:t Gertrud. Foto: Anders Reisnert.

Arkeologi

Vad gäller den arkeologiska situationen för Falsterbo har flera större sammanställningar av läget genomförts vid olika tider. Även här har Lars Ersgård gjort de bärande insatserna. Inom projektet *Medeltidsstaden* publicerades Falsterbo år 1984 som nummer 53 i serien. Här sammanfattades resultaten från de spridda, och ibland nödtorftigt dokumenterade äldre undersökningarna. Hans egna undersökningar i Falsterbo har publicerats i mindre artiklar vars resultat konkluderades och fördjupades i avhandlingen ”*Vår marknad i Skåne*”. År 2002 kom en uppföljning av resultaten i artikeln ”*Nytt ljus över Falsterbo – arton år efter ”Medeltidsstaden*”, en essä i antologin ”*Märkvärt – Medeltida*”.

De bevarandemässiga förutsättningarna för staden Falsterbo är betydligt bättre än dem för staden Skanör. I Falsterbo övergavs själva stadskärnan i samband med marknadernas avveckling i början på 1500-talet. Den forna staden hade 1661 reducerats till 13 gårdar. På fiten reste sig då fortfarande tre gilleshus som tillhört

[62] DD/DRB 4R b1 nr. 540. Flensmark: *Skånelands Medeltid, Orter & Ätter. Del E-F,* 2016, s. 125.
[63] Jahnke: *Das Silber des Meeres,* 2000, s. 121 och 125.

de hanseatiska städerna Lübeck, Stettin och Danzig.[64] Det övergivna stadsområdet täcktes snart av tjocka flygsandslager och ligger, enligt resultat från de få undersökningarna, intakt kvar under dessa.

Ersgård hade genomfört undersökningar söder om stadskyrkan 1978 och 1980, och kunde då konstatera husgrunder och stensatta gator. Schakten var dock så begränsade att inga större slutsatser kunde dras av stadens topografiska förhållande, mer än att bevarandestatusen på lämningarna var goda. Ersgård menar dock att spåren av stenläggningar kan härröra från det torg som nämns under senmedeltid. De äldsta dateringarna går ned i 1100-tal, men denna äldsta fas verkar tillhöra den marknad som föregått staden. Här påträffades stolphål, spår av enkla flätverkskonstruktioner samt en lerbotten. Ytterligare en lerbotten var nedgrävd från en yngre nivå. Detta skede verkar tillhöra perioden från 1100-talets mitt till 1200-talet. Från 1200-talet kan spår av hantverk beläggas innanför stadsområdet. Hur detta skall inordnas i urbaniseringsprocessen för Falsterbo lämnar Ersgård som en öppen fråga. Nästa nivå var betydligt kompaktare, med stenläggningar och raseringslager. Nivån kunde dateras med hjälp av mynt som är slaget under Magnus Erikssons regering 1332–1360. Det är till denna fas, skede III, som Ersgård vill förlägga själva stadsgrundläggandet, ett skede som förs ned i 1300-talets första hälft.[65]

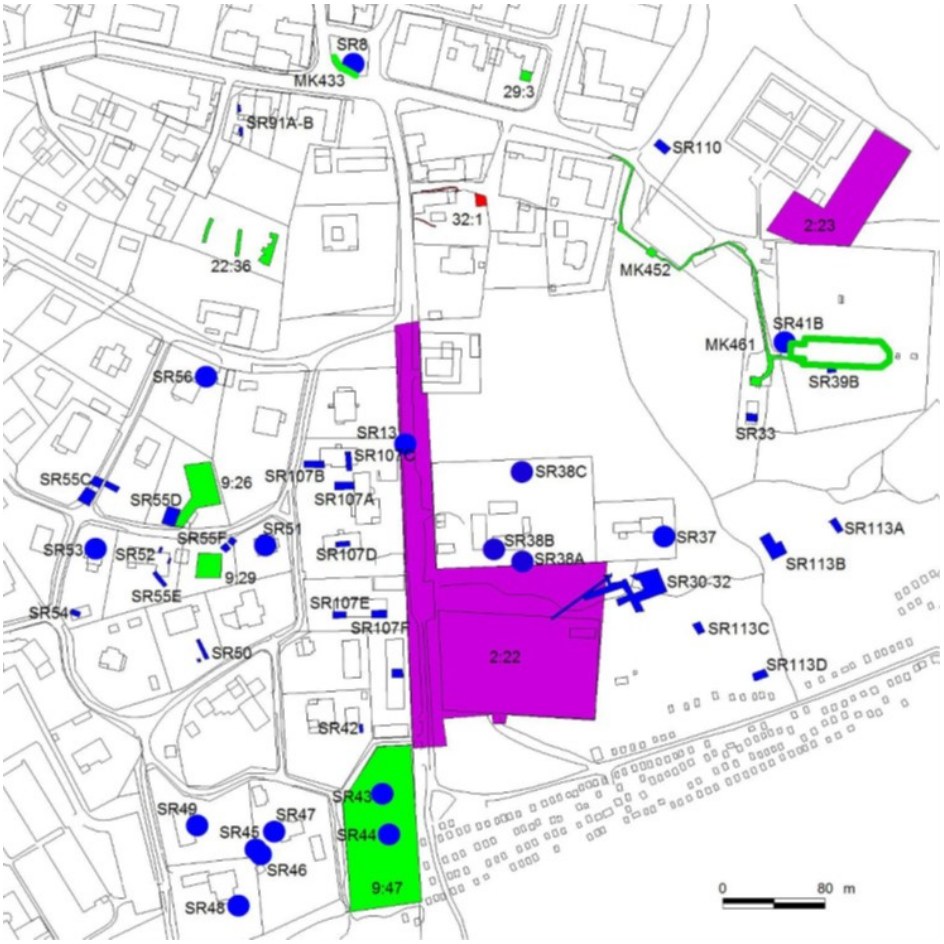

Fig. 10. Utbredning av arkeologiska iakttagelser i och i närheten av stadsområdet i Falsterbo. Efter Sarnäs 12:24.

[64] Ersgård: *Vår Marknad i Skåne,* 1988, s. 128.

[65] Ersgård: *Skanör – Falsterbo,*1984 s. 87. Ersgård: *Vår Marknad i Skåne,* 1988, s. 127 ff.

Nyligen genomfördes en större provundersökning av dåvarande *RAÄ, UV-syd*, som visade på stadsliknande bebyggelse i området söder om Falsterbo museum, mellan S:t Gertruds stadskyrka och borgen Falsterbohus. Här framkom också indirekta spår av tegelhus och spår av en reglerad bebyggelse.[66]

Skånearkeologi har genomfört flera undersökningar i Falsterbo som främst berört fiten En undersökning kan dock ha tangerat stadsområdet, och uppvisar bland annat ett avgränsande dike i nord-sydlig riktning som kan ha utgjort gränsen mellan Stralsunds fit och staden Falsterbo. I rapporten föreslår dock Per Sarnäs att diket snarare utgör en uppdelande gräns inom Stralsunds fit.[67] De äldsta daterande fynden i nämnda schakttycks gå tillbaka till 1200-talets sista år. Dateringsunderlaget vilar helt på fynd av keramik. Intressant att notera är att inga lerbottnar påträffats i schakten, en anläggningstyp som annars är rikligt företrädd på fit-områdena i denna del av halvön.

En nyligen genomförd större undersökning ägde rum 2015.[68] Resultaten från denna arkeologiska insats, genomförd av *Arkeologerna* gav nytt vetande om verksamheterna på marknadsområdet. Troligen har man grävt i Lübecks fit, kanske på gränsen mot Danzigs fit. Stora mängder tunnor hade grävts ned i området, möjligen för stabilisering, möjligen som vattenbehållare. Dendrokronologiska dateringar visar att detta skett under 1300-talets sista fjärdedel. I det berörda området påträffades stora mängder av stengods tillverkat i Siegburg samt stolphål i mängd. Tidigare har på samma yta påträffats en skål av så kallat lystergods från Iberiska halvön daterad till sen medeltid. Under senmedeltiden hade också en smedja anlagts i området. Undersökningen är extra intressant då den omfattar cirka 2000 kvadratmeter av Falsterbos fitområde, en ovanligt stor sammanhängande yta.

Sammanfattning

Sammanfattningsvis kan konstateras att trots en omfattande forskning om Skanörhalvön som pågått i flera generationer, så är grundläggande kunskap, såsom säkra dateringar av orternas olika skeden samt deras topografi fortfarande osäker. De båda tvillingstädernas exakta datering är omdiskuterad och resultaten av arkeologiska undersökningar pekar åt olika håll. Basala kunskaper om orternas topografi är sällsynta och resultat från arkeologiska undersökningar är svårtolkade.

Ändå kan forskningen sägas ha gjort stora framsteg i och med Lars Ersgårds och Carsten Jahnkes betydande och långvariga arbete. Genom dessa båda forskare och deras föregångares insatser har vi kunskap om de stora dragen i Skanörhalvöns historia. Det var faktiskt först med Ersgårds insatser som man kunde bilda sig en uppfattning om var den medeltida staden Falsterbo geografiskt varit belägen. Fortfarande återstår dock betydande luckor i de båda städernas utveckling. Det historiska källmaterialet är påtagligt ofta svårtolkat. Det är vanskligt att tolka formuleringar i de medeltida källorna där svepande uttalanden gör att marknad och städer inte hålls åtskilda.

I skrivande stund planeras nya undersökningar för att fastställa vissa oklarheter vad gäller staden Falsterbos utsträckning. Områden har karterats med markradar och provytor för undersökningar valts ut. Vi får se vad detta kommer att leda till.

---

[66] Larsson & Kjällquist: 2012: *Falsterbo 2:22*, 2012, s.7.

[67] Sarnäs: *Falsterbo 12:23, fornlämning15,* 2016, s. 4 ff.

[68] Knarrström: 'Arkeologi på ett fit i Falsterbo', 2018, s. 26 ff.

Litteraturliste

Tryckt material

Andersson, Ingvar: *Skånes historia till Saxo och Skånelagen.* Stockholm 1947.

Andrén, Anders: *Den urbana Scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark.* Acta Archaelogica Lundensia Series in 8◦. Nr. 13; Lund: Lunds universitet, 1985.

Andrén, Anders: 'Det förlorade paradiset - att söka efter jaktparker i det medeltida Danmark och Sverige'. *I Ale, Historisk tidskrift för Skåne Halland och Blekinge 1999 nr 2*. Lund 1999, s. 16-30.

Blomqvist, Ragnar: 'Falsterbohus'. *I Kulturen - en årsbok 1950*. Lund 1951, s. 142–181.

Christensen, Axel, E: 'Le foire de Scanie'. I *Recueils de la Societé* Jean Bodin 5. 1953 s. 241–266. Också tryckt i: *Danmark, Norden og Østersøen*: udvalgte afhandlinger / Aksel E. Christensen; udg. på halvfjerdsårsdagen den 11. september 1976 af Det historiske institut ved Københavns Universitet, Köpenhamn 1976.

Crumlin-Pedersen, Ole: 'De marinarkæologiske undersøgelser 1981–1982'. I *Pugna Forensis?* Utgiven av Länsstyrelsen för Malmöhus län, 1984, Malmö.

Danmarks Gilde - og Lavsskraaer fra middelalderen 1 – 2, utgiven av Camilius Nyrop 1895 – 1904, Selskabet for Udgivelse av Kilder til dansk Historie, Köpenhamn

Diplomatarium Danicum/Danmarks Riges Breve, (DD/DRB) utgiven av det Danske sprog og litteraturselskab under ledelse af Franz Blatt m.fl. København, 1938 ff.

Eriksson, Henning S: *'Skånemarkedet*'. Worminanum. Højbjerg, 1980.

Ersgård, Lars: *'Skanör – Falsterbo'*. *Medeltidsstaden 53*, Göteborg, 1984.

Ersgård, Lars.: *'Vår Marknad i Skåne'. Bebyggelse, handel och urbanisering i Skanör och Falsterbo under medeltiden*. Lund Studies in Medieval Archaeology 4. Lund, 1988.

Ersgård, Lars: 'Människan vid kusten – fiskebebyggelse från Skagerack till Bottenhavet under senmedeltid och början av nyare tid'. I *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson.* Red. Anders Andrén, Lars Ersgård & Jes Wienberg. Stockholm, 2001, s. 95 -104.

Ersgård, Lars: 'Nytt ljus över Falsterbo – arton år efter "medeltidsstaden"'. I *Märkvärt, medeltida. Arkeologi ur en lång skånsk historia.* Red; Mats Mogren. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skriftserie No 43. Stockholm, 2002, s. 127-149.

Flensmark, Tor: *Skånelands Medeltid, Orter & Ätter. Del E-F.* Polen, 2010.

Grandjean, Poul Bredo: *Danske Købstæders segl indtil 1660*. København, 1937.

Grandjean, Poul Bredo: *Danske Gilders Segl fra Middelalderen*. København, 1948.

Hansen, Folke: *Hammarsnäs Halör,* Lund, 1936

Henn, Volker: 'Was war die Hanse'. I C, Hirte, (Red.):, *Die Hanse Lebenswirklichkeit und Mythos*, Lübeck, 1989, s. 15 – 21.

Holmberg, Richard: *Den Skånska Öresundskustens medeltid*. Acta Archaeologica Lundensia. Series In 8. Nr 11. Bonn/Lund, 1977.

Hørby, Kai: 'Skånemarkedet'. I J. Granlund (Red.): *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid XVI*., Malmö, 1971, s. 68 – 77.

Knarrström, Annika: 'Arkeologi på ett fit i Falsterbo'. I *Ale, Historisk tidskrift för Skåne Halland och Blekinge. Nr 4. 2018*. Halmstad, 2018, s. 26 – 40.

Krongaard Kristensen, Hans & Poulsen, Bjørn: *Danmarks byer i middelalderen*. Aarhus, 2016.

Kong Valdemars Jordebog (KVJ), udg. af Svend Aakjær. København, 1926-45.

Larsson, Stefan & Kjällqvist, M. '2012: *Falsterbo 2:22*'. UV rapport 2012:113.

Mejer, Johannes: http://www5.kb.dk/da/nb/samling/ks/johannes_mejer.html (12/1 2021)

Jahnke, Carsten: *Das Silber des Meeres*: Fang und Vertrieb von Ostseehering zwischen Norwegen und Italien (12.-16. Jahrhundert), Köln, 2000.

Jönsson, Lars & Wallerbom, Ulrica: *Tommarp och Simrishamn, Österlens medeltida städer*, Simrishamn, 2006.

Pamp, Bengt: *Ortnamn i Skåne*, Stockholm, 1983.

Pamp, Bengt: *Skånska orter och ord*, Malmö, 1988.

Reisnert, Anders: 'Borgarna på Skånemarknaden'. I *Elbogen, Malmö Kulturhistoriska Förenings Årsskrift 2012*. Malmö 2013, s. 47–63. Samma artikel finns på Engelska med mindre förändringar; Reisnert, A. 2014: 'Castles of the Scanian market - three examples', I Alfred Falk, Ulrich Müller und Manfred Schneider (Ed.): *Lübeck und der Hanseraum Beiträge zu Archäologie und Kulturgeschichte Festschrift für Manfred Gläser*, Lübeck, 2014, s. 527-538.

Reisnert, Anders, 'Malmö – en stad vid Öresund', *Øresundsbyerne - fra urbanisering til renæssance Gransk*, 2021.

Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis, (Rep) – Fortegnelse over Danmarks breve fra middelalderen 1-4, Udgivna av Kr. Erslev og W. Christensen, Köpenhamn, 1896 – 1934.

Rosborn, Sven: *Det medeltida Malmö*: *detektivarbeten under mer än ett sekel i en gammal stads historia*, Riga: Pilemedia, 2016.

Rydbeck, Otto: *Den medeltida borgen i Skanör*. Kungliga Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund. XX, Lund, 1935.

Sarnäs, Per: *Falsterbo 12:23, fornlämning15,* Rapport på Skånearkeologis hemsida.

Saxo, Grammaticus: *Saxos Danmarkshistorie, Gesta Danorum,* Bind 2, I översättning av Peter Zeeberg. Danske sprog- og litteraturselskab, København, 2000.

Schäfer, Dietrich: *Das Buch des Lübeckischen Vogts auf Schonen*. Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte, N.F. Vol. IV. Lübeck, 1927.

Skansjö, Sten: *Söderslätt genom 600 år, Bebyggelse och odling under äldre historisk tid, Skånsk senmedeltid och renässans*, Skriftserie utgiven av vetenskaps-societeten i Lund 11. Lund, 1983.

Ödman, Anders: *Borgar i Skåne,* Riga, 2002.